

University of Groningen

Filosofie der geneeskunst : Medicosofie

Mees, Johan Mari

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1984

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Mees, J. M. (1984). *Filosofie der geneeskunst : Medicosofie: Een theroretisch onderzoek naar de betekenis van het begrip GENEESKUNST. een wijsgerige begripsontwikkeling in de trant van Hegels dialectiek.* [, Rijksuniversiteit Groningen]. [S.n.].

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

J M Mees

filosofie
der
geneeskunst
medicosofie

FILOSOFIE DER GENEESKUNST: MEDICOSOFIE

Aan mijn vrouw

Stellingen

- 1 Elke stelling roept eigen tegenstelling op. Stelling en tegenstelling zijn tegelijk houdbaar en onhoudbaar, ook deze.
- 2 Het woord filosofie behoort niet gebruikt te worden voor een willekeurige privé gedachtengang, maar alleen in de betekenis, die het heeft, namelijk begeerte naar wijsheid.
- 3 Studie van de Filosofie der Geneeskunst is geen na- of bijscholing, maar scholing in het wezenlijke der geneeskunst.
- 4 Voor integrale medische kennis van de mens is wijsgerige anthropologie onontbeerlijk.
- 5 Huisartsgeneeskunde is geen specialisme.
- 6 Elk voorgedrukt recept is uit den boze.
- 7 Het is beter, dat de verloskunde in grote steden wordt uitgeoefend door vroedvrouwen en niet door huisartsen.
- 8 De beroepsopleiding tot huisarts dient verlengd te worden en voor een deel in een algemeen ziekenhuis plaats te vinden.
- 9 Een depressie, waarbij somatische klachten op de voorgrond staan, dient niet behandeld te worden met benzodiazepinen met een lange halfwaardetijd. Deze verergeren de vermoeidheidsklachten.
- 10 Bij kinderen met problemen in de ontwikkeling van het gedrag dient men rekening te houden met gehoorverlies. (G.J.C. ter Pelkwijk †)
- 11 Het nalaten van een gastroscopie bij een patiënt met een ulcus ventriculi is als een kunstfout te beschouwen.
- 12 Zolang het tijdsbegrip van de bevolking van derde-wereldlanden niet overeenstemt met dat van de landen, die ontwikkelingshulp bieden, zal die hulp stuk lopen op de planning.

- 13 Vensterbanken in bejaardentehuizen dienen zo laag te zijn, dat ook de bewoners van de hoogste verdieping gemakkelijk uitzicht hebben op wat er beneden op straat voorvalt en niet alleen uitzicht op wolken en meeuwen. Te hoge vensterbanken versnellen het dementeringsproces.
- 14 Tegen de ziekten der maatschappij, zoals discriminatie, diefstal, inbraak, agressie en moord, alsook tegen bureaucratie, falen de geneesmiddelen, die de overheid in het Recht ter beschikking staan, omdat de maatschappij de principieel zieke of verkeerde kant van de samenleving is.
- 15 Vinden kan men alleen wat men verloren heeft. (Augustinus: Confessiones; bk. X, cap. xix, 28)
- 16 De waarheid ligt nooit in het midden, maar altijd aan beide zijden. Merleau-Ponty: 'De waarheid moet waargemaakt worden.' (Eloge de la Philosophie, 1953.)
- 17 Om sociale en economische redenen is het van groot belang voor Amsterdam, dat deze stad een directe spoorverbinding krijgt met Drachten; de zogenaamde Zuiderzeelijn.

Filosofie der Geneeskunst

J.M. Mees

RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN

Filosofie der geneeskunst: Medicosofie

Een theoretisch onderzoek naar de betekenis van het begrip
GENEESKUNST. Een wijsgerige begripsontwikkeling in de trant van
Hegels dialectiek.

Met samenvattingen in het Engels en Duits.

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de geneeskunde
aan de Rijksuniversiteit te Groningen
op gezag van de Rector Magnificus Dr. L. J. Engels
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 21 maart 1984
des namiddags te 4.00 uur
door

JOHAN MARI MEES
geboren te Rotterdam

VAN GORCUM, ASSEN 1984

Promotores:

Prof. Dr. R. Bakker

Prof. Dr. G. J. Bremer

Inhoud

VOORWOORD, 1

VERANTWOORDING EN RECHTVAARDIGING VAN EEN FILOSOFIE DER
GENEESKUNST, 4

Kort overzicht van de inhoud, 15

DEEL I. VOORBEREIDING

HOOFDSTUK 1. DE METHODE, DE DIALECTIEK EN DE REDE, 22

HOOFDSTUK 2. DE NATUUR, 41

a. *Inleiding, 41*

b. *De Natuur en haar geschiedenis, 48*

i. *De eerste categorieën van de Natuur, 51*

ii. *De overgang van materie naar leven, 52*

iii. *De psyche, 54*

iv. *De evolutie, 55*

v. *Het bewustzijn, 56*

c. *De plaats van de Filosofie der Geneeskunst in het geheel der filosofie, 60*

i. *Inleiding, 60*

ii. *De medische wetenschappen, 62*

HOOFDSTUK 3. DE MENS — FILOSOFISCHE ANTHROPOLOGIE, 65

a. *Inleiding, 65*

b. *De Mens, natuurlijk-biologisch, 69*

c. *De Mens, psychologisch, 72*

- d. *De Mens, sociologisch*, 82
 - i. Inleiding, 82
 - ii. Het gezin, 86
 - iii. De maatschappij, 86
 - iv. De arbeid, 87
- e. *De mens: ethisch*, 89
 - i. Inleiding, 89
 - ii. Het recht, 90
 - iii. De Moraal, 96
 - iv. De Ethiek, 96
- f. *De mens als staatsburger*, 99
- g. *De mens als schepper der cultuur*, 101

DEEL II, FILOSOFIE DER GENEESKUNST: MEDICOSOFIE

HOOFDSTUK 1. DE ZIEKE; HET SUBJECTIEVE MOMENT VAN HET ZIEKZIJN, 106

- a. *Inleiding*, 106
- b. *Somatisch onwelzijn*, 109
- c. *Psychisch onwelzijn*, 118
- d. *Maatschappelijk onwelzijn*, 128

HOOFDSTUK 2. DE ZIEKTE; HET OBJEKTIEVE MOMENT VAN HET ZIEKZIJN, 136

- a. *Inleiding*, 136
- b. *Het Ziektebegrip*, 139
 - 1) De ziekte is de klacht 139
 - 2) Wetenschap, 141
 - 3) Het zieke ZIJN van de patiënt, 143
- c. *De dialectiek der geneeskundige wetenschappen – i*, 146
- d. *De dialectiek der geneeskundige wetenschappen – ii*, 157

HOOFDSTUK 3. DE MEDICUS, 163

HOOFDSTUK 4. DE COMMUNICATIE, 185

- a. *De Magische Communicatie*, 185
- b. *De Wetenschappelijke Communicatie*
(*Dialectiek der geneeskundige wetenschappen – iii*), 190
- c. *De Begrijpende Communicatie*, 194

HOOFDSTUK 5. DE ETHIEK, 206

- a. *Inleiding*, 206
- b. *De Eed van Hippocrates*, 209
- c. *De huidige rechtsverhouding tussen patiënt en arts*, 211
- d. *Recht, Moraal en Ethiek*, 221

HOOFDSTUK 6. DE GENEESKUNST, 231

- a. *Scheiding en onderscheiding*, 233
- b. *Herstel van eenheid in verscheidenheid*, 235
- c. *Communicatie*, 236
- d. *Magie, geneeskunde en geneeskunst*, 242
- e. *Geneeskunst*, 244

NAWOORD, 248

NOTEN, 254

LITERATUUR, 254

ZUSAMMENFASSUNG, 267

SUMMARY, 253

CURRICULUM VITAE

Voorwoord

In december 1979 hield de heer Bremer, hoogleraar huisartsgeneeskunde, een voordracht voor de afdeling Friesland-Oost van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst over gepromoveerde huisartsen. Een maand later zat ik in zijn werk-kamer om hem mijn - naar inhoud vrijwel voltooide - proefschrift te tonen. Hij was zonder omwegen bereid om als mijn promotor op te treden, een directheid, die ik hogelijk gewaardeerd heb; het stuk was immers niet onder zijn hoede of in zijn Instituut ontstaan. Hij had slechts één voorwaarde: omdat hij onvoldoende thuis was in de filosofie, zou de heer Bakker, hoogleraar in de filosofie eveneens te Groningen, ook als promotor moeten fungeren. Dit werd stante pede geregeld.

Daarna volgden ruim twee jaar, waarin beide promotores zich gretig in mijn studie vastbeten: hoofdstuk voor hoofdstuk, alinea voor alinea, zin voor zin en ik zou haast zeggen woord voor woord, werd kritisch geanalyseerd, veranderd en bijgeschaafd. Hun inzet, hun eruditie, Bremer's diepgaande kennis van de Nederlandse taal, Bakker's onuitputtelijke kennis van de geschiedenis der wijsbegeerte hebben hun invloed doen gelden op de vormgeving van dit geschrift.

Mijn grote dank en erkentelijkheid komt hun hiervoor toe.

Meininger had mij bewogen om mij te verdiepen in de filosofie der geneeskunst: in 1970 werd er met zijn medewerking een poging gedaan een groep medici te motiveren voor zo'n filosofie, maar tot veel meer dan een viertal bijeenkomsten heeft deze groep het niet kunnen brengen. Voor mij waren deze enkele vergaderingen echter voldoende stimulans om mij op de filosofie der geneeskunst te werpen. Met Meininger heb ik heel wat wijsgerig-geneeskundige gesprekken gehad; hij heeft de ontwikkeling van mijn bespiegelingen op de voet gevolgd. Hiervoor mijn dank.

Iemand anders met wie ik enkele gesprekken over delen van mijn

geschrift heb gehad, is Hahn, voorzitter van het Nederlands Filosofisch Genootschap en vertaler in het Nederlands van Hegel's 'Phaenomenologie des Geistes'. Hem dank ik voor zijn vriendschappelijke en wijze correcties.

Ik hoop, dat mijn patiënten niet gemerkt hebben hoeveel tijd ik aan studeren, schrijven en typen heb moeten besteden in plaats van aan hen.

Tijdens de uren van afwezigheid uit de praktijk ter voltooiing van dit proefschrift werd ik door een tweetal collegae zonder protest en met grote bereidwilligheid vervangen; voor Kluiwstra en Den Haan mijn grote dank en waardering.

Het vignet op de voorpagina is van mijn nicht Willemien. Het stelt de overgang voor van de geneeskunst naar de religie. Zij heeft dit goed begrepen en fraai uitgebeeld.

Nog aan meer mensen komt mijn dank toe voor hun medewerking: aan collega Stegink, die grote gedeelten kritisch heeft gelezen; aan Mevrouw De Boone, die zo goed was mijn Nederlands na te zien. Zij heeft heel wat wonderlijke zinsconstructies van mij in correct Nederlands omgezet. Dit te laten doen was een suggestie van mijn promotor Bremer, zelf een niet onverdienstelijk literator. Aan de heer Hofman voor de vertaling in het Duits van de samenvatting; aan Mevrouw Gaastra voor de correctie van de Engelse samenvatting; aan Mevrouw Kramer, die uren lang voor mij heeft zitten typen. Aan vele anderen komt mijn dank toe, maar de rij wordt te lang om allen hier te noemen.

Ik heb er in dit boek voor gekozen de samenvatting niet achterin te plaatsen, maar in gedeelten achter ieder hoofdstuk. De Engelse en Duitse samenvattingen staan wel in hun geheel achterin. De noten staan per hoofdstuk samen achterin, waardoor het naslaan vergemakkelijkt wordt. Daarachter staat tenslotte een alfabetische literatuurlijst.

Het zou onredelijk zijn mijn spijt te betuigen over het feit, dat mijn vader, die mij op het spoor der wijsbegeerte heeft gezet, deze promotie niet kan meemaken, maar hij zou, zo hij nog leefde, ver over de 100 jaar zijn. Dat mijn moeder mijn promotie wel beleeft, schenkt haar en mij grote voldoening. Niet alleen zij, maar ook mijn verdere familie heeft meegeleefd met het ontstaan van dit proefschrift.

De samenwerking met de Uitgeverij van Gorcum is alleszins plezierig verlopen.

Het boek is geschreven voor ieder, die in de geneeskunde en de gezondheidszorg geïnteresseerd is. In de eerste plaats voor artsen en voor hen die in de gezondheidszorg werken. Maar het is ook geschreven voor patiënten; dus eigenlijk voor iedereen. Omdat het bovendien beschouwd kan worden als een inleiding in de filosofie is het ook bestemd voor hen die belang stellen in de wijsbegeerte. In de literatuurlijst staat voldoende voor een jarenlange studie.

Het boek is niet eenvoudig om te lezen; men zal zich er dus enige moeite voor moeten getroosten. Maar het is geen geheime leer, waarin men ingewijd behoeft te worden.

Het moge zijn weg vinden.

Verantwoording en rechtvaardiging van een Filosofie der Geneeskunst

"Het doel van alle filosofie is de zin van het menselijk leven tot bewustzijn te brengen, of, want het zegt hetzelfde, dit zin te geven." (1)

De wijsbegeerte van Hegel is niet gebaseerd op iets, dat buiten de wijsbegeerte zou bestaan, op een axioma of op een algemeen aanvaard principe, zoals dat in de wetenschap gebruikelijk is. De Hegelse wijsbegeerte is gebaseerd op hetgeen zij zelf voortbrengt; zij grondvest zichzelf en is niet op iets anders gevestigd. Ook dat andere, zoals een axioma of een algemeen aanvaard principe, behoort in de wijsbegeerte waargemaakt te worden.

De Hegelse visie wordt in dit boek dan ook niet ter discussie gesteld. Aan de andere kant is het juist de eigenschap van de Hegelse wijsbegeerte om zichzelf voortdurend ter discussie te stellen; zij is voortdurend met zichzelf over haar uitkomsten in dialoog.

De verantwoording en rechtvaardiging van een geschrift als het onderhavige is dan ook alleen te vinden in het geschrift zelf.

De aanleiding tot het schrijven van deze studie is de onvrede, die er in de medische wereld en onder de patiënten heerst. Er is een groeiend wantrouwen jegens de reguliere geneeskunde, die tekort zou schieten. Er is een toenemend onbehagen ten opzichte van de technische ontwikkelingen in de geneeskunde. Deze onvrede wordt voor een deel veroorzaakt door de grote vlucht van het medisch-technisch kunnen, waardoor het geestelijke, ethische, menselijke aspect in de verhouding tussen patiënt en geneesheer verloren lijkt te gaan. De controverse tussen de medisch-ethische en medisch-technische benadering leidt tot polarisatie.

Dat de medische techniek beperkt wordt door het ethische element en dat het ethische element in het technisch kunnen verdisconteerd

blijft, dat zij elkaar binnen de perken houden en elkaar stimuleren, is nu juist een 'Hegelse', relativierende en dialectische overweging.

Extreem gesteld is de techniek de boosdoener. Haar tegenhanger is de brave, menselijke, alternatieve geneeskunde. De gestandaardiseerde, reguliere geneeskunst zou niet zaligmakend zijn, omdat daarin de menselijke warmte en het wederzijds vertrouwen zouden ontbreken, terwijl deze juist in de alternatieve geneeskunde gevonden zouden worden.

De technische geneeskunde, zonder medemenselijk gevoel, moet inderdaad binnen de perken gehouden worden. Het lijkt er immers soms op, dat de technische geneeskunde zich met oogkleppen voortbeweegt en ontwikkelt 'zonder aanzien des persoons', althans zonder de persoonlijkheid van de patiënt in acht te nemen.

Evenzo bedenke men, dat de 'alternatieve' geneeskunde geen rekening houdt met de moderne kunde en techniek. Eigenlijk is de zogenaamde alternatieve geneeskunde het oude archaisch-magische aspect van de geneeskunde, dat nu als een eenzijdigheid naar voren wordt geschoven, maar juist wegens haar eenzijdigheid onvoldoende is om te kunnen gelden als een 'alternatief' voor de moderne, reguliere geneeskunde.

De eveneens tot eenzijdigheid gemaakte kunde en techniek wil thans de ethiek, die de eenzijdig technische geneeskunde moet zien te redden, in zich opnemen. De tot wetenschap verheven ethiek moet thans regels en normen opstellen, die de technische geneeskunde moeten behoeden voor ontsporingen in het onbeperkt toepassen ervan op de mens in zijn ziekzijn en in zijn sterven.

Dat zowel het magisch-alternatieve, als het puur technisch-medische zich in volledige geneeskunst opheffen, wordt in dit boek uiteengezet.

Zoals gezegd voer ik in deze studie de Hegelse filosofie op: ik pas de Hegelse filosofie toe op het denken en handelen van en in de geneeskunde. Hegel's dialectiek laat ik zoveel mogelijk spreken in de verschillende aspecten van de uitoefening der geneeskunde.

Achteraf echter - en ik hoop dat de lezer dit zal ontdekken - blijkt dat de geneeskunde zowel in haar handelen als in haar denken een fase is in de ontwikkeling van de menselijke geest. Geneeskunde

is het zich bemoeien van de een (arts) met de ander (patiënt) om die ander in het goede spoor te zetten, dat uiteindelijk moet leiden tot diens somatische, psychische en sociale welzijn, zodat de weg naar zijn geestelijke ontwikkeling weer vrijkomt. Het is niet zo dat de arts de patiënt geestelijk zou moeten ontwikkelen, uiteraard niet. De patiënt moet dat zelf doen... of laten.

Ik ben van mening, dat geestelijke ontwikkeling nodig is voor een arts, niet alleen technische en wetenschappelijke ontwikkeling.

Wat geneeskunst precies is weten de meeste artsen niet; zij hebben daar hoogstens een vaag idee over. Er wordt maar zelden duidelijk over gesproken of geschreven. De meeste artsen oefenen de geneeskunde toch als geneeskunst uit, omdat zij - misschien niet in de keuze van hun vak, maar later toch in de uitoefening van hun beroep - gedragen en gestuwd worden door menselijk meegevoel, mededogen en ethiek: de leer van de wijze waarop de mensen met elkaar omgaan en behoren om te gaan.

Hegel geeft een voor zijn tijd volledige, logische uiteenzetting van alle aspecten ('momenten') van natuur en geest.

Ik geef in dit boek aan die logische uiteenzetting een uitbreiding wat betreft gezondheid en ziekte, geneeskunde en geneeskunst, gereleateerd aan de medische wetenschap, de techniek en de ethiek.

De geregelde lezer van het wekelijks verschijnende blad 'Medisch Contact' kan daaruit kennis nemen van een groot aantal medische problemen, die het denken van artsen en hun handelen voortdurend bezig houden. Er worden ook allerlei oplossingen voor die problemen aangevoerd. Indien men dan wat meer doet dan het gelezene alleen voor kennisgeving aannemen, komt men gemakkelijk tot de conclusie, dat er geen communis opinio over de uitvoering en de ontwikkeling der geneeskunde te vinden is; dat er veel tegenstrijdigs is in de organisatie van de gezondheidszorg en dat het wezenlijke begrip of het begrip van het ware der geneeskunst ontbreekt. Men voegt in zijn eigen 'denkraam' in wat hem past en haalt er uit weg wat hem niet meer past; men vormt een eigen mening over het betreffende onderwerp; men tracht voortdurend zijn gedachten over het medisch doen en laten te ordenen.

Wat duidelijk blijkt uit al die artikelen is de bewogenheid en de belangstelling voor alle aspecten van de geneeskunde: van abortus tot euthanasie; van ziekenhuisbouw tot regionalisatie der gezondheidszorg. Tevens blijkt uit al die artikelen hoezeer de geneeskunde zelf in beweging is: haar wetenschappen, haar onderwijs en haar toepassingen; haar organisatie; haar ethiek; en zelfs haar randgebieden. Men kan er bovendien artikelen in vinden over de geneeskunde in het maatschappelijk gebeuren; over het ziekteverzuim; over de verandering in de bevolkingsstructuur; over sociosen en milieuvormen. Artsen schrijven over de mens, over de maatschappij en over de kliniek; zij zoeken naar een economische theorie in de volksgezondheid; en zij vragen zich af hoe het gesteld is met de rechten van de patiënt.

Er zijn ontwikkelingen gaande in de samenleving, waar de geneeskunde aan meedoet, aan mee moet doen. Tot nog niet zo lang geleden werd de ziekte behandeld en was de geneeskunde grotendeels somatisch ingesteld. De ziekte en haar behandeling werden - en worden nog - onderwezen als gescheiden van de zieke; het is echter beter om te spreken van onderscheiden van de zieke. De ontwikkelingen in de samenleving maken nu, dat de zieke als mens, als medemens, aandacht eist. De zieke kon zich vroeger voor allerlei onlustgevoelens veel meer wenden tot familie, bureu, vrienden en pastores dan nu het geval is. In het voortschrijdende individualisme met zijn recht op privacy kan men bij bureu steeds minder terecht; en dat terwijl het groepsgebeuren en het samenwerkingsverband in allerlei studiegroepen zo in de belangstelling staan. De ermee gepaard gaande secularisatie en het materialisme maken, dat men ook bij de kerk niet altijd meer terecht kan of wil.

Er bestaat nogal wat onvrede over het functioneren van artsen en over de organisatie van de gezondheidszorg. In dag- en weekbladen wordt er over geschreven; voor radio en televisie kan men het horen en zien. Ik verwijs bijvoorbeeld naar het artikel in NRC-Handelsblad van 2 maart 1982, waarin J.P.A. Gillissen schrijft over het fabriekskarakter van de ziekenhuizen: patiënten komen aan slangen, draden en infusen te liggen, die per computer gecontroleerd worden, in plaats van dat er een zorgzame zuster aan het ziekbed waakt. De de ronde doende arts praat nauwelijks met de patiënt, maar leest de rapporten, de ECG's, de EEG's en de laboratorium-uitslagen; hij baseert daarop zijn behan-

deling. De zieke is een ziek lichaam geworden, dat afwijkend van de norm functioneert. Er treden vertechnering en verzakelijking op van de geneeskunde en de communicatie tussen zieke en arts lijkt verstoord.

Ook aan de organisatie van de gezondheidszorg kleven allerlei ondeugden. In een interview in Elsevier's Weekblad van 6 maart 1982 zegt J. Hendriks, ex-staatssecretaris van Volksgezondheid: 'Gezondheidszorg: de patiënt is nog steeds hard ziek'. Er is verspilling op alle fronten, wantrouwen van instanties onderling en dus geen samenwerking. De inspraak van de patiënt ontbreekt in elk circuit. De wanverhouding tussen de intramurale zorg en de extramurale zorg is buiten elke proportie.

In een voordracht voor een regionale afdeling van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst vertelt een functionaris van de Gemeenschappelijke Medische Dienst, dat van de 5,5 miljoen werkenden, die Nederland ongeveer telt, er bijna 1 miljoen dagelijks een uitkering krijgt wegens ziekte of invaliditeit. Het lijkt wel of er een epidemie in Nederland heerst, die vergelijkbaar is met die van de pest of de cholera van vroeger eeuwen.

Het is bovendien onmogelijk om alle voorzieningen van de gezondheidszorg voor iedereen bereikbaar te maken. Te groot is het dilemma, en daardoor de frustratie, van het onderscheid tussen soma en psyche. De wetenschap heeft het geweldig moeilijk om vat te krijgen op psychische en geestelijke problemen in de maatschappij en van de mens.

"Wat doen wij toch verkeerd?", verzucht deze functionaris.

Bij het publiek is twijfel ontstaan aan de uitoefening der geneeskunde door de artsen. Twijfel, die agressie oproept, en dan vooral tegen wat men noemt de exorbitante honorering van de artsen. Maar ook rijst er twijfel aan de eerbied voor de mens en voor het leven. Het gemak waarmee men abortus kan laten plegen, is voor velen een doorn in het oog. De euthanasie staat midden in de belangstelling. De patiënt wil ook van alles weten; voor een deel terecht overigens. Hij wordt bij zijn apotheek voorzien van 'bijsluiters' met informatie over het voorgeschreven geneesmiddel. De patiënt organiseert zich in patiëntenverenigingen, die voorgelicht worden door artsen en apothekers. Het publiek is van allerlei zaken op de hoogte, die vroeger het prerogatief

waren van de artsen.

In de wetenschap onderzoekt men steeds verder, omdat hetgeen men weet, toch onvoldoende is om de grote toevloed van patiënten te genezen. "Het is wel 'zeker'," schrijft Prof. Dr. F.L. Meyler (2), "dat de zekerheden, waarvan de geneeskunde en haar beoefenaren tot voor kort zo 'zeker' waren steeds meer worden ondergraven."

J.P. Heye schreef in 1844 al iets dergelijks: "Vandaar, dat onze Wetenschap zich tot nog toe altijd in dien noodlottigen kring heeft bewogen, waarin 'vermeerdering van kennis' geene andere vrucht droeg dan 'Vermindering der zekerheid van weten'." (3)

Wat voor zin heeft al het werk van die artsen en andere gezondheidswerkers, als de mensen van tegenwoordig zo veel en zo vaak moeten verzuimen van hun werk wegens ziekte; en dat veel meer en vaker dan vroeger, terwijl de artsen toch zo veel meer weten dan vroeger?

Tegenover deze negatieve kanten van de huidige geneeskunde en gezondheidszorg staan gelukkig ook positieve punten. De kennis van de geneeskunde breidt zich in alle richtingen geweldig uit. De onderzoeksmethoden worden steeds verfijnder en preciezer. Hiermee houden de farmaceutische industrie en de behandeling van zieken gelijke tred. Er is enorme vooruitgang geboekt op allerlei gebied, waarvan de patiënt profiteert: in de anaesthesiologie en de chirurgie, en in de interne behandeling; eigenlijk in alle onderdelen der geneeskunde.

De artsen werken hard, zij kunnen veel, al kunnen zij niet alles aan. De specialistenopleidingen worden democratisch gecontroleerd. Ook de huisartsenopleidingen zijn met grote sprongen vooruit gegaan. Aan voortreffelijke universiteiten heerst een klimaat van tolerantie en begrip. (2)

Ondanks alle problemen blijken er nog altijd artsen te over, die bereid zijn om met zorg en toewijding een medische taak op zich te nemen, met de frustraties op de koop toe.

In het bewustzijn van de arts wordt onderscheid gemaakt en worden er relaties gelegd, die de betekenis en de structuur bepalen van de onderscheiden 'vakken' der geneeskunde. Omdat geneeskunde niet alleen wetenschap is, maar bovendien praktische toepassing vergt; en omdat de geneeskunde tweeledig is, is er een filosofie der geneeskunde nodig, die de samenhang van wetenschappelijke kennis en haar

praktische toepassing tot uiting brengt en ethisch verantwoordt.

Het is deze verantwoording voor het geheel en voor de samenhang van theorie en praktijk die nauwelijks ter sprake komt. In de filosofie der geneeskunde komt die verantwoording ter sprake als de zelfverantwoording van de geest in en als geneeskunst.

Juist het genezen is het verbindende principe in de veelzijdigheid der geneeskunde. In alle onderwerpen, die in Medisch Contact besproken worden, is de eenheid het genezen, het helpen. Het is tevens het principe, dat de artsen bindt en waardoor hun werk een algemene bezigheid is in de samenleving. Het genezen is tenslotte bovenal het bindende principe tussen artsen en patiënten.

Het genezen is eenheid van: de kennis der medische wetenschappen, de ervaring door de uitoefening van het vak, het toepassen van medische kennis, kunde en wijsheid in een ethische verhouding. Tenslotte vormt het genezen de verbinding of communicatie van de ene mens, de arts, met de andere mens, de patiënt. De relatie tussen geneesheer en patiënt die tot uiting komt in het gezegde "de geneesheer geneest de zieke", is voor de hand liggend. De vraag is of deze bewering wel juist is. Het lijkt aanbevelenswaard deze bewering aan een nader onderzoek te onderwerpen; en mede gezien de vele artikelen in Medisch Contact, waarin het juist deze verhouding tussen patiënt en geneesheer is, die voortdurend aan discussie onderhevig is, is er een filosofie der geneeskunst nodig.

Er zijn nog meer redenen aan te voeren voor de artsen, huisartsen en specialisten, om eens na te denken over hun doen en laten: hoe staat het bijvoorbeeld met de onderlinge toetsing en spiegeling? Het lijkt nodig zich te bezinnen op de ontwikkeling der geneeskunde en dus op de ontwikkeling van de artsen en hun zelfontplooiing. Men leert niet alleen van anderen, men zal ook zelf moeten studeren. Iedereen, en dus ook de arts, moet zich ontwikkelen, zich ontplooien en zich van zichzelf bewust worden, om zich te kunnen verwerkelijken, en tegelijk daarmee de geneeskunde te verwerkelijken als geneeskunst. Artsen moeten zichzelf leren kennen, willen zij hun patiënten leren kennen en begrijpen in hun nood. Alleen zelfkennis leidt tot kennis van de ander.

Om inzicht te krijgen in het denken en handelen van medici zijn nodig: begrip van de essentie der (medische) wetenschappen, begrip van de essentie van de mens, tenslotte begrip voor de toepassing van de

wetenschappen op de zieke mens, als communicatie tussen patiënt en geneesheer.

"Ieder mens zal in de komende jaren bijdragen tot het nieuwe mensbeeld, in positieve of negatieve zin: door de manier waarop hij voor zijn gezondheid zorgt, hoe hij zijn kinderen opvoedt, door de groeperingen, die hij steunt en door de talloze andere dingen, die hij doet of nalaat, maar vooral door hoe hij denkt." (4) "...alvorens tot veranderingen op het vlak van de volksgezondheid over te gaan, te komen tot een goed doordachte gezondheidsfilosofie. Deze filosofie zou als basis kunnen dienen voor na te streven ontwikkelingen..." "...bezinnen op wat wij nu eigenlijk willen, wanneer wij het hebben over volksgezondheid of kortweg over gezondheid. Zonder duidelijkheid over de inhoud van dit begrip lijkt iedere gezondheidsplanning gedoemd de mist in te gaan. Wat is derhalve de filosofie die onze daadkracht moet schragen?" (5)

Buma (6) schrijft al in 1949: "De belangrijkheid en de veelzijdigheid van de taak van de arts in onze, ja in iedere samenleving, brengt m.i. echter mede de noodzaak van bezinning op haar grondslagen, van een wijsgerig en wetenschappelijk onderzoek dus, dat onder andere tot object heeft 'de arts', 'de patiënt' en de 'geneeskunde'."

"Dit betekent, dat in het onderwijs plaats moet worden ingeruimd voor wetenschapsfilosofie, speciaal gericht op de wetenschappelijke fundamenteën van de integrale geneeskunde." (7)

Voorwaarde om tot wezenlijk begrip, begrip van het wezen der (medische) wetenschap te komen is wijsgerige studie.

Welnu, dit geschrift is een poging artsen hierin de weg te wijzen; een poging om orde te scheppen en te ontdekken in de veelheid van onderwerpen, die de artsen en de organisatoren van het medisch onderwijs en van de gezondheidszorg bezig houden; een poging om tot begrip te komen van wat de arts is en doet; van wat hij is als geneesheer, die geneeskunst uitoefent.

Wat de filosofie wil en kan is: verhelderen wat er gebeurt, duidelijk en begrijpelijk maken wat onduidelijk is en onbegrijpelijk lijkt. De filosofie der geneeskunst heeft begrip te wekken voor wat artsen doen, waarmee zij zich bezig houden en waarom.

Wat geneeskunde is en zoal inhoudt is wel algemeen bekend; iedereen weet er wel iets van. Maar wezenlijk gekend naar vorm en inhoud wordt de geneeskunde als geneeskunst niet. Dit geschrift moge

ertoe bijdragen, dat de artsen, meedenkende met de gedachtengang der filosofie, bewust gaan begrijpen waarom en hoe hun geneeskunde geneeskunst is en wordt. Men zal daarom niet alleen willen weten wie of wat de arts is, maar ook wie of wat de patiënt is, de lijdende mens. Daartoe dient men eerst na te gaan wie of wat de mens is. Een uiteenzetting over het mensbeeld, een anthropologie, moet daarom voorafgaan aan de eigenlijke filosofie der geneeskunst.

In de zin: "...terwijl de ziel toch het wezenlijke van de mens uitmaakt en als geestelijke kern uitgaat boven het stoffelijk lichaam", vermeldt Schulte (8) een drietal categorieën van de mens: stoffelijk lichaam, ziel en geest; ongetwijfeld categorieën waarover nader gedacht moet worden, wil men leren begrijpen wie en wat de mens is. Daarom moet in een filosofie der geneeskunst eerst het mensvraagstuk aan de orde komen, dan de vraag naar de patiënt en ten derde de vraag naar de arts. Wat geneeskunde is en wat het verschil en de overeenkomst met geneeskunst zijn, zal zijn plaats moeten vinden in een filosofie der geneeskunst. De medische wetenschap valt en staat met haar toepassing als geneeskunst. De filosofie der geneeskunst begint en eindigt bij de mens en blijkt zo een in zichzelf gesloten denkgang te zijn, waarin alle categorieën, die op de geneeskunde betrekking hebben, logisch aan de orde komen, zich van elkaar onderscheiden, zich op elkaar betrekken en zich uit elkaar ontwikkelen.

Zoals de categorieën van de geneeskunst zich in de filosofie er van onderscheiden, zo onderscheidt de filosofie der geneeskunst zich van de algemene filosofie. Filosofie der geneeskunst is bijzonderheid van de algemene filosofie. Aan de filosofie der geneeskunst moet de algemene filosofie ten grondslag liggen, net zoals de geschiedenis der geneeskunde eraan ten grondslag ligt. Eigenlijk is de filosofie der geneeskunst de geschiedenis der geneeskunde op logische, 'begrips'matige wijze: in de filosofie der geneeskunst is de geschiedenis der geneeskunde begrepen en te begrijpen, maar ontdaan van haar tijdgebonden en persoonsgebonden toevalligheden, hoe noodzakelijk die ook mogen zijn. Eigenlijk kan men de filosofie der geneeskunst slechts begrijpen als men de geschiedenis der geneeskunde kent. Terwijl men de geschiedenis der geneeskunde pas waarlijk kent, indien men haar begrijpt als de wijsgerige zelfbewustwording der geneeskundigen in de historische uitoefening van hun beroep. (9)

De arts, die zich bewust is van de ontwikkelingen in de geneeskunde,

wil daarvan voortdurend op de hoogte blijven. Hij doet dit in het algemeen door zijn vaktijdschriften te lezen, klinische besprekingen bij te wonen en zich te laten 'nascholen'.

Het zich verder ontwikkelen met steeds meer nieuwe kennis leidt echter slechts tot een eindeloze uitbreiding van de hoeveelheid kennis en niet tot verbetering van de hoedanigheid van die kennis, niet tot meer begrip van wat men kent; en zeker niet tot kennis van zichzelf. Zichzelf leren kennen is een door zichzelf gekend worden; in de zelf-kennis zijn subject en object identiek.

Om te begrijpen wat men kent behoeft men niet te wachten tot men alles kent. Dan zou men aan het begrijpen nooit toekomen. Men behoeft immers ook niet te wachten tot alle tranen gedroogd zijn voordat men kan feestvieren! Begrijpen wat men kent is van een andere orde dan het vergaren van steeds meer kennis. Het kennen van steeds meer feiten en theorieën is geen principiële verdere ontwikkeling, maar slechts ontwikkeling in kwantiteit en niet in kwaliteit. Kwalitatief andere kennis is niet zomaar kennis van feiten op zichzelf, doch kennis van kennis, namelijk begrip, begrijpen wat men kent. Dit wil overigens niet zeggen, dat men nu maar moet ophouden met het vergaren van kennis!

Wat is nu deze kennis of dit begrip? Hoe kan men kennen? Met deze vragen hebben de wijsgeren zich vanouds beziggehouden. Daar komt bij - en geen arts zal dat willen betwisten - dat het van belang is, dat de artsen meer begrip krijgen van de mens, die hun patiënt is. Hoe kan men de mens kennen? Somatische en psychische kennis, plus kennis over de sociale omstandigheden van de patiënt zijn daartoe noodzakelijk; op zichzelf genomen is deze kennis echter onvoldoende, indien of omdat de mens daarin verloren raakt; hij wordt door die wetenschappen ontleed, in brokken gesneden en versnipperd: de mens met een maag (de mens áls maag!), de mens met een hart, de mens met hersenen en zenuwbanen, de mens met pijn, wanhoop en verdriet, de mens thuis en in zijn werk, de mens als kind, als volwassene en als bejaarde: vermalen in de molen van de medische machinerie.

Deze ontleding in stukken komt echter niet alleen door de moderne geneeskunde; elke patiënt voelt zich versnipperd, voelt zich onthecht en voelt zich in zichzelf verdeeld: hij voelt zijn maag, zijn hart enzovoort; hij voelt zich bovendien bedreigd door het onbekende.

Door zijn eigen somatische, psychische en sociale aspecten in heden,

verleden en toekomst is de mens echter meer dan het geheel van deze aspecten: de mens is geest. Daarom kan de arts ook niet voorbijgaan aan de algemene vraag naar het mens-zijn, aan algemene wijsgerige bezinning, aan wijsbegeerte.

Wijsbegeerte tracht te verhelderen wat onbegrijpelijk lijkt en te ordenen wat chaotisch lijkt. Filosofie der geneeskunst tracht dan ook begrip te wekken voor de vraagstukken van de ontwikkeling van de mens en zijn omgeving, van de mens in zijn omgeving, begrip voor de vraagstukken van een gestoorde ontwikkeling van de mens in een verstoorde omgeving (een omgeving trouwens, die hij zelf mee opbouwt en afbreekt, die hij zelf mee verstoort), begrip voor de ontwikkeling van de geneeskunst uit magie en wetenschap. Filosofie is een dwingende eis voor de geneesheer, wil hij tot zelfkennis komen, tot kennis komen van zichzelf als mens, opdat hij als geneesheer in de verhouding tot zijn patiënten, medemensen, zijn werk kan doen; al zullen er vele geneesheeren zijn, die een aangeboren, natuurlijke, onbewuste zelfkennis hebben en daardoor hun geneeskunde volkomen vanzelfsprekend als geneeskunst uitoefenen.

De geneesheer moet met begrip de ander in zijn nood leren verstaan, wil hij zijn kennis en kunde naar behoren kunnen toepassen. De geneesheer zou zich moeten afvragen - dat zou trouwens ieder zichzelf respecterend mens moeten doen! - wie en wat ben ik, wat doe ik als mens? Terwijl hij zich als arts bovendien zou moeten afvragen: wat ben ik en wat doe ik als arts; met wie doe ik het; en waarom doe ik het en hoe doe ik het? Mens, arts, patiënt, samenleving verhouden zich op de een of andere wijze met en tot elkaar.

In een filosofie der geneeskunst dienen verder alle facetten van de magisch-religieuze (en alternatieve) geneeskunde en van de wetenschappelijke en toegepaste geneeskunde systematisch aan de orde - of liever tot rede - te komen. De filosofie der geneeskunst is, omdat zij wetenschappelijk is, ook systematisch. De systematisch doordachte filosofie der geneeskunst is een zich ontwikkelende denkgang door middel van het woord, van de Logos; alleen een logische denkgang beantwoordt aan haar zelftucht en zelfdiscipline.

"De filosofie leert na te denken om te weten wat men zegt en zo goed te leren zeggen wat men weet. Het nadenken is dan echter geen nadenken over allerlei zaken of voorstellingen betreffende zaken, maar

een nadenken van eigen denken, een nagaan van eigen denken en weten. Slechts dit nadenken voert tot zelfkennis, tot kennis van eigen zelf." (10)

Het zichzelf denkend onderzoeken, het van zichzelf bewust worden, "is noodzakelijk in zoverre men eigen leven en dus vanzelf de wereld, waarin men leeft, evenzeer de natuurlijke wereld als de reeds geestelijke wereld der menselijke samenleving, niet doorslapen, maar met besef van de zin van het leven op waarlijk menselijke, zelfbewuste wijze beleven en doorleven wil." (10)

Het bewustworden van zichzelf als arts, de zelfbewustwording van de geneesheer is een noodzakelijk proces, een voortdurende ontwikkeling, een wordingsproces van denken van, voor en over zichzelf, van, voor en over eigen wording als en tot geneesheer; en tevens als mens en tot mens, want pas zelfkennis leidt tot kennis van de ander. Voor de arts is de ander in de geneeskundige relatie de patiënt.

Kort overzicht van de inhoud

Beginnende te filosoferen over de geneeskunst, met de nadruk op beginnen, heeft men alleen het begrip geneeskunst en verder niet. Het begrip, of liever het woord geneeskunst - er valt immers aan het begin nog niets te begrijpen! - is in twee delen te splitsen: genees en kunst.

Om met het eerste te beginnen, kan men opmerken, dat het woord genezen van twee kanten beschouwd kan worden, namelijk als genezen (actief) en genezen worden (passief). De vraag, die dan opkomt is: wie of wat geneest, wie of wat wordt er genezen? Antwoord: de zieke of de ziekte; of het zieke orgaan, de zieke cel, of zelfs de ziekelijk verlopende biochemische reactie.

Indien men het genezen-worden beschouwt, door wiens toedoen of door welk toedoen wordt er dan genezen? Door het geneesmiddel, door het operatiemes of door de dokter? In deze logische gedachten-gang kan men dan opmerken, dat er twee mensen genoemd zijn: de zieke en de dokter, beiden mens.

Wat is een mens? Dit is een vraag voor de anthropologie. (I.3) In het kort is het antwoord op deze vraag: de mens is een geheel van geestelijke, sociale, psychische en natuurlijk-biologische aspecten. De

eersten daarvan zullen ter sprake moeten komen in een anthropologie. Maar ook de natuurlijk-biologische aspecten moeten ingepast worden in een filosofie der geneeskunst. Heye schreef daarover reeds in de vorige eeuw (11): "De studie van den mensch is de studie van het heelal; des menschen wezen en zijn ontspringen uit dezelfde bovenzinnelijke bron als dat der Natuur; leven, gezondheid, ziekte en dood kunnen alleen erkend, begrepen en naar behoren geschat worden door hunne verwantschap met - en hunne verhouding tot - de overige verschijnselen in het geschapene."

Behalve anthropologie gaat ook natuurfilosofie (I.2) vooraf aan de filosofie der geneeskunst. Daarin moet ter sprake komen het begrip van de natuurlijke mens in verhouding tot het dier en de rest van de natuur; evenals de verhouding of de overgang tussen anorganische en organische natuur en de overgang van de stof tot het leven. De mens en al het levende bestaan immers uit dezelfde atomen als de sterren. Zij moeten dus iets gemeenschappelijks hebben.

Om dit alles goed te kunnen begrijpen heeft men een logische redenering nodig, de Logos, die aan alles vooraf gaat. (Joh. 1:1) Mijn verhandeling begint dan ook met een uiteenzetting over de logische methode. (I.1)

Keren wij nu terug naar het begrip geneeskunst en nemen wij het tweede deel in beschouwing, dan moeten wij opmerken, dat kunst te maken heeft met kunnen. Dat heeft kunst gemeen met kunde. Kunst is het ware, het geestelijke van kunde. Kunde is het kunnen doen, ervaring hebben in het doen. Kunst is daarvan het ethische en aesthetische. Maar kunst (geneeskunst) komt pas aan het einde van het boek ter sprake. (II.6)

Kunde heeft dus te maken met kunnen, maar kunnen kan niet zonder kennen. Men kan niet iets kundig doen, zonder zijn handelingen met kennis van zaken uit te voeren. II.2 gaat over de wetenschappelijke kennis.

Wie heeft deze kennis? De dokter, de 'geleerde'; ook genoemd de arts, de geneeskundige of de geneesheer. Deze wordt besproken in II.3.

Tot zover is dit een 'logische' uiteenzetting. Er is ook een 'phenomenologische' wijze van bespreking: hoe verschijnt de geneeskunst? Hoe verschijnt zij, zowel aan artsen als aan het publiek? Nu gaat het niet om de mening van artsen of publiek óver de geneeskunst. Menin-

gen zijn er zo veel, dat die niet allemaal in beschouwing genomen kunnen worden. Het gaat om het begrip geneeskunst zelf: hoe geeft dit begrip zich te kennen? Hoe moet geneeskunst beschouwd en begrepen worden van de geneeskunst zelf uit, niet van de ontelbare gezichtspunten van artsen of publiek uit. Het gaat erom hoe de geneeskunst 'verschijnt', hoe de geneeskunst gedacht behoort te worden.

Welnu, van geneeskunst is onmiddellijk sprake als de patiënt de spreekkamer van de arts binnenkomt of de arts bij de patiënt thuis aan diens ziekbed verschijnt. Dan doet de geneeskunst zich onmiddellijk gelden, dan is er onmiddellijk sprake van communicatie tussen twee personen (II.4); en dan is er onmiddellijk sprake van de wijze van omgaan met elkaar. De kennis en kunde van de omgangswijze van mensen onder elkaar is het onderwerp van de ethiek. (II.5)

Zodra de zieke zich als patiënt bij de arts meldt (of hem laat roepen), deelt de zieke zich mede aan zijn arts; hij geeft zich te kennen; hij uit zich met zijn klachten; hij verschijnt als zijn klachten. (II.1)

De volgorde van de hoofdstukken in mijn boek is enigszins anders dan ik het hierboven heb weergegeven, maar de logica daarvan zal aan het einde duidelijk worden.

In het eerste deel geef ik ter voorbereiding een drietal korte overzichten:

1. over de methode, de dialectiek en de rede.

Het is de vraag of het juist is om de methode van de rede, die zich dialectisch ontwikkelt in zo'n verkorte vorm weer te geven. De ware ontwikkeling van de rede, en daarmee van de redelijkheid, kan in het kort niet blijken, omdat het de ontwikkeling met te grote sprongen toont, dus met hiaten. Door die hiaten kan de ontwikkeling van de rede als proces, als denkgang niet blijken. Zij is in deze vorm onvolledig en oppervlakkig; haar redelijkheid, die vertoond zou moeten worden, blijft juist verborgen. In verkorte vorm doet de logica niet wat zij zou moeten doen: redeleer en redelijkheid blijken.

Dat ik hieraan toch een kort hoofdstuk wijd is ten eerste omdat het niet goed mogelijk is met een filosofie der geneeskunst te beginnen zonder aan te duiden, hoe men zulks moet doen, met welke methode. In de tweede plaats, omdat de filosofie der geneeskunst en de redeleer, evenals de leer van de natuur, zich op bepaalde wijze tot elkaar verhouden; zij houden verband met elkaar. De filosofie der genees-

kunst is een fase in het geheel der filosofie, daar namelijk waar de leer van het natuurlijke en psychische van de mens overgaat in die van de geest. De redeleer gaat vooraf aan het natuurlijke en psychische. Deze verhouding wordt mogelijk toch verduidelijkt ondanks de verkorte vorm, waarin ik de redeleer weergeef.

2. over de natuur, die eveneens summier behandeld wordt.

In dit hoofdstuk wordt de plaats van de filosofie der geneeskunst verduidelijkt. De logica als leer van het woord laat zich gelden als het scheppende woord: 'er zij...' en 'In den beginne was het woord, enzovoort'. (Gen. I en Joh. I)

In de wijsbegeerte gaat het woord vooraf aan de leer van de natuur. Het logische woord, de logische opeenvolging van woorden en begrippen, de redeleer, die met niets begint, gaat vooraf aan de natuur; de Rede schept de Natuur; de natuur laat zich door het redelelijke woord begrijpen.

De leer van en over de natuur loopt uit op:

3. de leer van en over de mens.

Het menselijke verheft zich als een Sphinx uit het dierlijke. In de wijsgerige anthropologie worden de somatische, psychische en sociaal-culturele aspecten van de mens belicht.

Bij de lezing van dit werk is het misschien beter om de Voorbereiding voorlopig over te slaan en met het tweede deel te beginnen. Mocht dan aan het einde de wijsgerige belangstelling van de lezer gewekt zijn, dan kan hij of zij alsnog de Voorbereiding bestuderen.

In het tweede deel komt de eigenlijke filosofie der geneeskunst aan de orde. Het eerste hoofdstuk daarvan behandelt de subjectiviteit, de gevoelens van de zieke. Het tweede hoofdstuk gaat over de objectiviteit van de ziekte, over datgene, waarmee de wetenschap zich bemoeit.

De twee 'momenten' van subjectiviteit en objectiviteit worden weer tot elkaar en tot eenheid gebracht. De zieke is immers zelf eenheid van al zijn facetten zowel in gezondheid als in ziekte. Dat gebeurt door bemiddeling van de arts, de geneesheer of de medicus. Tenslotte worden de inhoud en de betekenis van wat de medicus doet en waarom hij het doet uiteengezet in de hoofdstukken Communicatie en Ethiek.

Het laatste hoofdstuk behandelt de Geneeskunst. Geneeskunst is de integratie van al het voorafgaande en leidt tot het begrip (van de)

geneeskunst. Aan het eind blijkt dan de geneeskunst zelf ook in iets anders over te gaan: dan gaat de leer van het helen over in die van het heil.

Filosofie wil verhelderen wat er in de wereld gebeurt; duidelijk en begrijpelijk maken wat onduidelijk is en onbegrijpelijk lijkt. Wat de filosofie der geneeskunst betreft: deze wil begrip wekken voor wat artsen doen, waarom zij het doen en hoe.

"Philosophie de la médecine, c'est la sagesse de la médecine, c'est la science médicale elle même sur ses bases, dans ses principes, dans ses applications et dans ses saines traditions." (12)

"La philosophie de la médecine est une science qui considère la médecine comme une ensemble; étudie sa position dans l'humanité, la société, l'état et les écoles médicales; embrasse d'un coup d'oeil la totalité de l'histoire de la médecine." (13)

Samenvattend:

De lezer wordt gewezen op de artikelen in Medisch Contact (De aanhalingen zijn voornamelijk uit M.C. van 1975). Uit die artikelen blijkt de betrokkenheid van de artsen bij de uitoefening van hun beroep en bij hun patiënten als lichamelijke, psychische en sociale mensen. Verder blijkt uit de artikelen het belang van en de belangstelling voor de organisatie van de gezondheidszorg. De artsen zijn hierover in voortdurende dialoog met de overheid.

De eenheid nu in al die artikelen en van al die 'stukken', die soms 'hoofdstukken' zijn, wordt er niet in verhelderd. Het helder maken van de eenheid - die in het genezen te vinden is - is één van de doelstellingen van de filosofie der geneeskunst.

Verder is het doel: inzicht te krijgen en te geven in het denken van medici, inzicht in het gevoel van artsen voor de eenheid van het artseneroep, inzicht in de wetenschap, inzicht in de - zieke - mens en inzicht in zichzelf.

Alles bijeengenomen is het begrip integrale geneeskunde pas als geneeskunst te begrijpen. Daartoe is de filosofie der geneeskunst noodzakelijk.

In de filosofie der geneeskunst moet verhelderd worden:

- Wie of wat is de mens? natuurlijk-somatisch, psychisch, sociaal-cultureel en als burger.
- Wie of wat is de zieke mens?
- Wat is ziekte en wat is gezondheid?
- Wie of wat is een arts, een medicus?
- Wat is medische wetenschap en wat is medische kennis?
- Wat is medische communicatie?
- Wat is medische ethiek?

Tenslotte dit: Wat er in dit boek staat is niet zozeer mijn mening óver de geneeskunde - al is het dat ook - maar de geneeskunde en de geneeskunst spreken er in voor en van en over zichzelf - met mijn woorden.

DEEL I. VOORBEREIDING

Hoofdstuk 1

De Methode, de Dialectiek en de Rede

"Het ware is het denkende en denkbare ware, dat in het ware denken één is. En buiten dit denken is in waarheid niets te denken, buiten het ware denken bestaat in waarheid niets." (1)

Met welke methode moet men nu de 'zaak' geneeskunde en gezondheidszorg filosofisch aanpakken? Is de filosofie wel een middel om al de onvrede en frustratie, die er in de uitoefening der geneeskunde en in de organisatie van de gezondheidszorg heersen, te 'genezen'? Is de filosofie een middel om uit de 'crisis in de geneeskunde' te geraken, met de methodologie als instrument?

De filosofie wint in deze tijd aan populariteit. Er wordt kennelijk veel van de filosofie verwacht. Er wordt aan de universiteiten naar wegen gezocht om de filosofie dienstbaar te maken aan de vakwetenschap. Aan de medische faculteiten worden curricula gehouden over wetenschapskunde, kennisleer en methodologie. Er wordt naar een theoretische wetenschapsleer gezocht, waarop de praktische methode in de geneeskunde berust, waarop deze gefundeerd kan worden en waarmee zij operationeel gemaakt kan worden. (2)

Het lijkt alleszins goed om zich de zaken rondom de geneeskunde en de gezondheidszorg voor te stellen: daar zijn de onvrede en de frustratie aan de ene kant, met aan de andere kant de vraag of die zieke geneeskunde en die zieke gezondheidszorg door het geneesmiddel 'filosofie' te genezen zijn. Maar begrippen als geneeskunst, psyche en ziekte zijn juist niet voorstelbaar; men kan er zich geen 'beeld' van vormen; men zal die begrippen dan ook moeten denken. Dat lukt alleen als er orde heerst in het denken; en ook die orde, die hier de rede is, is niet voorstelbaar, doch alleen denkbaar.

Filosofie nu is de wetenschap van het denken. In de filosofie is het denken object van het denken, dus ook subject. Denken en filosoferen kosten moeite; het kost vooral moeite om van het voorstellende,

(het de dingen uitbeeldende, het staande houdende, verstandelijke) denken over te gaan op het redelijke, zuivere denken, dat juist niet meer beeldend is en waarin alles verandert. Hiermee wordt vooral niet bedoeld, dat het beeldende, voorstellende denken nu maar afgeschaft moet worden; het moet daarentegen in het redelijke denken opgenomen worden, als overwonnen maar niet afgeschaft.

Filosoferen kost moeite en inspanning. Die moet ik dus ook van de lezer vragen. Om iets moeilijks eenvoudig te zeggen is bedriegelijk, omdat er dan zoveel overgeslagen moet worden, dat het niet goed duidelijk meer te maken is. Men kan dan niet diep genoeg op de dingen ingaan en men blijft oppervlakkig.

Om nu de crisis in de geneeskunde, zoals ik die hiervoor beschreven heb als onvrede en frustratie, te 'genezen' is men op zoek gegaan naar de methode (of een methode) in de wetenschappen der geneeskunde. "Het instrumentarium moet geïnspecteerd worden" (3). Men wil in een 'methodologie' de werkwijze van het wetenschappelijk denken begrijpelijk maken en de betekenis der geneeskunde in de maatschappij en de cultuur verduidelijken. Ten derde wil men de wijze aangeven, waarop dit theoretisch wetenschappelijke denken in de praktijk kan functioneren.

Tot nu toe gold die belangstelling vooral de natuurwetenschappen. Maar ook de belangstelling voor de ethiek in die wetenschappen is groeiende. Men denke bijvoorbeeld aan het atoomonderzoek en het DNA- onderzoek.

"Nu wij weten, welke kennis voor ons noodzakelijk is, moeten wij ons bezig houden met de Weg en de Methode, waar langs wij de dingen, die wij moeten kennen, ook inderdaad met die kennis leren kennen." "De ware methode is de weg waarlangs de waarheid zelf, ook de objectieve essenties van de dingen of de ideeën (dat alles betekent immers hetzelfde) in de vereiste orde gezocht worden." (3)

Waarheid heeft te maken met het geheel, met het fundament van alles, met het begin van alles, met datgene wat aan alles gemeen is, het absoluut algemene. De 'gewone' wetenschap is nog niet in staat en niet adequaat, om het absoluut algemene te denken, omdat en in zoverre zij zich beperkt tot een aspect of een specialiteit van wetenschap.

De verwachtingen, die de wetenschap thans koestert van de methodologie, zijn hoog gespannen. Men kan echter ook waarnemen, dat

iedere, zichzelf respecterende wetenschap een eigen methodologie zoekt en tracht op te bouwen, zodat opnieuw de eenheid en het geheel van de kennis der waarheid zoek raken en in duisternis gehuld blijven. Dat elke wetenschap verbijzondering is van de algemene wetenschap - dat is de wetenschap van het denken oftewel de filosofie - wordt niet ingezien. Iedere wetenschap gaat haar eigen weg met een eigen methode (en met haar eigen taalgebruik). Klever (3) vraagt zich af of het niet tijd wordt om aandacht te besteden aan de filosofie der methode. "Alleen het (inhoudelijke) denken zelf is in zijn ontwikkelingsgang in staat de kwaliteit van zijn redenering als zodanig te bewijzen, aan twijfel te onttrekken, dan wel als schijnredenering te ontmaskeren. Het kennen is zelf voor zichzelf zijn logische maatstaf en ontwikkelt in de uitoefening van zijn kennen deze logische maatstaf." (3)

Het algemene, objectief geldende fundament, waarop een wetenschap zich moet funderen, ontbreekt. (Het zich gronden van de grond ontbreekt.) (4)

Voordat een wetenschap haar onderzoek kan beginnen, moet zij zich een duidelijk begrip van het onderwerp vormen. Men dient een wetenschap te bepalen door aan te geven wat haar object van onderzoek is. Het lijkt daarom niet juist om al iets over de methode van onderzoek te zeggen voordat men het object van onderzoek voldoende heeft verduidelijkt.

Deze redenering is echter niet goed houdbaar, omdat het denkproces van de methode reeds werkzaam is bij het bepalen van het object van onderzoek. In geen enkele wetenschap ligt het object zomaar voor de hand. Het is het kennende bewustzijn, dat het object onderscheidt, uitzoekt en bepaalt. Het kennende bewustzijn heeft de methode reeds nodig bij het bepalen van haar object van onderzoek. Dit bepalen is reeds een onderbrengen van het object van onderzoek in een bepaald referentiekader. Hier is de methode reeds werkzaam.

"Daarom is de wijze waarop het kennende, dat wil zeggen het onderscheidende en relaterende, bewustzijn werkzaam is van doorslaggevende betekenis voor de bepaling van de categoriale aard en structuur van dat wat in een wetenschap als object van onderzoek wordt opgevat." (5)

De ware methode in de wijsbegeerte nu is de dialectiek. Deze wijsgerige verhandeling is dan ook geschreven in de trant der dialectiek,

zoals die door (en als) Hegel tot bewustzijn gekomen is, en niet in de trant van het existentialisme, van de fenomenologie of van de analytische filosofie. De vraag naar de reden waarom ik dat doe laat zich zowel kort beantwoorden als lang.

Het korte antwoord is: omdat het om zuiver denken gaat. Hegel was de eerste, die het zuivere denken systematisch volvoerd heeft. De methode der zuivere rede is geen uitvinding van Hegel. Het gaat in de filosofie ook niet om de mens Hegel, maar om de methode. Het gaat niet om wie dan ook persoonlijk of in het bijzonder, maar om de algemene methode, die in de mens, die omstreeks 1800 Hegel heette, voor het eerst tot bewustzijn is gekomen. Dáárom is Hegel's naam aan deze methode verbonden. Dat deze methode dé methode is, laat zich alleen bewijzen door het zuivere denken uit te voeren. (6)

Maar er zijn nog een paar belangrijke punten.

- 1) Bernstein schrijft, dat de moderne filosofie zoals het logisch positivisme en empiricisme en de analytische epistemologie min of meer voorspeld worden in Hegel's *Phaenomenologie des Geistes*. (7)
- 2) Gezond zijn, ziek worden en herstellen vormen reeds een (medisch) dialectisch proces. Net zo'n proces als dat van Hegel's filosofie.
- 3) De derde reden om de dialectische methode aan te wenden is van geheel andere aard dan de eerste twee.

Terwijl de eerste een wetenschappelijk gefundeerd excuus verschaft voor de dialectische methode, geeft de tweede een goede reden: de dokter en de patiënt zijn voortdurend bezig met de dialectische Trias: gezond zijn, ziek worden en genezen (worden). Dit feit vormt een voor de hand liggende reden voor de dialectische methode.

De belangrijkste reden echter is, dat zuiver gedisciplineerd denken altijd dialectisch verloopt. Het is niet zo, dat er een methode, ook niet de dialectische, van buiten af binnengehaald wordt om toegepast te worden op de filosofie der geneeskunst. Alle filosofie verloopt dialectisch en de filosofie der geneeskunst is daarop geen uitzondering. Het is de geest, die in voortdurende 'dialoog' met zichzelf is. Het is de denkende geest, die de dialectische methode produceert, niet als iets anders, maar als zichzelf.

Gadow schrijft over de dialectiek (8): "Dit ontwikkelingsproces (van de zuivere rede) voltrekt zich dialectisch: Iedere volgende fase omvat de voorgaande, om te beginnen als verandering, die geleidelijk wordt

tot tegenstelling en negatief spiegelbeeld. In het zich spiegelen echter blijkt de stelling noodzakelijke voorwaarde voor de tegenstelling en andersom. Door die noodzakelijkheid behoren stelling en tegenstelling bij elkaar, en doordringen zij zich zo met elkaar, dat zij een nieuwe bepaling vormen, die meer omvat dan de stelling en de tegenstelling samen."

"Essentieel in deze gedachtengang is nu dat het niet gaat om het doel alleen, maar om het doel in eenheid met het proces." (8)

Voor de geneeskunde betekent dat, dat de genezing alleen volledig is als het gehele proces van anamnese, onderzoek en diagnose, behandeling en prognose zorgvuldig wordt afgewerkt in een affectieve relatie tussen patiënt en arts.

Het lange antwoord op de vraag naar de reden waarom ik de dialectische methode gebruik is deze verhandeling zelf.

Dialectiek is de naam van het denkproces, waarin alles zijn bepaling krijgt... en weer verliest; en h e alles zijn bepaling krijgt en verliest. Door het bespreken - dus als het denken - begint de menselijke geest zich bewust te worden van zijn denkende verhouding tot de dingen en de gebeurtenissen in de wereld.

Om van kennis te kunnen spreken, om kennis te kunnen maken, moet men kunnen constateren, vaststellen wat er is en wat er gebeurt in de wereld der natuur en in die van de cultuur; wat er is en gebeurt in de geschapen wereld en van datgene wat de mens daarin doet en hoe hij dat doet. Kennisvorming is alleen mogelijk indien zich, of op voorwaarde dat er zich, in het bewustzijn iets blijvends en iets principieels doet gelden, dat het algemene is in al het verschijnende en weer verdwijnende van de wereld.

Dit is het absoluut algemene.

Het absoluut algemene doet zich echter niet aan de zintuigen voor en moet daarom gedacht worden als een ontwikkelingsgang. Hoe of op welke wijze het algemene of het wezen der dingen zich in het bewustzijn doet gelden en zich ontwikkelt, is een kwestie van methode. Wat zich doet gelden en hoe zich dat doet gelden (het object) in het zich van zichzelf bewustwordend 'IK' (het subject) en de relatie tussen object en subject, laten zich bedenken in de dialectiek en als de dialectiek. Daarin is het denken met zichzelf in dialoog zonder invloeden

van buiten, zonder axioma's, zonder vooronderstellingen en zonder voorwaarden.

De dialectiek is geen instrument of een middel om de uitoefening der geneeskunde of de gezondheidszorg te verbeteren of te genezen. De dialectiek is niet een methode tussen vele andere, waarmee men doelen kan nastreven of waarmee men speciale belangen kan dienen. Als dit zo zou zijn, vervalt men in dezelfde fout als de wetenschappen, die elk voor zich op zoek zijn naar een methodologie. Dan ontstaat er een nieuwe ziekte, de 'methodologitis'. (3)

Het gaat om het algemene, het principiële in alle wetenschappen, zoals zich dat behóórt te laten denken.

Dat behoren, dat moeten, behoort of moet niet, omdat ik dat zeg, of omdat Hegel dat zegt, of omdat wie dan ook dat zegt, maar omdat dat in de rede ligt, omdat dat van zelf spreekt, omdat het algemene, het principiële van zichzelf en zich vanzelf laat horen. Het fundament moet zichzelf funderen om fundament te kunnen zijn. Alleen op deze wijze vermijdt men de vooroordelen, de eventueel voorop te stellen voorwaarden en doelen en de subjectieve standpunten.

Dialectiek is geen naam voor zomaar een methode, een uit vele, doch de naam voor de wijze, waarop het denken zich eeuwig voltrekt en ontwikkelt, of men dit nu weet of niet weet, of men dit nu wil of niet wil. Waar het in de filosofie op aan komt is te leren begrijpen, dat en hoe het eeuwige zich in alle eindige dingen en gebeurtenissen doet gelden. Noch particuliere wensen en overtuigingen noch doelen van specialistische wetenschappen, doen daarbij ter zake.

Het doel van de filosofie der geneeskunst is zelfs niet een gezonde gezondheidszorg of een gezonde uitoefening der geneeskunde, maar de geest, zoals die in en als geneeskunst verschijnt. Indien men de geest in zich en van zichzelf laat spreken, de geest als moraal en recht, plicht en ethiek, toewijding en liefde, scheppingsdrang en kunst, saneert de uitoefening der geneeskunde en de gezondheidszorg zich van zelf, mits men de haar altijd aanklevende tekortkomingen als noodzakelijke en bij haar horende tekortkomingen begrijpt.

Het begrip dialectiek is geen uitvinding van Hegel; reeds in de oertijd stond de wereld in het teken van de strijd tussen het goede en het kwade, de dagdemonen en de nachtdemonen, het Yin en Yang - en in de verzoening en harmonie van die tegendelen. "The contemplation of the paradox is the most primitive of all." (9) In het begin van de geschiedenis van de Europese filosofie werd het begrip dialectiek door

de oude Grieken in beginsel volledig geformuleerd en tot wijsgerige leer gemaakt. (10) Ook de oude Griekse artsen hebben dialectisch gedacht: de gezondheid van de mens wordt bepaald door de werking van tegengestelde krachten. Overheersing van één van die twee krachten voert tot ziekte. Dit principe is ook bij Hippocrates te vinden. (11)

In het dialectische denken gaan het stellende (dogmatische) denken én het daar tegenover staande twijfelende (sceptische) denken op in het zich als zodanig herkende denken, het denken, dat zich bewust wordt van eigen stellen, eigen twijfelen, eigen tegenstellen en eigen herstellen.

De moeilijkheid van het filosoferen voor de mensen der vakwetenschappen, en dus ook voor de artsen, is, dat het in de wetenschap niet in de eerste plaats om het kennen van de waarheid gaat, maar om de werkbaarheid: om het kennen van de stand en de gang van zaken. Het gaat in de wetenschap om de juistheid van verklaringen over feiten en verschijnselen en om het operationeel maken van de theorie (van de filosofie). Ook de artsen worden geconfronteerd met de vraag naar een methodologie, die die juistheden verklaart!

Voor de artsen is er bovendien de moeilijkheid, dat zij zich bewegen in het grensgebied van de natuurwetenschappen en de geesteswetenschappen; aan de ene kant hebben zij te maken met de categorieën van de fysica, chemie en biochemie, aan de andere kant met die van fysiologie, psychologie en sociologie.

In ditzelfde grensgebied is dan ook de plaats van de filosofie der geneeskunst in het geheel der filosofie.

De arts werkt aan het ziekbed met het causaliteitsprincipe van oorzaak en gevolg in het fysisch-chemisch-(patho)fysiologische proces van de zieke mens. Maar omdat hij ook met diens mens-zijn als persoon te maken heeft, die leeft in een 'leefwereld', heeft hij niet alleen te maken met de oorzaken van ziekte, maar ook met de redenen van ziekte. De mens, ziek of gezond, doet iets met zijn leven, dat uitgaat boven het causaliteitsprincipe. Als gezond is de mens als geest geïntegreerd, als ziek is hij gedesintegreerd, als genezend reïntegreert hij zich als geestelijk mens, soms ondanks en zelfs dankzij zijn ziekte of gebrek.

Om dit alles goed te begrijpen is de rede onontbeerlijk; het denken als-geheel in eenheid met de gedachten is de redeleer, die zich voltrekt als dialectiek.

Het gaat in dit geschrift, dat in de eerste plaats tot de artsen gericht is, om het begrip geneeskunst; om wat artsen doen, om wat zij zijn, om de medische wetenschap en... om de patiënt. Om duidelijk uiteen te kunnen zetten wat geneeskunst is, zal men zuiver moeten denken; zal men nauwkeurig en gedisciplineerd moeten toezien op die bezigheid, die het denken in de geneeskunst betekent. Dat zal de meeste artsen niet meevallen; niet omdat zij niet zouden kunnen denken - dat doen zij immers dagelijks en voortdurend -, maar omdat de methode van denken in de zuivere wijsbegeerte zo heel anders is dan in de medische wetenschap. Die sprong van het wetenschappelijke, verstandelijke denken naar het wijsgerige, redelijke denken is niet eenvoudig; het begin van het wijsgerige denken is moeilijk en zelfs gewelddadig! Het nieuwe moet door het oude heenbreken: ook de wedergeboorte gaat met weeën gepaard.

Het is eveneens moeilijk, zo niet onmogelijk om de filosofie gemakkelijk te brengen. Gemakkelijke filosofie bestaat niet; de filosofie is moeilijk, omdat het moeite kost haar te bestuderen. Mocht zij gemakkelijk gepresenteerd worden, dan gaat dat ten koste van de diepte; dan dringt zij niet door tot het ware en de waarheid, dan blijft zij oppervlakkig en daarom bedriegelijk.

Maar de artsen willen zich toch bezinnen. Zij willen toch zien door te dringen in de zin van datgene wat zij doen. Zij willen toch begrijpen wat hun werk betekent. Zij willen zelfs als artsen-stand iets betekenen. Dat houdt dan in, dat zij te weten moeten komen en moeten leren begrijpen wat geneeskunst is.

Men zou zich af kunnen vragen: wat heb je aan filosofie? Wat is het nut der wijsbegeerte? Nuttig in de zin van, dat men zijn patiënten er beter mee kan behandelen, of dat men er een beter mens van wordt, is de wijsbegeerte niet. De wijsbegeerte is niet nuttig; aards nut brengt de wijsbegeerte niet.

Maar wel begrip: begrip voor wat men is, wat men doet en wat er gebeurt.

In dit werk komt de filosofie der geneeskunst zelf aan het woord, en niet mijn mening óver de geneeskunst. Mijn mening óver de geneeskunst is net zo weinig of net zo veel waard als alle andere meningen. Daarom is het niet zinvol om mijn mening aan al die andere toe te voegen. Het is juist van belang, dat de filosofie der geneeskunst zélf aan het woord komt. De filosofie der geneeskunst heeft zichzelf te ontvou-

wen en zich te verstaan te geven - hier met mijn woorden.

Wie goed begrijpen wil wat het ware in en van de geneeskunst is, moet niet van tevoren al met klaarliggende (voor)oordelen aankomen. Hij moet daarentegen de zich te kennen gevende zaak - de geneeskunst - zelf aan het woord laten komen. De geneeskunst moet vanzelfsprekend zijn, van zichzelf sprekend en vanzelf sprékend. Dan pas laat zij haar wezen en begrip klinken. Het gaat om het begrip (als en van) geneeskunst. Wie echter het begrip der geneeskunst wil láten spreken, moet zichzelf tot denkend en sprekend begrip ontwikkeld hebben, tot begrijpend en redelijk denken; en dat is niet gemakkelijk. Hij moet daarom de redeleer en de bewustzijnsleer doordacht hebben. Dan kan hij eigen subjectieve willekeur en eigen subjectieve vooroordelen laten bepalen door datgene, dat zowel het wezen der geneeskunst is als het wezen van zichzelf, zodat, wie zich door het begrip der geneeskunst laat bepalen, bepaald wordt door zichzelf als begrip; zodat óns bepalen van de geneeskunst hetzelfde is als het zich bepalen van de geneeskunst in óns, en omgekeerd. Zo is óns denkende bepalen ván het begrip der geneeskunst hetzelfde als ons bepaald wórden door het begrip der geneeskunst. De geneesheer moet zich kunnen identificeren met wat hij geneeskundig-bezig-zijnde doet. Dan is er pas van geneeskunst sprake. Het denkende begrip bepaalt zichzelf, als het het andere, de geneeskunst, bepaalt; het begrip (der) geneeskunst bepaalt zichzelf, als zij bepaald wordt door het denkende begrip. In en als dit denken van het begrip, dat zowel het begrip is dat denkt, als het begrip dat gedacht wordt, zijn beide, namelijk het denkende subject (arts) en het gedacht wordende object (geneeskunst) één. In en als deze werkzame eenheid van het subjectieve en het objectieve is het zowel het begrip van (en als) de geneeskunst, dat het begrip van (en als) de arts denkend spreken dóet, als dat het de arts is, die het begrip van de geneeskunst spreken láát.

Zo spreekt het zich wetende begrip, de rede, die de van zichzelf sprekende en zich wetende waarheid is. (12)

De filosofie is niet iets vaags en zweverigs zonder waarde of werkelijkheidszin. De filosofie, voor zover zij deze naam terecht draagt, is de filosofie van de werkelijkheid, van de mens in de werkelijkheid, in diens eigen werkelijkheid van nu, van gisteren en van morgen. De filosofie streeft er juist naar om de mens de zin van de wereld, van de

werkelijkheid, waarvan hij deel uitmaakt, te doen begrijpen. Zij tracht hem te doen begrijpen, dat er in de ogenschijnlijk zo verwarde, chaotische wereld der werkelijkheid een orde, een zin en een betekenis te ontdekken zijn. De filosofie laat bovendien de mens zichzelf begrijpen; laat begrijpen, dat de mens als creatief wezen de werkelijkheid zinvol kan vervullen, er 'zin' en orde in kan aanbrengen, er zin aan toekennen en er zin aan ontleen.

Wat nu grammatica of spraakleer is voor het spreken en schrijven, is de redeleer voor het denken. De redeleer is de methode, de weg, die men zal hebben te volgen om te kunnen denken over de werkelijkheid en om die te kunnen begrijpen. Deze methode of theorie moet zelf ordelijk zijn, want een wanordelijke of chaotische methode zou tot niets leiden. Er is een ordelijke, redelijke leer nodig; de redeleer moet ordelijk zijn. Met de redeleer moet er orde geschapen worden in het denken over de wereld der werkelijkheid, maar zij moet zelf eveneens ordelijk zijn, wil zij kunnen ordenen; de rede schept de orde. De redering is de ordening. Het denken creëert de volgorde, de indeling, de structuur van... het denken zelf. Er is niet zomaar ergens een methode voorhanden om de structuur van de redeleer, dat is van het denken zelf, mee te ontdekken. De methode in het denken wordt door het denken, al denkende, geproduceerd: de methode in het denken is het denken. Het ordenen is een zichzelf ordenen; dat is de methode waarop het denken zichzelf als gedachte voortbrengt. Het zichzelf ordenen is het produceren van eigen methode (vorm) en eigen inhoud. Het zichzelf redelijk ordenen is het zichzelf produceren als methode en tegelijk als inhoud.

De orde in de structuur der redeleer is niet voorhanden, maar moet al denkende geschapen worden, want in den beginne is er slechts 'woestenij, ledigheid en duisternis'. (Genesis 1:2)

De methode in het denken is de werkzaamheid van het denken zelf. De werkzaamheid van het denken is de methode. De methode is niet 'n methode, maar het zichzelf verantwoordelijk wetende denken, dat zich niet op iets anders of iets buiten zich (zoals een klaarliggend begin, of een tevoorschijn getoverde methode, of een doelgerichte methodologie) betreft, doch op eigen wezen, op hét wezen. De methode wordt niet gevonden en is niet te vinden. Vinden kan men alleen wat men verloren heeft.

Welk onderwerp ook wijsgerig of wetenschappelijk besproken

wordt, het komt altijd aan op de wijze waarop het denken zich als gedachte voortbrengt: dat is de methode. (13)

In de redeleer volgt de ene stelling uit de andere, de tegenstelling; andersom roept de stelling de tegenstelling op. In de tegenstelling wordt de oorspronkelijke stelling genegeerd, negatief gesteld. Zij is echter niet verdwenen, zij doet mee in en door de tegenstelling. De stelling is de stelling vanwege de tegenstelling; de tegenstelling laat de stelling de stelling zijn, en andersom: de stelling laat de tegenstelling de tegenstelling zijn. De stelling blijkt de tegenstelling van de tegenstelling te zijn. Samen in eenheid vormen zij een nieuwe bepaling, die als nieuwe stelling ook weer een nieuwe tegenstelling oproept. Dit is het dialectische proces van het voortschrijdende, zichzelf bepalende denken, de redeleer. De dialectiek is de onvermijdelijke gang van de redeleer. De redeleer gaat voort als dialoog met zichzelf; zij is het gesprek van de geest met zichzelf.

Men kan in de redeleer rustig wachten tot de denkbepalingen, die men zo graag zou willen horen, aan de orde komen; alle denkbepalingen komen aan de orde, maar dat dit zo zal gaan, weet men om te beginnen niet; dat moet men maar geloven. Men moet, als men aan de filosofie begint, geloven, dat alle bepaaldheden van het denken aan de orde komen. Vertrouwen - zelfvertrouwen - is zo het begin van het filosofisch denken. Het is het vertrouwen, dat men door denken datgene, waarover men zich verwondert en wat men niet begrijpt, kan leren begrijpen. Brengt men dit vertrouwen niet op, dan behoeft men niet verder te gaan in de filosofie.

Zodra de reeks van stellingen, tegenstellingen en her- of samenstellingen als het proces der waarheid begrepen wordt, krijgt men begrip van dit proces, dan begint men al deze stellingen en beweringen te begrijpen, dan resulteert het begrip (dan resulteert men zelf als begrip, dan ontdekt men zichzelf als begrip). Het begrip van het proces is eenheid van deze voortgang met haar resultaat, eenheid van begrip en proces, een resulterend resultaat.

In de filosofie gaat het, bij het gebruik van het woord begrijpen, altijd om het begrijpen van de waarheid. Men beweegt zich in het filosoferende denken van het nog niet begrijpen naar het wel begrijpen, van de onvolledigheid naar de volledigheid. Beginnende met filosoferen wordt men zich bewust van zijn gebrek, van zijn gebrek aan be-

grip, van zijn nog niet begrijpen. Pas als men zich daarvan bewust geworden is, begint men te begrijpen en begrijpt men (het begrip van) het gebrek. Men is daarmee zijn gebrek reeds te boven en zich bewust geworden van de eenheid van onvolledigheid en volledigheid: deze 'momenten' worden dan als één begrepen.

Het denken is logische werkzaamheid, voortgang en ontwikkeling. Denkende komt het denken tot zijn onderscheidingen en begripsbepalingen. Het denken voltrekt zichzelf en is zijn eigen uitvoering. Denkende bepaalt en oordeelt het denken zichzelf als rede(leer). Het is subject en object tegelijk en in eenheid.

Het denken der rede moet zuiver zijn, dat wil zeggen zonder het toevoegen van bepalingen van buiten af. De rede is alleen zuiver, indien zij alle denkbepalingen uit zichzelf laat voortkomen, uit zichzelf schept. Daarom kan men niet met iets beginnen; zeker niet met een ergens vandaan gehaalde methode. De eerste gedachte in de redeleer, de gedachte van het begin (van het beginnen) is Niets - hoewel het daar niet bij zal blijven. Het begin is het beginnén. De eerste bepaaldheid van het zichzelf als denken en (gedachte) bepaaldheid onderscheidende bewustzijn is Niets. Deze bepaaldheid van het beginnende denken is nog zo weinig, nog zo onbepaald, dat het begin bepaald niets mag heten. Aan het begin en van het begin, van den beginne, weten we niets. Men moet alvorens te beginnen, alles laten varen en van zich afzetten; men moet alles van zich afzetten om te kunnen beginnen.

Het begin van de redeleer begint met niets, het begin daarvan is niets: men weet niets en begrijpt niets; er is zelfs nog niets om te begrijpen. Niettemin is het begin zo toch al iets, ondanks zijn negativiteit; of eigenlijk juist daardoor! Want deze volstrekte negativiteit is positiviteit: het niets van het begin der redeleer wordt iets - is meteen al... iets geworden. Hoewel men van het begin aan het begin nog niets kan zeggen, ...zegt men er voortdurend iets van, namelijk iets anders. Het niets is niets op voorwaarde van het iets. Het iets is iets op voorwaarde van het niets. Het zijn is zijn op voorwaarde van het niet-zijn. Zo bewijst zich de eenheid van zijn en niet-zijn als het wezenlijke van het zijn!

Het ware doel, het doel van het ware, is zichzelf te verwerkelijken. De gang van deze zelfverwerkelijking loopt van niets tot iets, van zijn tot wezen en begrip, van oordeel en sluitrede tot subjectiviteit en ob-

jectiviteit: tot eenheid en begrip van dit alles: tot Idee.

De drie categorieën van de redeleer zijn: Zijn, Wezen en Begrip.

Onder de categorie van het Zijn vallen kwaliteit, kwantiteit en maat. Dit zijn eenvoudige, eerste, onmiddellijke categorieën die over het 'daarzijnde' gaan. Hun onmiddellijke verband is niet zomaar duidelijk; het zijn voorlopig op zichzelf staande categorieën. Het zijn de categorieën van en voor het gewone, nuchtere verstand. Bij verder doordenken - logisch doordénken - blijken zij echter wel degelijk in onderling verband te staan. De redeleer 'bewijst' dat.

Wezenlijk blijken de dingen niet zomaar te zijn wat zij schijnen. In het verdere doordenken van en door de wetenschap gebruikt zij ongetwijfeld begrippen als kwaliteit, kwantiteit en maat; maar zij onderscheidt en differentieert verder. Zij zoekt naar oorzaak en gevolg, kracht en uiting, actie en reactie. De wetenschap zoekt niet alleen naar hoeveelheden en hoedanigheden van stof, maar ook naar waar de stof vandaan komt en wat voor effect die ergens op heeft. De wetenschap - of liever nu: de mens - zoekt naar het 'wezen' der dingen.(14)

De kennis van de wetenschap is veel completer en diepgaander dan de kennis van het gewone verstand. In het wetenschappelijke denken wil men de objectiviteit zonder de subjectiviteit; men wil objectief vaststellen hoe en waarom de dingen zijn zoals zij zijn. Niettemin is in de historie der wetenschap alles wat objectief vastgesteld is, ook weer 'los'gesteld en is alles opnieuw, maar dan anders, objectief vastgesteld, om opnieuw losgesteld of tegengesteld te worden en zo voort. Zo wordt er nooit iets voor altijd vastgesteld en blijkt alles aldoor weer anders. Alles wat is schijnt te zijn. Eenzijdige, de subjectiviteit uitsluitende, objectiviteit is dan ook onvolledige waarheid, dus geen waarheid. Eenzijdige objectiviteit is eenzijdigheid. Het ware is nooit alleen maar eenzijdigheid of alleen maar objectiviteit. Het ware is het betrekken van de subjectiviteit in de objectiviteit en de objectiviteit in de subjectiviteit. De ware vraag is hier dan ook: hoe betreft het subject zich op het object en andersom; en van welke aard is die betrekking? Daarom is ware bewustwording bewustwording van de betrekking van het subject met de objecten, namelijk van het zélf met de objecten. Terwijl hét object het eigen bewustzijn is. Ware bewustwording is dan ook bewustwording van zichzelf: zelfbewustwording.

In het proces van zelfbewustwording maakt de mens een drietal fasen door, een drietal aspecten (momenten), die aan zijn geest vorm

en inhoud geven; waarin en als hoedanig zijn geest zich doet gelden. Dat zijn zijn gevoel, zijn verstand en zijn rede.

Zonder bedenken voelt de mens zijn eenheid met en zijn deel hebben aan het eeuwige of het oneindige; hij is onmiddellijk zeker van deze eenheid.

Zodra hij dit gevoel wil gaan beredeneren, moet hij zijn verstand gebruiken en betwijfelt hij de zekerheid, die zijn gevoel hem gaf. Het verstand brengt onderscheid en scheiding in de dingen, die het oorspronkelijk als eenheid voelde. Het verstand praat het gevoel weg, het verstand is de stuwkracht van het weten en de wetenschap. Het verstand bedenkt voortdurend nieuwe onderscheidingen en specificaties en tracht die in stand te houden.

Als dan blijkt, dat zij géén stand houden, moet het verstand opnieuw onderscheidingen (en/of verklaringen) bedenken. Dit is een voortdurend, om niet te zeggen een eindeloos proces. Het verstand heeft voortdurend bedenkingen tegen hetgeen het zelf heeft bedacht.

Door het verstandelijke denken wordt begrijpen vaak als grijpen voorgesteld, als het grijpen van de waarheid. Maar ook voor het verstandelijke denken is de waarheid niet iets, dat ergens zou zijn, dat hier of daar te vinden en te grijpen zou zijn. Daarom kan het de waarheid ook niet begrijpen; het verstand kan de waarheid niet begrijpen, zegt men dan terecht. Het verstand beroept zich wat de waarheid betreft, op zijn gevoel en zijn intuïtie, terwijl het de waarheid toch laat gelden.

De ironie van deze onmacht om de waarheid te denken is, dat het verstand dénkend tot deze conclusie komt. Het verstand wijst het denken van de waarheid denkend af; het wijst het denken van de waarheid af ten gunste van zijn niet-denken (zijn intuïtie). Het voelt zijn gebrek, maar begrijpt het niet: het verwerpt eigen vermogen om denkend zijn gebrek op te heffen en te begrijpen. De waarheid is voor het verstand een onkenbaar en onbegrijpelijk mysterie. Op deze wijze acht het verstand zich verschoond van de moeizame arbeid om de waarheid te begrijpen en wijst het het begripjende denken, de filosofie, denkend af. (15)

De stellingen en beweringen, naar wier waarheid de filosofie op zoek is, zijn geen onvergankelijke, vaste, onwankelbare bepalingen, die het verstandelijke denken zo graag in handen zou willen hebben om hen te kunnen hanteren; maar zij zijn 'zich opheffende en zich veran-

derende' bepalingen, zich voortdurend 'ontwikkkelende' bepalingen; voortdurend bepaald wordende bepalingen, waartoe het denken zich steeds opnieuw zelf... bepaalt; het denken bepaalt zich onophoudelijk tot bepalingen.

Deze bepalingen zijn 'momenten', movimenten, dynamische aspecten, die elkaar voortdurend betekenen en bepalen en die elkaars voorwaarden zijn.

"Vrij wordt het denken door zijn wijze van denken te doordenken om zodoende zijn bepalingen, die het in zijn zelf-ónbewustheid zonder bedenken als vooropzetsels of gegevens aanvaardt, zelfbewust voort te brengen en zichzelf te bepalen. Want alleen het zichzelf bepalende is vrij! (Het zichzelf onvrij makende is vrij!) (16) Ik voeg daaraan toe: alleen de zichzelf gezondmakende is gezond.

Zolang de bepaaldheden van het denken niet door het denken zelf worden voortgebracht, overkomen zij het denken; dan zijn zij ervaringen voor het denken, gegevens, die van buiten af ervaren lijken te worden. Maar, wil het denken volledig zijn, ordelijk en redelijk, dan moeten deze bepalingen, die het denken lijken te overkomen, begrepen worden als zélfbepalingen van het denken. De bepalingen moeten begrepen worden als eigen bepalingen van het denken en niet als ervaringen of gegevens van buiten. Gegevens zijn gedáchte gegevens, die het denken buiten en behalve het denken denkt als te zijn; het gegevene is dat gedeelte van het denken, dat gedacht wordt als niet gedacht. (17)

Het stellend bepalen is de werkzaamheid van het verstand; in het bepaaldelijk stellen werkt het denken als verstand; de verschillende delen worden zus en/of zo bepaald en afgezonderd. De verschillende delen kunnen echter niet afgezonderd blijven, want dan verliezen zij hun betekenis als delen van een vergeten, vaag geworden geheel. Het is dan ook beter om te spreken van leden. Bij dóordenken en doordénken zullen zij er ook weer 'bijgezonderd' moeten worden, want als erbij behorende bijzonderheden zijn zij pas weer te begrijpen als bijzonderheden van het wezenlijke algemene. Door deze bepaling der bijzonderheden en hun vereniging is ook het algemene niet meer het vage wezen achter de wolken, niet meer de lege 'substantie', maar het actieve, zich verwerkelijkende algemene. Het algemene verwerkelijkt zich voortdurend als en tot zijn bijzonderheden, waarvan het de eenheid ook voortdurend blijft. Niet meer het algemene van de Geest Gods uit

Genesis 1, maar die van de voleindigde of vervulde Geest als (Vader, Zoon en) Heilige Geest.

Het verstand blijft zoeken en verwacht uiteindelijk het ware te zullen vinden door steeds meer kennis te vergaren. Tegelijkertijd weet het verstand echter ook (of liever voelt het), dat dat nooit zal lukken; dat het verstand daartoe niet in staat is; dat het hoogstens het ware en de waarheid zal kunnen 'benaderen', zonder het ooit te bereiken of te verkrijgen. Alsof het ware iets zou zijn, dat te hebben of te bereiken valt! Voor het verstand blijft de waarheid een onbegrijpelijk mysterie. Want in het gebrekkige, verstandelijke weten - hoe weinig of hoeveel men ook weet - komt men zichzelf niet te weten.

Het verstandelijke denken zondert af om te kunnen bepalen; het redelijk geworden denken verenigt weer en 'grijpt' de verschillende bepaaldheden weer 'ineen'; de rede begrijpt.

Het is de rede, de geest als rede, die de gevoelens begrijpt; die de zekerheden van het verstand relativeert; die alles wat het gevoel voelt en het verstand bedenkt, in eenheid en als eenheid begrijpt en samenvat: die dat alles 'overgrijpt'.

Alles wat *is* verandert: al het Zijn verandert. Alles is in wezen schijn; het Zijn is *wézenlijk* schijn. Dat het Zijn slechts schijnt te zijn, dat is zijn Wezen. Het Wezen is echter opnieuw het Zijn, want het keert in zichzelf terug: het spiegelt zichzelf aan zichzelf en in zichzelf.

Het Zijn verandert; het Wezen spiegelt zich; en het Begrip ontwikkelt zich.

Het ware aan of in de dingen en gebeurtenissen is het begrip. Het begrip is het ware in alle werkelijkheid. Het begrip begrijpen, begrip van begrip hebben (of zijn!) is begrijpen wat er te begrijpen valt. De werkelijkheid van het begrip is de werkelijkheid van datgene dat als denkbare eindige dingen stelt en weer opheft; het begrip is in en aan en vanwege de eindige dingen het oneindig ware of het ware oneindige, dat alle dingen te buiten gaat: het is het ware begrip, het eeuwige begrip van de zuivere (zich zuiverende) of Goddelijke rede.

Het begrip is geen soortbegrip voor eindige dingen; het is het zuivere begrip als eenheid van verscheidenheid van het verschijnende wezen. Het begrip gaat alles na, het onderzoekt alles. Het gaat ook of juist zichzelf na, als en terwijl het iets anders nagaat. Zo is het begrip ken-

nis van de werkelijkheid, van de werkelijke wereld, in eenheid met de kennis van zichzelf. Zo ontwikkelt het begrip zich. Het ware begrip is werkzaam begrip en ontwikkelt zichzelf... tot verscheidenheid en eenheid, tot verscheidenheid in eenheid en tot eenheid in en ondanks verscheidenheid.

De wetenschap zoekt steeds naar meer complete en meer toepasbare kennis. De volledige en geheel adequate kennis is echter geen kennis meer, maar begrip, begrijpen wat er te begrijpen valt. Het Zijn is - in de ontwikkeling der rede - de categorie van het gewone dagelijks verstand, dat nog slechts noemt, telt en meet. Het Wezen is de veel completere categorie van het wetenschappelijke verstand. Het Begrip is de categorie van de wijsbegeerte: het volledige begrip, het begrip als gedachte, het begrip als leven, het begrip als doelmatigheid, kortom het begrip als de Idee. Deze kennis omvat de kennis van de wetenschap samen met die van het gewone verstand (en met die van het gevoelde weten).

Dat alles gedachte is; dat het universum een levend geestelijk organisme is; dat het universum door het denken gestuurd wordt en dat het universum geest is en niets dan geest of Idee - dat is het onderwerp en het doel van de redeleer. De kennis hiervan is wijsheid. (14)

De basis van de werkelijkheid is het absoluut algemene, datgene wat aan alles gemeen is. (Zie pag. 26 en 27)

In en als het begin van onze redenering is het absoluut algemene nog niets, maar in de loop van de redenering - de redeleer - ontwikkelt dit nog lege begrip zich tot het volledige begrip van de Rede. Denkend wordt de redenering voortgebracht. Door het denkproces wordt het denken voortgebracht: het denken is zijn eigen uitvoering.

Die uitvoering is de redeleer.

De redeleer brengt de noodzakelijke verhoudingen der categorieën aan het licht: zij verbindt die in een begripsmatige keten. Het begrip van de redeleer of logica, het logische begrip is het levende werkzame begrijpen. Het is het begrip van het daadwerkelijke leven van de Idee. Het begrip van de logica, het logische en zuivere begrip is het begrip van het leven, van het volstreckte of eeuwige leven. Het begrip is het leven van de logische Idee.

De overgang van de Rede in de Natuur

Het Ware is de Idee, die zich in alle eeuwigheid laat gelden als de dáádwerkelijke Idee. In haar abstractie is de Idee denkbare waarheid. In haar concretie (liever concretescentie) is de Idee de dáádwerkelijke of scheppende waarheid. De absolute Idee is de denkbare én de scheppende waarheid. In de Idee verandert, spiegelt en ontwikkelt zich alles. Anders gezegd: in de Idee 'verkeert' zich alles. De Idee verkeert zelfs zichzelf tot haar andere: de schepping. Want de denkbare en/of gedachte Idee is nog 'slechts' abstractie, nog slechts het beginsel van al het denkbare. De abstracte Idee is als proces de gedachtengang Gods vóór de Schepping, 'toen Hij nog zweefde boven de wateren'.

Het besluit der redeleer, waarin en waartoe het begrip van de (abstracte) Idee zich heeft ontwikkeld, is sluitrede (conclusie) en sluitstuk, dat het andere van zichzelf moet óntsluiten. Het andere van de abstracte Idee is, als de concretescente Idee, geschapen wordende schepping: Natuur. De Idee ontsluit zich als en in de Natuur. God uit zich in en door zijn Schepping. De almacht - de liefde - Gods vertoont zich in en door de Schepping van de natuur in al haar verscheidenheid. De ganse Schepping is de verscheidenheid Gods - de verscheidenheid der Idee. Ondanks de verscheidenheid is de Schepping, zijn ook de mensen, één in God. God, de Idee, is de algemeenheid van elke bijzondere verscheidenheid in de natuur, ook van elke bijzondere mens.

Op zichzelf en als abstractie is de Idee nog niets - evenmin als God - en heeft zij niets te betekenen. De Idee betekent pas de volledige waarheid, indien en zodra zij het andere van zichzelf schept; de Natuur. Pas door en in de Natuur blijkt de Idee het ware. Het ware in de natuur is altijd en overal: de Idee.

Samenvattend:

Het lijkt om te beginnen noodzakelijk een (filosofische) methode te ontwerpen om tot eensgezindheid te komen over de begrippen geneeskunst en gezondheidszorg; eventueel een methode om de frustraties daarover weg te nemen; zelfs om de geneeskunde en de gezondheidszorg een 'gezonde' basis te geven.

Er wordt daarom uitgeweid over het beginsel van een methodologie. Het blijkt dan, dat er welhaast evenveel methodologieën ontworpen zijn als er wetenschappen bestaan. Daardoor wordt de eenheid van de ge-

neeskunst, om over die van de rest van de wetenschappen maar te zwijgen, natuurlijk niet helderder gemaakt, maar integendeel vertroebeld. Dé methode is daarom die van het met zichzelf in dialoog zijnde denken: de dialectiek. Alleen op deze wijze wordt het denken logisch. De uitvoering van een logische begripsleer - de redeleer - is onontbeerlijk voor welke filosofie dan ook. Bovendien is het gezond-zijn, het ziek-worden en het herstellen op zichzelf reeds een dialectische 'beweging'.

De redeleer is de leer van het woord. De rede laat de woorden tot begrijpelijke taal worden. Men denkt in begrijpelijke, redelijke taal. In de redeleer rijgen de woorden zich tot een logische gedachtengang aan, tot dé logische gang van hét woord.

De drie grote onderafdelingen van de redeleer zijn: Zijn, Wezen en Begrip.

In het eerste deel, het Zijn, gaat het om noembaarheid, telbaarheid en meetbaarheid. Het voortdurend veranderen van hetgeen dat is, blijkt te vangen te zijn in maat en getal, in kwantiteit.

In de paragraaf van het Wezen is het Zijn te begrijpen als voortdurend anders worden, iets worden, dat het niet is. Het Zijn is slechts schijn. Het Wezen van het Zijn is de schijn. Het Zijn schijnt te zijn en dat is het Wezen van het Zijn. Het veranderen is ook niet zomaar veranderen in iets anders, maar in het éigen andere, in het spiegelbeeld of het tegengestelde. Zo spiegelt het Wezen zich in het Zijn en het Zijn zich in het Wezen. Zo keert het Wezen terug in het Zijn. Deze ommekeer, wederkeer of inkeer is het Begrip. Want het Zijn is pas te begrijpen als het Wezen. Zo ontwikkelt het Zijn - het zijn van alle werkelijkheid - zich tot Begrip. Alle werkelijkheid laat zich begrijpen. Alles is in waarheid Begrip - begrijpelijke waarheid!

Het begrip is het ware in alle werkelijkheid. De algemeenheid van het Begrip laat zich begrijpen door haar bijzonderheden. Algemeenheid en bijzonderheid zijn samen het volledige Begrip.

Het ware aan en van het Begrip is het Oordeel. Het begrip beoordeelt het ware. Het uitgesproken oordeel is het Gezegde, en een met redenen omkleed oordeel heet sluitrede of conclusie. De in haar volledigheid doordachte Idee is sluitstuk en conclusie, die het andere van zichzelf óntsluit: in en als de Natuur.

Aan de redeleer in haar geheel geeft men sinds Hegel de naam 'Idee', of ook het absoluut Algemene.

Hoofdstuk 2

De Natuur

"Die Krankheit ist das Wiederanheimfallen an die Natur." (1)

a. Inleiding

De ontvouwing van de leer van de Natuur, zoals die hier volgt, is gegrondvest op het zichzelf ontwikkelende en begrijpende denken, zoals Hegel die voor het eerst heeft uitgevoerd. In deze zichzelf waar-makende wijsbegeerte is de wereld der werkelijkheid de ontvouwing van het Absoluut Algemene of de Idee.

Het Absoluut Algemene, de Idee, is niet denkbaar zonder de wereld der werkelijkheid. De wereld der werkelijkheid is juist de ontvouwing van het absoluut algemene, zijn verveelvoudiging en vermenigvuldiging, zijn differentiatie en specialisatie; de wereld der werkelijkheid is het opgebroken en opengebroken absoluut algemene. De wereld is het eindeloos in eindigheden verdeelde en zich verdelende oneindige. De wereld is de uitéén gegane Idee, waarin de eenheid verloren lijkt te zijn gegaan in een chaos van dingen en gebeurtenissen, die - indien tenminste het denken over dit proces der werkelijkheid niet stagneert! - zich als vernieuwde eenheid zal terugvinden in de (wereld van de) geest. Dit is de wereld, waarin het uiteengegane op zijn minst weer als eenheid zal worden gevoeld, en door sommigen ook als eenheid zal worden begrepen.

Het absoluut algemene is ook het absoluut mogelijke te noemen. Alleen het mogelijke kan en zal zich verwerkelijken: het werkelijke is alleen werkelijkheid geworden, omdat het mogelijk was, omdat het die macht had. Wat niet tot werkelijkheid komt is het ónmogelijke. Daarom is het mogelijke tevens het noodzakelijke. Het mogelijke móet zich verwerkelijken. Alles wat zich verwerkelijkt en verwerkelijkt heeft en verwerkelijken zal blijkt daardoor zowel mogelijk als ook noodzakelijk. (Liever noodwendig. Het is namelijk geen zaak die iets moet, maar het zijn de momenten, die - omdat zij elkaar nodig hebben om te zijn wat zij

zijn - zich wederzijds tot elkaar wenden.)

De vraag of wij iets kunnen weten en wat wij dan kunnen weten, is eigenlijk voor iedereen een onvermijdelijke vraag. Het overkomt iedereen, dat hij of zij zich op een goede dag deze vraag stelt. Dat betekent, dat zich op die goede dag de redelijkheid of de rede zich in hem of haar doet gelden. Hij of zij komt dan tot bezinning én tot zichzelf; hij of zij komt tot de redelijkheid in en van zichzelf; hij of zij komt tot begrijpen van zichzelf en merkt dan, dat er buiten de rede geen redelijkheid of waarheid is. Het erkennen van de redelijkheid in zichzelf, dat het herkennen ván de redelijkheid dóór de redelijkheid is (het herkennen ván de rede dóór de rede), betekent de overeenstemming van het subjectieve met het objectieve. Het leren kennen van het redelijke in het objectieve én in het subjectieve (het erkennen van het subjectieve in het objectieve en andersom het erkennen van het objectieve in het subjectieve), houdt tegelijk de erkenning en de herkenning in van de Idee in de Natuur.

Het leren kennen - het zuiver redeneren (het zich zuiverend redeneren) - is niet iets buiten de natuur of de werkelijkheid om. De rede is niet van de natuur af te zonderen. De natuur is niet van de rede af te leiden en er niet tot te herleiden. Integendeel de rede roept de natuur op; zij moet zich veranderen of omzetten in de natuur, en wel zo dat de Idee in de Natuur behouden blijft als het wezenlijke ervan; de natuur is vol begrijpelijke redelijkheid; de natuur beantwoordt aan de Idee; de Idee blijft gelden in (en als!) de natuur. De rede is het licht, dat schijnt in de duisternis van de natuur. Zonder duisternis zou het licht geen licht kunnen zijn; zonder de rede zou de natuur niets te betekenen hebben en zouden wij van de natuur niets kunnen begrijpen. De Idee is alleen werkelijk Idee als Idee der werkelijkheid. In en als de natuur krijgt de rede aanzijn: de natuur is. Maar het zijn van de natuur is slechts een verschijnend zijn, schijn; want de natuur is niet (statisch), doch verandert voortdurend (is dynamisch). De rede, die de zin van de natuur uitmaakt, gaat er in schuil, om zich er als geest weer uit te verheffen.

Dit laatste geschiedt dan in een grote verscheidenheid van opeenvolgende bijzonderheden en fasen, waarvan de geneeskunst er slechts één is. De werkelijkheid is te begrijpen als een trapsgewijze ontwikkeling.

Wij onderscheiden ons van de aan ons verschijnende natuur. Dit

is een activiteit van ons bewustzijn. Wij nemen voorlopig echter de dingen van de natuur wel aan als bestaande buiten ons en buiten de activiteit van ons bewustzijn. Maar de dingen blijven niet onbekend: uit het wetenschappelijk natuuronderzoek blijkt de natuur behept te zijn met allerlei eigenschappen. Deze eigenschappen blijken zich te houden aan allerlei natuurwetten, die men alle te zamen het wezen van de natuur zou kunnen noemen. De natuurwetten zijn door de natuuronderzoekers opgesteld en zijn de uiterlijkheid, waaraan de innerlijkheid van de natuur blijkt te voldoen. De natuurwet is de veruiterlijking van het innerlijke of wezenlijke van de natuur, en is door de wetenschap bedacht. De wetenschap bedenkt de wet, waaraan de natuur voldoet; de natuur voldoet aan de wet en de wet houdt zich aan de natuur.

De wetten ordenen de natuurverschijnselen. De wet is de ordenende formulering van wat de mens meent, dat in de natuur wezenlijk geschiedt. Door de wet is het natuurgebeuren voorspelbaar. De natuur gehoorzaamt aan haar immanente wetten. Maar de wet is slechts de veruiterlijking van het innerlijke wezen der natuur. Het wezen der natuur is haar innerlijkheid of Idee, het absoluut algemene, datgene wat aan alles gemeen is.

Zo is de wet resultante van het natuurwetenschappelijke concrete denken. De Idee is de resultante van het abstracte denken. De Idee is zuivere gedachte; als gedachtengáng is zij de redeleer. Idee en wet zijn de ontmoeting, de overgang en de eenheid van denken in en over de natuur en daarom vormen zij samen het begrip der natuur. Het denken begrijpt de natuur als het andere van zichzelf. De abstracte Idee wordt tot concrete Idee of de natuur, waarin zij zich eeuwig herkent.

Voor de gelovige is dit een duidelijke zaak: God is in alle verschijningen in en van de natuur merkbaar als de Schepper; dat is de gelovige geopenbaard en gegeven. De natuur is openbaring Gods; niet éénmaal, maar eeuwig.

Voor de wijsgerige mens, die immers alles wil begrijpen, is dit alleen begrijpelijk voor zover hij de leer van het woord, de logica of redeleer, waarvan de Idee de resultante is, zélf heeft doorgewerkt, doordacht en begrepen; dat wil zeggen als hij zichzelf heeft begrepen als deelhebbend aan de Idee, als deel zijnde van de Idee, als begrip.

Denken over de natuur is subjectief denken over de objectieve natuur. Om te beginnen is de natuur object voor het denken. Ons

denken houdt zich uitvoerig bezig met de natuur.

Met iedere vraag over de natuur vraagt men naar het wezen of het raadsel, dat de natuur voorlopig is. Deze vraag erkent, dat het bekende een onbekende kant heeft en dat er aan het reeds overdachte nog een onoverdachte kant zit. Deze samenhang van tegendelen, van bekend-onbekend en overdacht-onoverdacht, is het wezen van het raadsel, het raadsel van het wezenlijke begrip van de natuur.

Over alle onderdelen van de natuur bestaan wetenschappen: over de atomen, de sterren en de gesteenten, over de planten, de dieren en de mensen, over mechanica en fysica, chemie en biochemie enzovoort. De wetenschap is voortdurend op zoek naar de wetten van de natuur, naar de wetten waaraan alles in de natuur beantwoordt, waaraan de natuur zélf beantwoordt. Men is op zoek naar het wezen van de natuur. Het wezen der natuur is het absoluut algemene, de Idee. Het is de taak van de filosofie om over de werkelijkheid te denken; de werkelijkheid is menselijke, dus ook natuurlijke werkelijkheid.

Om over de natuur te kunnen 'redeneren', moet men zuiver denken; dat is alleen te bereiken door de studie van de redeleer.

De natuur mag om te beginnen een vast gegeven lijken, het zal blijken, dat de natuur vol logische werking zit, dat de natuur vervuld is van zinvolle, 'redelijke' werkzaamheid. De natuur blijkt logisch in elkaar te zitten. De enige manier om de natuur te begrijpen is logisch, zuiver, te denken. Logisch denken is het denken van zuivere rede, van de zich zuiverende rede, die ons aller rede is.

De natuur is vervuld van en door de Idee. De Idee is in al het natuurlijke terug te vinden. De natuur is niet door de Idee vervaardigd, maar is wel door de Idee te begrijpen. (De stethoscoop is niet vervaardigd dóór het begrip van het bewegende en geluid gevende inwendige van de mens, maar is er wel geheel van doortrokken.) Men moet er moeite voor doen om de Idee te doorgronden; dat kan alleen door de leer van de Idee, de redeleer te doordenken.

Is men zover gevorderd met de redeleer, dat men toe is aan de overgang tot de leer van de natuur, dan zou men zich af kunnen vragen: Wat heb ik aan al die abstracte gedachten? Moet ik die nu gaan toepassen op de natuur en haar werkelijkheid? Het zal dan echter blijken, dat de zogenaamde abstracte rede de rede is ván en ñ en vanwege de werkelijkheid van de natuur. Zij is geen abstracte gedachte, die op de werkelijkheid afkomt, maar zij is de redelijkheid, die werke-

lijkheid blijkt te zijn. De redelijkheid is van het begin af de redelijkheid van de werkelijkheid. Geïsoleerd moet de redeleer wel gedacht en verwerkt worden, maar zij heeft als geïsoleerde abstractie geen zin, geen betekenis en geen waarheid; zij is dan onbestaanbaar en ondenkbaar.

De Idee gaat schuil in de natuur, die daarom chaotisch lijkt. In de chaos der werkelijkheid zal het absoluut algemene, de Idee als de eenheid van die chaos zichzelf terug moeten vinden om zijn doel te kunnen vervullen als de zelfbewuste geest, de wereld kennende en zich in en als de wereld h erkennende en begrijpende geest. In de natuur geeft de Idee zich voorlopig te raden. Maar zij geeft zich tevens te kennen; om haar te h erkennen zal men zich de denkinspanning der wijsbegeerte moeten getroosten.

In de wereld der werkelijkheid gaat het absoluut algemene (ten) onder, verliest het zich om in de ontwikkeling van de bijzonderheden van die wereld uiteindelijk zichzelf terug te vinden als het concreet algemene; in eenheid met dit proces van ontwikkeling is het concreet algemene de geest.

Het absoluut algemene moet om waarlijk vrij te zijn voortdurend overgaan in iets anders, zichzelf scheppen tot het eigen andere: tot de wereld der werkelijkheid. "Geest vereist uiterlijke materiële existentie om te kunnen zijn. ...Maar eindige dingen kunnen niet op zichzelf bestaan, doch alleen als deel van een groter geheel." (2) De oneindige geest, het absoluut algemene, moet voortdurend worden tot een eindeloze variatie van eindigheden, waarin hij tenslotte zichzelf volledig terugvindt. Dit is de "zelfbeweging van het absolute" (2). Alle mogelijkheden van onderscheiding, door eigen noodzaak gedreven, zullen zich verwerkelijken tot de wereld, tot ruimte en tijd, tot plaats en beweging, tot massa en energie, tot de anorganische en organische wereld, tot leven en denken, om tenslotte tot begrip te komen van de waarheid als dit volledige proces van resulterend resultaat. De absolute geest mag het doel van het wijsgerige proces zijn, zij is ook en tegelijk het wijsgerige proces tot dat doel. Daarom is de geest eenheid van resultaat en proces: resulterend resultaat.

De geest, het oneindige of absolute is dus op tweeërlei wijze denkbaar: 1) als de nog ongedifferentieerde geest, het abstract algemene, dat zich nog niet tot de wereld der werkelijkheid, tot de natuur

en de cultuur in de breedste zin heeft verkeerdt of geschapen, nog als als de Geest Gods, die, zoals in Genesis 1 staat, 'boven de wateren zweefde', de geest 'an sich', als nog slechts substantie.

2) Als de volledig ontwikkelde en uitgedifferentieerde geest, het concreet algemene, dat zich reeds tot de werkelijkheid van natuur, maatschappij en cultuur heeft omgevormd en verkeerdt; de tot object geworden substantie, object van de geest als zelfbewustzijn, geest 'für sich'. Hierin vervult het absoluut algemene zich; het oorspronkelijk abstract algemene heeft zich tot concreetheid ontwikkeld en herkent zich daarin als van zichzelf bewuste, redelijke geest, zowel in zijn resultaat als tegelijk daarmee in zijn proces: eenheid van die beide momenten als triniteit is de geest 'an und für sich'.

Laten wij thans trachten de plaats te bepalen van de filosofie der geneeskunst in het geheel van het proces van de zich in de natuur verschuilende en de zich weer daaruit als cultuur geleidelijk opheffende geest.

De plaats van de filosofie der geneeskunst in het geheel der filosofie is niet zomaar een plaats op goed geluk, of één, die berust op ervaring of op de een of andere hypothese, maar een logische plaats, die in relatie staat met hetgeen er aan vooraf gaat en met hetgeen er op volgt. Een plaats, die zichzelf waar maakt; een plaats, zoals die zich behoort te laten bedenken. Hoe laat de filosofie der geneeskunst zich bedenken? Wat is het begrip in en van de filosofie der geneeskunst?

Elke bijzonderheid van begrip is het begrip op die bijzondere wijze, dat wil zeggen dat elke bijzonderheid op haar manier het geheel is. In het geheel is elke bijzonderheid tegenwoordig en komt dus ook ter sprake in haar noodzakelijke betrekking met andere bijzonderheden. Het zich plaatsen van de filosofie der geneeskunst is dan ook het zich waarmaken van de filosofie der geneeskunst. De plaats van een bijzonderheid bepaalt zichzelf en van zelf - indien er tenminste gedisciplineerd = zuiver = redelijk gedacht wordt. (3)

Vragen naar het waardoor, het waarom en het waartoe kunnen niet beantwoord worden met een hypothese en een daarop gebouwde theorie. Het antwoord zal een verslag moeten zijn van de ontwikkeling van de werkelijkheid, waarbij zowel het denken als de werkelijkheid proces is. Het ontwikkelingsproces van het denken en dat van de wer-

kelijkheid gaan gelijk op, gaan hand in hand; zij zijn zelfs identiek! Het ontwikkelingsproces van de werkelijkheid is het proces van de zich ontwikkelende, denkende geest in de werkelijkheid. In dit dubbele ontwikkelingsproces denkt het subject de werkelijkheid of het object; zodat hetgeen gekend wordt identiek is met hetgeen dat kent (met degeen die kent). (4)

De onophoudelijke ontwikkeling van het zĳch is de voortdurende overgang van de ene wijsgerige gedachte tot de andere, die zij nog niet is (dus eigenlijk toch al). Die overgang van de ene naar de andere gedachte is stéeds min of meer kritisch en dus ontkennend en negatief gericht. Deze kritische ontwikkeling is de grote lijn van de geschiedenis der wetenschappen en van de filosofie. Het is ook de ontwikkeling bij ieder denkend mens, die al denkende de waarheid wil uiten. Daarom is de waarheid niet in een blijvende formulering te vangen, wel echter als de zich voortdurend formulerende, zich voortdurend scheppende waarheid. Dit wordt vertoond in de zich voortdurend elkaar kritisch tegensprekende gedachten der wetenschappelijke en filosoferende denkers. De geschiedenis der wetenschap is daarom één doorlopend proces, dat zich in alle wetenschapsmensen doet gelden. Alle geleerden nemen de gedachten van hun voorgangers mee, zij het kritisch en negatief gesteld. Het proces kan geen ideeën of gedachten van voorgaande denkers negeren, want de geleerden zijn zelf de dragers van dit proces. (5)

De medici zijn zelf de dragers van de zich in hen en door hen ontwikkelende geneeskunde; de huisartsen zijn zelf de dragers van de zich in hen en door hen, maar ook als zij, zich ontwikkelende huisartsgeneeskunde. Zij zijn eigenlijk niet de dragers van dit proces, alsof het proces gescheiden denkbaar zou zijn van de geneesheer; zij zijn zelf dit proces.

Uit zichzelf als het abstract algemene produceert de geest de categorieën der natuur. De geest móet produceren; maar dit moeten is niet van buiten af opgelegd, het is integendeel een moeten van binnen uit: de geest kan niet anders doen dan produceren om datgene te kunnen zijn wat hij eigenlijk reeds is. Dit moeten produceren is evenmin een hypothese of een ordening achteraf, maar het vrije uit zichzelf produceren, uit zichzelf ontwikkelen van de begripsmatige samenhang in en van de natuur.

Het absoluut algemene, het abstracte, is een geheel, een ononderscheiden in zichzelf gekeerd geheel. Gaat het absolute zich nu onderscheiden in delen, dan blijven zij toch het geheel, dat de delen bepaalt en hun onderlinge verhouding. Doch zonder de delen is het geheel ook zonder betekenis; er is wederzijdse bepaling en betrekking. De delen zijn modi van het geheel; het geheel is in de delen geheel present. Er is eenheid in en van de onderscheiden delen; het geheel ontvouwt zich in en als de delen. Elk deel is een nieuw geheel, dat zich weer blijkt te onderscheiden in nieuwe delen enzovoort enzovoort.

Om deze ontvouwing van het absoluut algemene, de absolute geest, goed te kunnen begrijpen in al haar delen en onderdelen, moet men het ontvouwingsproces meedenken en doordenken; onbewust maken wij dit proces allen mee en door, maar, om het goed te kunnen begrijpen, moet men het bewust meedenken en doordenken.

Delen blijkens telkens nieuwe gehelen, dus maar betrekkelijke delen; er is een hiërarchische, trapsgewijze verhouding. Elk deel is het geheel op de speciale verenkelde wijze van dat deel. (Er valt geen musje dood uit de lucht zonder dat God er van weet! Die mus is God op de wijze van die mus. (6)) Elk volgend deel in deze trapsgewijze ontwikkeling is meer aangepast aan de omgeving en rijker dan het voorgaande: "A scale of forms increasing in clarity and coherence". (7) Het einde van de eindeloos (!) voortdurende onderscheiding in steeds nieuwe delen is weer het geheel, het vol-ledige geheel, waarin alle 'leden' in een begripsmatige 'structuur' begrepen en te begrijpen zijn. Dit volledige geheel is opnieuw het absoluut algemene, maar nu als zich geconcretiseerd hebbende geest. In eenheid met zijn proces is dit de absolute geest.

Het geheel, het absoluut algemene - abstract en tegelijk concreet - is het proces van de waarheid, het geschieden der waarheid. Als het geschieden der werkelijkheid stelt het zich de waarheid ten doel... en moet dus doelmatig zijn. Aan de andere kant kan men zeggen, dat zij óndoelmatig, verward en chaotisch schijnt. (8)

b. De Natuur en haar geschiedenis

De natuur heeft drie soorten geschiedenis.

- 1) De natuurwetenschappelijke, 'gewone' geschiedenis, die alleen in eindigheden denkt.
- 2) De religieuze geschiedenis, die het oneindige denkt in eindige beelden en vormen.

3) De wijsgerige geschiedenis, die geen geschiedenis is. De wijsgerige natuurbespiegeling denkt het oneindige als het zich vereindigende, en het eindige als het zich veroneindigende.

In het kort iets over de natuurwetenschappelijke geschiedenis: ongeveer $12-14 \times 10^{12}$ jaren geleden ontstond met een grote knal datgene wat wij 'het uitdijend heelal' noemen. Wat echter de oorzaak van die grote knal mag zijn, of wat daaraan voorafging, zijn vragen, die de wetenschap niet beantwoordt, misschien zelfs niet eens stelt. Toch moet die knal ook een voorgeschiedenis of een 'voor'waarde hebben.

Onze aarde werd ongeveer $4,5 \times 10^{12}$ jaren geleden uit het zonnestelsel uitgeslingerd. Het kostte daarna nog ongeveer $3,5 \times 10^{12}$ jaren voor de aarde zover was afgekoeld, dat er leven kon gaan ontstaan in de buitenste aardlaag. In die periode vormden zich de elementen van het Periodieke Systeem.

In die buitenste laag vonden geweldige chemische processen plaats. Het was de 'protoörganische soep'. (9) Daarin ontstonden éencellige organismen met een kern: de eukaryoten. Dat was het begin van de organische soep. Uit de eukaryoten zouden dan verder alle levende wezens tot en met de mens ontstaan.

Dit is de éne geschiedenis der natuur. Hoewel die interessant genoeg is, ga ik daar niet verder op in.

De tweede geschiedenis van de natuur kan men vinden in de vele religieuze scheppingsverhalen en in het verhaal van Genesis I. (10) Ook daar ga ik niet op in.

De derde geschiedenis van de natuur is noch een geschiedenis van eindige feiten, samengesteld door verstandelijke wetenschap, noch een verhaal van religieuze fantasie in de historie geprojecteerd (waarbij het oneindige als eindigheid wordt voorgesteld). Een opstapeling van exacte feiten of van verhaalde feiten, hoe ernstig men ook overtuigd mag zijn van hun feitelijkheid of waarheid, maken de natuur niet begrijpelijk of begrepen. Waarheid is het doel der wijsbegeerte. De derde natuurgeschiedenis is dan ook geen feitelijke geschiedenis en evenmin fantasie, maar logische, begripsmatige ordening van de natuurcategorieën zelf.

De filosofie maakt wel gebruik van de verstandelijke, wetenschappelijke historische feiten en van de gevoelde waarheid der religieuze voorstelling. De verstandelijke, gewone wetenschap aan de ene kant

en de gevoelde religieuze waarheid aan de andere kant gaan over in de filosofie, die de waarheid tot ware wetenschap maakt. In de overgang van de verstandelijke, gewone wetenschap tot de ware wetenschap der filosofie, op dat moment van overgaan, is de één tegelijkertijd de één zowel als de ander: wetenschap én waarheid. Op het moment van overgaan van de gevoelvolle religieuze waarheid tot de ware wetenschap der filosofie is de één zowel de één als de ander: waarheid en wetenschap.

Het gevoel voelt de waarheid als ononderscheiden eenheid, die door het verstand in feitelijkheden wordt opgesplitst en uit elkaar gedacht. Maar het verstand kan zijn gevoel (zichzelf als gevoel!) niet vergeten en stelt zich de waarheid voor als een doel, dat, zoal niet bereikbaar, toch 'benaderbaar' is. Eerst op den duur en na lange zorgvuldige studie zal de geest in redelijkheid het gevoel en het verstand leren herkennen als eigen gevoel en eigen verstand.

In en als de ware wetenschap, de filosofie, gaan de verstandelijke, wetenschappelijke historie en de gevoelvolle religie samen over in de wijsgerige gedachtengang. Geloven en weten gaan in de filosofie over in begrijpen. Wil men kunnen begrijpen wat men gelooft en wat men weet, dan moeten geloven en weten overgaan in... begrijpen in de begripsmatige ordening der categorieën. Dit moeten is een innerlijke noodzakelijkheid, die volgt uit de vrijheid van het denken. Voor het gelovige en het verstandelijke denken is overgang van het ene in het andere niet goed begrijpelijk. Wat men gelooft laat zich niet verstandelijk vaststellen; met het verstand laat de geloofde waarheid zich niet bedenken, hoogstens 'benaderen', alsof de waarheid iets zou zijn achter of buiten de verschijnselen. Waarheid is eenheid van hetgeen er te geloven is en van wat er te weten is. De filosofie brengt daarin eenheid; zij schaft het geloof niet af, zoals het verstand doet, en zij schaft de kennis niet af, zoals het geloof doet. De filosofie leert te begrijpen wat het geloof gelooft en de wetenschap weet. De waarheid is volle waarheid, volmaakte en volledige waarheid, die zich niet verschuilt achter de verschijnselen als iets anders, maar zich verwerkelijk in en als de verschijnselen.

De overgang van het één naar het ander is geen gebeuren in tijd of ruimte, maar tijdloze, universele en eeuwige overgang. Altijd en overal laten de gevoelvolle en de verstandelijke denkwijze zich ineens denken tot de logische denkwijze. Geloof en verstand tezamen met hun

inhoud zijn pas begrijpelijk in en door en voor het redelijke denken. Men bedenke bovendien, dat de ordening der natuurcategoríeën niet een door de mens met zijn verstand aangebrachte ordening is, maar een zich ordenen van de natuur zelf, een zich ordenend ontwikkelen, een logische ontwikkeling van de natuurcategoríeën zelf. Deze ontwikkeling is het onderwerp van dit hoofdstuk.

i De eerste categoríeën van de Natuur

De eerste categoríeën van de natuur zijn het heelal, de ruimte en de tijd. Het heelal is de eerste objectivering van de Idee, ruimte en tijd zijn de momenten, waarin het heelal zich onderscheidt. Ruimte en tijd betekenen het heelal. In de ruimte verschijnt het objectieve van de natuur. Voortdurend wordt de ruimte als haar verschijningen in de ruimte. In het verschijnen - en verdwijnen - in het komen en gaan van verschijnselen is de tijd als categoríe te begrijpen. De verschijnselen geschieden niet in de tijd, maar zij scheppen de tijd. (11)

Het verschijnen van verschijnselen betekent ook plaats en beweging, evenals het massa en energie betekent, en zo vervolgens aanleiding geeft tot de begrippen magnetisme en elektriciteit. Massa en energie blijken materie te zijn. Massa en energie verzamelen zich en concentreren zich tot materie. Het zich concentreren tot massa betekent ruimte; het bewegen, het zich verplaatsen en het zich veranderen betekenen tijd. (12)

Massa en energie zijn materie. Materie, stof, is om te beginnen partikel, atoom, bestaande uit zich in energie-velden bewegende elektronen, positronen en neutronen: 'wavicles'. (13)

De volgende fase is het molecuul, dat in zijn veelheid kristal wordt. De vorm van het kristal is een directe consequentie van de bouw van het molecuul. De bouw en de vorm van het kristal zijn onderworpen aan hetzelfde voortdurende proces, dat de bouw en de vorm van atomen en moleculen bepaalt: het ene proces van de verwerkelijking in en van de natuur. Het voortgaande proces vormt steeds completere en complexere totaliteiten, die elk steeds beter en adequater het verenigende en zichzelf bepalende principe van de Idee uitdrukken.

Stof is niet alleen een veelheid van partikeltjes; stof is zich onderling verhoudende partikeltjes, die elkaar over en weer beïnvloeden: stof wordt aldoor anders. Het over en weer elkaar beïnvloeden van stoffen is chemie. Stof blijkt zich chemisch telkens veranderende stoffen te zijn.

ii *De overgang van materie naar leven*

De natuurcategorie, die logischerwijze volgt op en uit het dynamisme van de mechanica en de fysica, en op het chemisme van stoffen, is de zich organiserende stof: het organisme. Een kwantiteit (vloeistof) scheidt zich door middel van een membraan kwalitatief af van de rest van de materie. Hiermee is die afgescheiden, zichzelf organiserende (vloeistof) de cel en is de rest, waarvan de cel zich heeft afgescheiden, maar zonder ooit zonder die rest te kunnen, het milieu.

De cel is een nieuw begrip; het is een meergefasig, fysisch-chemisch systeem dat zich bijeenhoudt en zich organiseert, dat eigen fysicochemische processen organiseert. De cel, het éencellig organisme, onderhoudt zichzelf. Het neemt zelf stoffen op uit de omgeving en scheidt zelf afvalstoffen af. Zo houdt de cel zich in stand. De cel is de eerste categorie van de organische wereld met als overgang de grenscategorie van het biochemische proces. In het organisme van de cel zijn de stoffelijke, chemische en biochemische categorieën overgegaan en opgenomen in die van meta- en katabolisme: de stofwisseling. Deze is te denken als opbouw en afbraak tot en in cellen, die levende eenheden vormen. Cellen vormen zich tot weefsels en organen. Organen vormen zich tot complexe organismen. Groepen cellen, die elkaar beïnvloeden en elkaar bepalen vormen multicellulaire organismen, die zich steeds verder gaan onderscheiden en waarin elke eenheid deel of lid is van het geheel; waarin elk deel of lid staat voor het geheel. Het geheel is een veelheid van eenheden en eenheid van veelheden.

In een zuiver fysico-chemisch proces ontbreekt het principe van spontane activiteit, die de structuur en de integriteit van het organisme onderhoudt en handhaaft: de spontane activiteit is de zelfhandhaving en daardoor ook de zelfontwikkeling van het levende organisme. Het in verhouding passieve fysico-chemische proces heeft zich verheven tot het actieve metabolische proces: het stofwisselingsproces van het organisme. De fysico-chemische natuur heeft zich verlevendigd. Het fysico-chemische proces wordt doelmatig in zijn verlevendiging tot metabolisch proces. Het organisme stelt zichzelf tot doel. Het anorganische proces is een mechanisch proces; het leven echter is als organisch proces zelfbeweging. Door de stofwisseling van het levende organisme houdt het leven zich in stand: het neemt materie tot zich, bouwt zijn levende lichaam op, onderhoudt het en scheidt dode stof af. Een levend wezen is geen statisch bepaald wezen of zijn, maar een zich

ontwikkeland zijn, een zich doen zijn, een zich doorlopend formeren, een zich onderhoudende activiteit, die zichzelf bedoelt, zijn eigen middel is en zijn eigen voortdurende resultaat. Tenslotte komt het levende lichaam zelf ook tot zijn einde en wordt het dode stof. Leven heeft het sterven altijd aan en bij zich. Leven is voortdurend sterven. Het leven is evenwicht tussen leven en sterven. Het verouderen is een verschuiving van het evenwicht naar het sterven. Bij het sterven loopt het leven ten einde. Leven en sterven doen zich en elkaar gelden. Leven en sterven doen zich in elkaar en dóór elkaar gelden; beide zijn elk het gehele proces.

Het leven vergaat. De fysische en chemische processen krijgen de overhand over de organisatie. De organisatie wordt verstoord. Zo gaat het met elk natuurlijk leven. Alle leven gaat dood.

Maar het eindige, tijdelijke, natuurlijke leven verheft zich daarboven uit, boven zichzelf uit als oneindig geestelijk leven. Niet in een hiernamaals, maar nú. Nog tijdens het natuurlijke leven komt het erop aan zich van zijn geestelijkheid bewust te worden en voor de tweede maal, maar dan geestelijk geboren te worden. Dát is het eeuwige leven; niet een zielig of spookachtig spiritistisch voortbestaan van eigen individualiteit en particulariteit in een of ander hiernamaals of in reïncarnatie.

Het gevoel, het besef en het bewustzijn van het eeuwig geestelijke leven gedurende, in en ondanks het tijdelijke van het natuurlijke bestaan, dát is het eeuwige leven.

De categorieën der natuur hebben zich ontplooid van energie tot stof, van elementair deeltje tot atoom, tot molecule, tot kristal en tenslotte tot de levende, zichzelf organiserende cel. De cel is massa en energie, atoom en molecule; de cel is mechanica en fysica, chemie en organica. De cel is een polyfasisch fysico-chemisch systeem van energiecircuit, dat integraal georganiseerd is; iedere stap is min of meer begrijpelijke fysica of chemie; maar bovendien is de cel: leven. (14) De cel is de kleinste eenheid, die zichzelf organiseert. Als zodanig is het eencellige dier het kleinste organisme, dat door een voortdurend evolutie-proces met de mens verbonden is. De cel - of het eencellige organisme - is een actief systeem, waarvan het specifieke is, dat het een zichzelf vormende en onderhoudende organisatie is.

iii De psyche

Dit zichzelf vormen en zichzelf onderhouden, de zelfhandhaving en zelfontwikkeling zijn, samen met de drang hiertoe, de bezielheid van de materie. De stof wordt beziel door de eenheid van zelf-doen en de drang daartoe; deze eenheid is de ziel. De stof bezielt zich.

Het leven houdt zichzelf in stand, omdat het zichzelf tot doel is; het is ook zijn eigen resultaat; en tevens is het zijn eigen middel; het neemt zelf zijn voedingsstoffen tot zich en scheidt zelf zijn dode afval weer af. Het leven is voortdurende bedrijvigheid om zichzelf voort te brengen; het leven is het voortbrengende voortbrengsel. Al wat leeft scheidt het andere van zichzelf af: het levenloze; het neemt het ook in zich op en houdt zichzelf zodoende in stand; houdt zich zo in leven. Het bedoelt zichzelf en bemiddelt zichzelf; dit is de natuurlijke werkelijkheid van het leven: zijn bezielheid. (15)

Het eenheid brengende in het samenstel van levende organen, in het organisme, is de ziel. De ziel laat de cellen, weefsels en organen in hun eenheid en samenwerking het organisme zijn, het levende lichaam, het lijf: de ziel is eenheid van lichamelijke, uiterlijke vorm en van innerlijke functie. De samenwerkende organen vormen in eenheid het lijf. De samenwerking der organen is het werkzame, werkelijke organisme. De werkzaamheid is gericht op de eenheid der organen, dat het levende, bezielde lichaam is. (Het woord lichaam hangt samen met het woord lik of lijk; het woord lijf hangt samen met leven.)

Het hoogste wat de natuur voortbrengt is het leven: eerst als plantaardig leven. Maar de plant is nog maar nauwelijks beziel, de plant heeft nog geen ziel. Pas als dier heeft het leven een ziel; pas als dierlijk leven wordt het leven exemplaar, individu, ondeelbare eenheid. De plant is nog niet tot individueel bestaan gekomen, nog niet tot ondeelbaarheid: de plant laat zich nog delen: snoeien en knotten, enten en plukken. Het leven van de plant is nog niet tot levende onverdeeldheid en ondeelbaarheid gekomen, nog niet tot individualiteit. (Het begrip individualiteit slaat ook op de ondeelbaarheid van lichaam en ziel.)

Als dierlijkheid is het natuurlijke leven nog niet tot bewustzijn gekomen, nog niet tot geestelijkheid. Het dier is één en al individu, bezielde levenseenheid. In het dierlijke is de natuur echter nog gevangen in een droom. Het dierlijke zal nog (moeten) ontwaken tot eigenlijke zelfkennis. (16)

Het ééncellige organisme met een kern is door een lange evolutie met de mens verbonden, via planten en dieren. Planten zijn nog slechts zielig en zelfs dat nauwelijks; dieren zijn één en al bezieldeheid zonder meer en de bezieldeheid van de mens is het begin van zijn geestelijke wording.

Het is hoogst onwaarschijnlijk, en ook niet redelijk, dat de buitengewone organisatie van fysico-chemische en metabole processen van de specifieke functies der organen bij toeval of per ongeluk zich zo ontwikkeld heeft als zij zich ontwikkeld heeft. Nu is herhaling van steeds maar hetzelfde geen ontwikkeling. In het begrip ontwikkeling zit de drang besloten tot vermeerdering of verhoging of verlenging van capaciteit: het beter toegeruste individu zal eerder en gemakkelijker overleven dan het zwakkere individu; de fitste zal blijven leven. De natuur selecteert de zich handhavenden. Maar alleen selectie produceert nog geen nieuwe soort met betere mogelijkheden tot overleving. Dát kan alleen door mutatie. Alleen mutatie biedt nog geen betere mogelijkheid tot aanpassing aan de omgeving; daarvoor zorgt de selectie. De begrippen selectie en mutatie vormen een eenheid, die wij evolutie noemen.

Het evolutie-proces is een noodzakelijk proces van niet-anders-kunnen, al zal het toeval van selectie en mutatie altijd in dit proces blijven meedoen. Selectie en mutatie benadrukken beide de drang naar zelfhandhaving en vergroting van de mogelijkheden tot 'survival'. "De evolutie," schrijft Harris (17), "kan beschreven worden als een proces dat aanleiding geeft... tot steeds beter en hoger georganiseerde systemen, meer gespecialiseerd en toch steeds meer samenhangend, steeds efficiënter en steeds meer in staat zichzelf te handhaven."

De evolutie is een der fasen, waarin de geest zich vervult; maar in en als de evolutie is de vervulling van de geest nog slechts gevorderd tot de overleving van het natuurlijke individu en tot het voortbestaan van de soort.

Het leven is middel, maar niet voor iets anders; het leven is middel voor zichzelf. Het leven brengt zichzelf voortdurend voort. Het is dus tegelijkertijd zijn eigen doel. De essentie van het leven is zijn existentie. Het levende, existierende individu staat nu als het ware apart van het proces waardoor het individu geworden is. Het individu existeert nog slechts voor zichzelf, en zijn proces gaat nog buiten hem

om. In de reflectie van het individu op zijn proces begint de eigenlijke levendigheid, waarin en waardoor het individu de werkzaamheid aan zichzelf herkent, die het levensproces is: individuele subjectiviteit. (18)

Het milieu, waarin het leven zich afspeelt en waaraan het zich voortdurend en onvermijdelijk moet aanpassen, en dat geen milieu zou zijn indien het leven er zich niet in afspeelde, is zelf eveneens deel van het geheel, van het oorspronkelijke absoluut algemene. De doelgerichtheid of teleologie in het evolutie-proces is pas achteraf te kennen of te herkennen. Daarom lijkt de natuur aanvankelijk chaotisch en toevallig. De doelgerichtheid van een fase van de ontwikkeling in de natuur is in die fase onkenbaar. De fase kent niet, kent haar doel niet en kent zichzelf niet. Het kennen (het zich kennen en het doel kennen) komt pas als het leven zich bewust wordt en dat is pas in en als de menselijke, geestelijke fase van de evolutie.

Levensprocessen zijn geïntegreerde fysico-chemische, metabole processen, die zichzelf regelen, ordenen en dirigeren; de directie (richting) is het leven zelf; het leven is doelgericht op zichzelf; het leven wil zijn en blijven wat het is; het leven wil leven, levend zijn en blijven. Uit dien hoofde wijst het, zolang het leven gezond is, de dood af.

v *Het bewustzijn*

Er is een continue ononderbroken trapsgewijze ontwikkeling van anorganische en chemische processen, via biochemische, metabole en fysiologische processen naar psychologische. Ook dan gaat de trapsgewijze ontwikkeling verder via gedrag naar bewustzijn, waarbij de complexiteit en de integratie worden tot steeds grotere en uitgebreidere organisatie van de eenheid. Metabole en fysiologische processen geven aanleiding tot gedrag; honger en dorst leiden tot gedrag. Het inwendige gevoel (honger) en de gewaarwording van de omgeving (prooi) leiden tot gedrag van het dier.

Het dier komt niet tot bewustzijn, komt nog niet tot zichzelf: zegt nog niet 'IK'. Pas indien en wanneer het individu 'IK' zegt, wordt het individu bewust en wordt het persoon. Als persoon is de mens eenheid van individualiteit en bewustzijn: eenheid van zijn en denken. Dan kan de mens zich denken.

Bewustzijn is de eerste menselijkheid. De menselijke persoonlijkheid vooronderstelt de individualiteit: individualiteit komt tot haar waarheid in en door de persoonlijkheid. Alleen de mens komt tot bewustzijn en wordt zo persoon. Pas als persoon blijkt de mens een geestelijk wezen. In en als de menselijke persoon komt de natuur tot geestelijk bewustzijn. Het bewustzijn slaapt in de plant, droomt in het dier en ontwaakt in de mens. In de plant is de ziel volmaakt onontwikkeld; in het dier is de ziel tot bepaalde, dat wil zeggen tot beperkte gesteldheid gekomen; in de mens komt de ziel tot bewustwording. Plantenziel, dierenziel en mensenziel zijn te denken als ziel in aanleg, ziel als gesteldheid en ziel als zich ontwikkelende en tot bewustzijn komende geest. De mens kan pas door de ontwikkeling van zijn geest boven het zielige uitkomen. De ziel is de nog onontwikkelde geest. De leer van de geest begint als 'zielkunde' of psychologie, maar heeft daar niet voldoende aan. De psychologie is de leer van de zich uit het 'zielige' ontwikkelende, opheffende en verheffende geest. 'Psychologie is natuurwetenschap én geesteswetenschap'. (19)

Het begrijpen van het werkelijk menselijke - dat is zijn geest - kan niet zonder zielkunde of psychologie, maar heeft alleen daaraan niet genoeg.

Gewaarwording en waarneming worden tot gevoel van binnen- en buitenwereld. In het gevoelde komt de gevoeligheid tot bewustzijn; het gevoel is tot bewustzijn gekomen gevoeligheid. De activiteit van zenuwbanen hangt af van hun gevoeligheid. Het gevoel is het begin van het bewustzijn. Gevoeligheid en gevoel zijn geen verschillende apart bestaande zaken, maar zich verhoudende zaken; gevoeligheid en gevoel verhouden zich als achtereenvolgende en elkaar bepalende fasen in een continu proces. De perifere zenuwbaan reageert fysisch-chemisch op een prikkel; het gevoel, dat daaruit centraal resulteert, is iets anders dan de prikkelgeleiding. Het proces in de zenuwbaan is iets anders dan wat er gevoeld wordt. Wat gevoeld wordt is het tot bewustzijn komen van een enorme hoeveelheid verschillende gewaarwordingen, terwijl de prikkelgeleiding overal gelijk is: voortgeleiding van elektrische potentiaal verschillen en chemische reacties. Al die vele aparte eenheden, de prikkels uit de buiten- en binnenwereld, worden centraal tot eenheid van bewustzijn of eenheid als bewustzijn geïntegreerd. Wat niet tot het bewustzijn doordringt is onbewust. Wat nóg niet tot het

bewustzijn doorgedrongen is, is nóg onbewust. De uiterlijke reactie op de centraal ontvangen prikkel is gedrag. De 'aparte' stelsels van bloedsomloop, ademhaling, spijsvertering enzovoort dragen hiertoe bij, zowel tot eenheid van gevoel en bewustzijn, als tot eenheid van gedrag. Al deze functies zijn te onderscheiden, maar onscheidbaar, omdat zij geïntegreerd zijn in en als het organisme. Al het door de psyche gevoelde komt tot bewustzijn; het gevoel is reeds bewustzijn.

Het zijn van de psyche gaat zĳch weten: het komt tot weten van het eigen zijn en zo tot 'bewust' zijn. De hoogste graad van integratie van al het voorafgaande is het bewustzijn. Het bewustzijn is de fase, die al de voorafgaande fasen én zichzelf in eenheid omvat en begrijpt ('overgrijpt').

Hoewel het zenuwstelsel een systeem is als alle andere systemen van het organisme, overkoepelt het zenuwstelsel alle andere, om in eenheid met de andere orgaansystemen het bewustzijn mogelijk te maken. Het zenuwstelsel is uitkomst van alle systemen en bovendien eenheid van alle systemen, omdat het de organisatie is van alle systemen. Het zenuwstelsel maakt het bewustzijn van alle orgaansystemen mogelijk en daarmee het bewustzijn van het organisme. Het zenuwstelsel is ondergeordend aan het organisme, net als alle andere systemen, maar bovendien is het het onderordenende en daarmee het overkoepelende systeem van het organisme, waardoor en waarmee en als hoedanig het organisme bewust wordt.

De eenheid van organisme en zenuwstelsel heeft een graad van complexe integratie bereikt, die ver uitgaat boven het slechts fysiologische functioneren van de orgaanstelsels. Het geheel van orgaanstelsels wordt beheerst door het principe van de zelfhandhaving, dat de multiformiteit tot eenheid maakt, haar eenheid handhaaft en die eenheid is.

In het voelen en het gevoel als geheel van gevoelsmatig beleven is het gehele individu betrokken, niet alleen zijn zenuwstelsel. Alle stelsels vormen het organisme en elk stelsel betekent het gehele organisme; het organisme is één geheel. Neurale, vasculaire en circulatoire, respiratoire, musculaire en viscerale functies worden geïntegreerd tot één geheel van activiteit: gedrag. In de trapsgewijze evolutie wordt het individuele gedrag flexibeler en past het zich gemakkelijker aan steeds ingewikkelder situaties aan.

In het organiseren van zijn velden van gevoelsmatig beleven, van

gehoor en gezicht, van tast, reuk en smaak, maar ook van gevoelens van honger en dorst, slaap en sexuele drift, begint het individu zich van zichzelf bewust te worden. Het principe van zelfhandhaving maakt het geheel van activiteiten tot gedrag; het gedrag heeft 'vorm' gekregen en is 'geïnformeerd', dat wil zeggen geleid door kennis. Het gedrag wordt bewust wetend, intelligent. Het gedrag wordt geweten. (20) Geweten kan iets alleen worden, indien het inhoud van het bewustzijn is (geworden) en van het denkende bewustzijn die vorm ontvangt, die met de vorm van dit bepalende bewustzijn zelf overeenstemt. (21)

Het individu percipieert zijn omgeving. Ontwikkelt de perceptie zich tot bovendien herinnering, dan wordt perceptie tot ervaring. De herinnerde perceptie, de ervaring, is de door te geven informatie. Zij wordt gepercipieerd en beoordeeld. De mens ordent denkende wat hij gewaar wordt en waarneemt, ervaart en zich herinnert. Het denken oordeelt en beoordeelt, het interpreteert datgene wat bewust gevoeld en beleefd wordt.

Het gedrag wordt geweten; geweten wordt ook het onderscheid tussen IK en omgeving. Het IK past zich aan de omgeving aan, reageert erop en weet zijn omgeving te wijzigen en in te richten.

Bewustzijn is niet iets, dat van buiten af op het geïntegreerde organisme terecht komt, of er aan toegevoegd wordt; het is daarentegen zelf het samenvattende en begrijpende, het 'overgrijpende' van die integratie en functie, namelijk werkzame geest. Het lagere van het functionerende, somatische fysiologische lichaam, het 'lijf', gaat op in het hogere van de zich bewustwordende geest, om op die wijze meer dan slechts bewustzijn te zijn.

De fysische wereld blijkt, ondanks haar veelvormige verschijningsvormen, een totaliteit te zijn, bestaande uit te onderscheiden maar niet te scheiden elementen. Evenzo is de levende wereld één groot organisch systeem, waarin elk element een complex geheel is, dat zelf zijn evenwicht handhaaft en één is met alle andere elementen in de trapsgewijze evolutie. In de evolutie zijn de vormen toenemend complex en toenemend geïntegreerd; het differente wordt steeds opnieuw tot hogere eenheid geïntegreerd. De evolutie is dynamisch, een voortdurend proces; niet alleen als individueel komend en gaand proces, maar ook fylogenetisch: de genen zelf ondergaan constante afbraak en reconstructie. De levende wereld is in essentie een rijk van dynamische eenheid,

waarin de verwerkelijking tot volledigheid een voortdurend proces van verandering is, gericht op ordening en samenhang. Dit dynamisch samenspel van factoren in alle levende vormen maakt scheiding van onderdelen onmogelijk, hoewel zij wel te onderscheiden zijn. (22)

Ook tussen de fysische en de levende wereld is er geen breuk. Het trapsgewijze ontwikkelingsproces breidt zich immers uit door voortdurende ontvouwing, ook van het anorganische naar het organische. Processen van chemische interactie worden metabolische processen in een doorlopende reconstructie van stoffen. Energie producerende systemen worden zelfregulerend door de feedback van hun eigen producten. Deze zelfregulatie evolueert door voortdurende opname en harmonisering en door de noodzakelijke selectie van toevallige mutaties naar meer efficiënte, meer kunnende organismen, die zich steeds gemakkelijker aanpassen. ("De hersenen zijn het belangrijkste orgaan in de organisatie van aanpassing.") (23)

Dit proces produceert de mens, die door zijn geest doelgericht kan handelen. In dit gehele proces wordt er niets afgeschaft: alles blijft meedoen. Er is geen leven zonder fysische of chemische processen. De mens heeft en behoudt zijn dierlijke driften en instincten. Alles blijft gehoorzamen aan de wetten van de fysica, chemie en biologie. Wat eerst alleen een complex en polyfasisch systeem van chemische reacties was, wordt een zichzelf handhavend, zich aanpassend, zich in stand houdend organisme, waarin het bewustzijn niet als iets van buiten af aan de materie wordt toegevoegd, maar de samenhang of het samenvattende is (het 'overgrijpende') van een proces, dat werkzaam was van het allereerste begin af: van het absoluut algemene. (24)

De trapsgewijze classificatie van de categorieën in en van de wereld der natuur is een dialectisch, nooit eindigend, evoluerend proces.

c. *De plaats van de Filosofie der Geneeskunst in het geheel der filosofie*

i *Inleiding*

Van en over alle onderdelen uit de natuur bestaan er wetenschappen. Geleerden hebben altijd gezocht naar de orde en de zin van de natuur, zoals die aan de mensen verschijnt; naar de orde der natuurverschijnselen en naar de wetten, die die lijken te beheersen. Wat echter als de natuur verschijnt is het onhoudbare en vergankelijke van

de natuur. Geen natuurlijke, uiterlijke bepaaldheid kan zich als zodanig handhaven: alles vloeit, komt en vergaat, om in een andere vorm weer te verschijnen. Wat houdbaar en blijvend is in en aan de natuur, is het altijd weer in andere vorm te denken categoriale verband van haar begrippen. (25)

Er blijkt orde te zijn in de natuur, zowel in de macronatuur van planeten, sterren en zonnestelsels als in de micronatuur van elektronen en atomen; zowel in de anorganische natuur als in de organische natuur. Er blijkt verband en zelfs overgang te bestaan tussen anorganisch en organisch, tussen chemisch en biologisch. De moderne biochemie beweegt zich op het grensgebied tussen het anorganische en het organische en opent allerlei nieuwe wetenschappelijke perspectieven. Men denke slechts aan het DNA-onderzoek. De biochemie is juist de wetenschap over de vraagstukken van de overgang van het anorganische, niet alleen naar het organische, maar ook of juist van het 'gebied' waar het anorganische gaat leven! De wetenschap der biochemie is wijsgerige grenscategorie.

De biochemie en alle andere wetenschappen verzamelen grote kwantiteiten kennis in de hoop, dat zij, indien zij alle kennis maar zouden kunnen vinden, de waarheid zouden leren kennen. Zij weten niettemin heel goed, dat zij niet alle kennis kunnen verzamelen, en dat zij dus op zijn hoogst kunnen hopen de waarheid zo dicht mogelijk te kunnen 'benaderen'.

Het is pas de zichzelf kennende en van zichzelf bewuste geest, die het ware begrijpt; dat wordt in de filosofie verwerkelijk.

De waarheid der natuur is niet te vinden in of achter haar verschijnselen, maar is het begrip, dat de natuur de veruiterlijking is van het absoluut algemene, van de Idee (als resultaat van de logica). De waarheid der natuur is het begrip, dat zij als die veruiterlijking niet bestendig is; niet alleen niet bestendig, zoals zij komt en gaat als natuurverschijnsel, maar niet bestendig in de zin, dat de natuur zichzelf als categorie zal moeten opheffen en verheffen tot datgene wat zij oorspronkelijk al was: tot het absoluut algemene, de geest: de natuur moet aan de geest te gronde gaan.

Het is dan ook de taak van de natuurfilosofie om de natuur zo te denken, dat zij methodisch uit haar begin voortkomt. En haar tegelijkertijd zo te denken, zoals zij zich te ontwikkelen heeft tot datgene wat weer uit haar voortkomt: de geest.

Deze ontwikkeling van en tot geest is die van de mens, zoals die zich geleidelijk historisch en begripsmatig bevrijdt van de natuur; zoals die zich als een levend wezen als psyche en geest ontwikkelt tot een wezen samen met anderen in de maatschappij. In de maatschappij verheffen de gewoonten en gebruiken zich tot recht en ethiek. Daarin maakt de psyche zich los van het onbestendige en wereldse door middel van kunst en religie om in wijsbegeerte zichzelf bewust te leren kennen als geest, waarin en zoals die zich richt op het oneindige en ware. Dan is het hele natuur- en geestesproces waargemaakt, dan is ook het begin der wijsbegeerte zelf waargemaakt en is de kring van het denken gesloten. Dan is de wijsbegeerte aan haar eind gekomen én aan haar begin als eenheid van ontwikkeling en inwikkeling; daar begin en einde onverbrekkelijk samenhangen, zal het eind wederom het begin blijken te zijn. (26)

Ik onderbreek hier thans de gedachtengang van en over de natuur, waar deze gekomen is aan de overgang van het nog psychisch menselijke naar het reeds geestelijk menselijke. De plaats van de filosofie der geneeskunst is daar, waar de natuurfilosofie overgaat in die van de (menselijke) geest. In het volgende hoofdstuk neem ik de gedachtengang weer op bij de bespreking van het mens-zijn.

ii *De medische wetenschappen*

De lezer heeft uit het voorgaande kunnen begrijpen hoe de natuur zich trapsgewijze ontwikkelt. Over al deze 'trappen' en fasen bestaan wetenschappen. De geneeskunde heeft nu de volgende wetenschappen als basis of fundament: de mechanica, de fysica en de chemie; de biochemie en de biologie.

Voor het begrip van de gezonde mens zijn nodig: de embryologie, de anatomie en de fysiologie, met als sluitstuk de fysiologie van het zenuwstelsel.

De psychologie en de sociologie, de communicatieleer en de ethiek behoren bij de gezondheidkunde. Deze gedragswetenschappen worden heden ten dage terecht aan de medische studenten onderwezen. De medicus behoort te begrijpen, dat zowel zijn eigen doen en laten als het functioneren van de patiënt ingebed zijn in het geheel van de samenleving, zowel materieel en aards om geld te verdienen voor voeding, woning en kleding, als op geestelijk niveau in ethiek en kunst, religie en wetenschap (en wijsbegeerte).

Tot zover behoren deze wetenschappen tot de gezondheidsleer. Als de mens echter op enigerlei niveau gaat disfunctioneren, dat is ziek worden, dan zijn de wetenschappen van de ziektekunde nodig. Deze zijn te verdelen in (onderscheiden zich in en als!) die der lichamelijke ziekten: pathologische anatomie en klinische pathologie; der psychische ziekten: de psychopathologie en tenslotte der sociale pathologie. Een en ander zal in het hoofdstuk over de ziekte en de wetenschap nader ter sprake komen.

Gezondheidskunde en ziektekunde krijgen echter pas hun ware betekenis en zin in en als geneeskunde. De wetenschappen der geneeskunde zijn te verdelen in (onderscheiden zich in en als) heelkunde en inwendige geneeskunde wat het menselijk soma betreft; in psychotherapie wat de psyche betreft en het therapeutische sociale werk voor het samenlevingsaspect van de mens.

Als de behandeling van zieken en hun ziekten, als toepassing van de geneeskundige wetenschappen, is de geneeskunst een aspect van de samenleving en wel een aspect van communicatie. De wijze waarop een samenleving als geheel - maar het geldt evenzeer voor de individuele mens - zich ziek maakt en zich ziek voelt, zich gezond maakt en zich gezond houdt, is een uiting van haar cultuur, die overal ter wereld verschilt en voortdurend aan verandering onderhevig is.

Wetenschappelijke kennis wordt denkende geproduceerd. Denkende vormen de geleerden zich kennis over de natuur, de cultuur, de geneeskunde enzovoort. In de filosofie der wetenschap is nu juist het denken object van studie; in de filosofie der wetenschap is het proces van de kennisvorming het onderwerp van wetenschappelijke doordenking.

In deze studie gaat het om de logische doordenking der medische wetenschappen en van de medische praktijk. Er worden in de filosofie van de wetenschap geen nieuwe kwantiteiten kennis verzameld of gevormd; het gaat in de wetenschaps-filosofie om de kwaliteit van het denken, om het 'hoe' denken, niet om het 'wat' denken. In de wetenschaps-filosofie is het denken object van... denken! Het denken doordent zichzelf. De relatie tussen het object van kennis en het het-object-kennende-subject wordt doordacht. Deze is de werkelijke, de werkzame of ware relatie in de wetenschap, die over onze eigen werkelijkheid gaat. Het is deze werkelijkheid zelf, die in ons, door middel van ons en als wij naar het kennen van zichzelf streeft. De geest vindt

zich terug in het proces van de werkelijkheid als de enig ware, de zich doorlopend verwerkeliijkende, zich kennende en zich herkende geest.

Samenvattend

In dit hoofdstuk is kort (te kort) weergegeven de ontwikkeling van de Natuur uit het redelijk woord, uit de Idee, uit het Absoluut Algemene. Het redelijk woord schept orde in de verschijnselen van een aanvankelijk chaotische wereld.

Het absoluut algemene móet verschijnen: dit is de zelfbeweging van het absolute. Deze zelfontvouwing is de geschiedende werkelijkheid, die trapsgewijze verloopt: Heelal, ruimte en tijd; massa en energie; "from the waves of radiant energy, through the corpuscular, chemical and crystalline forms of matter to the living" (Harris): van mechanisme tot organisme; de materie wordt bezielde.

De ontwikkeling gaat verder via plant en dier tot mens en tot geest; van gevoel en intellect tot begrip.

Wat houdbaar en blijvend is in en aan de natuur, is niet de natuurwet, maar het categoriale verband van haar begrippen, van het begrip. Het begrip zit (hem) niet achter de verschijnselen, maar verschijnt áls de verschijnselen.

Tenslotte blijken niet alleen de natuurverschijnselen niet blijvend of houdbaar, maar 'vergaat' de natuur zelf om dan geest te blijken.

De geest ontvouwt zich. De geest is om te beginnen het absoluut algemene. Het absoluut algemene ontvouwt zich als het universum, als ruimte en tijd, als massa en energie, als sterren en planeten, als zon en aarde, als natuur: als keistenen en planten, als dieren en mensen, als U en ik. Er is niets buiten de geest; alles is modus van de geest, alles is een wijze van zijn van de geest. Alles is geest! Deze ontvouwing, ontwikkeling of ontplooiing is pas te begrijpen als men - zelf modus van de geest - deze ontwikkelingsgang, dit proces, consequent en gedisciplineerd doordenkt. In dit doordenken ontdekt men niet het gegevene, maar zichzelf; dan ontdekt men, dat het gegevene niet gegevene is, maar zelfontwikkeling is van de geest, van die denkende geest zelf. De geest denkt de geest, de geest denkt zichzelf. Dat wat gedacht wordt is net zo goed de geest als dat wat denkt.

Hoofdstuk 3

De Mens – filosofische anthropologie

"Ziet, de mens!" (Pilatus) (1)

a. Inleiding

Buma (2) bepleitte in 1949 "...de dringende noodzaak van een anthropologisch gefundeerde geneeskunst, welker beoefenaren, de artsen, tevens zullen moeten zijn anthropologen en filosofen, dat wil zeggen kenners, maar ook opvoeders in de hoogste zin des woords van de mensen van hun tijd". "Synthetische kennis van de mens, van zijn reactiewijzen als totaliteit ten opzichte van de binnen- en buitenwereld, is noodzakelijk voor het juiste begrip van de integriteit van het individu, voor het juiste begrip van het bedreigd zijn van deze integriteit bij ziekte en voor inzicht in de methoden, die moeten leiden tot herstel van deze integriteit door ons therapeutisch handelen." "Dit begrip verenigt in zich zin voor de psychologie, maar ook voor het ethische en aesthetische, dit is voor het beste leven." "...Dit begrip is niet mogelijk zonder anthropologisch wijsgerige scholing, welke moet leiden tot een encyclopaedische levens- en mensbeschouwing."

"Zin voor het ware," zo gaat hij verder, "het goede en het schone zijn naast exacte kennis nodig om tezamen de basis te vormen, waarop alle adviezen aan de hulpzoekenden dienen te berusten." (3)

Er zijn door alle eeuwen heen twee soorten artsen geweest: artsen, die hun handelen wilden funderen door een levensbeschouwing of een filosofie en artsen, die meenden, dat zij zich in hun handelen slechts behoeften te laten leiden door de ziekteverschijnselen van de patiënt en diens omstandigheden. Dit laatste is ook het standpunt van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, zoals blijkt uit het boekje 'Medische Ethiek en Gedragsleer' (4), waarin staat: "Het is nu eenmaal niet de taak van de arts een oordeel te vellen over de zin van het lijden of de zin van het bestaan zelf, noch in het algemeen, noch wat betreft de betekenis, die het kan heb-

ben voor de persoon van de patiënt."

Tenslotte waarschuwt Buma (5): "Met tal van voorbeelden is aan te tonen welke gevaren (theoretisch gesproken) iedere wetenschappelijke denker bedreigen, die blindelings (natuur-)wetenschappelijke methoden toepast."

De vraag naar de zin van het leven en het lijden wordt meestal niet gesteld. Deze houding getuigt echter niet van begrip voor de wetenschap, omdat het daarin gaat om de betekenis van het weten en de betekenis van de kennis, om het wezen daarvan.

Het veronachtzamen van het wezen der geneeskunde is veronachtzaming van de zin der geneeskunde. Indien men niet spreken mag of kan of wil van het wezen van een zaak, zoals van de geneeskunde, dan wordt het spreken 'wezen'loos, wezenloos geleuter.

De hedendaagse arts weet maar weinig van filosofie; in logisch denken wordt hij niet geschoold. Hij leert wél denken in natuurwetenschappelijke categorieën. In het Engels heet de arts een natuurkundige, een physician, die zijn aandacht in de eerste plaats richt op het biologisch-natuurlijke substraat, op het slechts dierlijk menselijke. Belangstelling en begrip voor het psychische en geestelijke komen pas op de tweede plaats, al zijn er tekenen aan de wand, die erop wijzen, dat er verandering en verbetering op til zijn. Maar de medische psychologie en de psychiatrie zijn nog voor een groot deel 'gebiologeerd', want ook het psychische en geestelijke lijden wordt gemeten met behulp van natuurwetenschappelijke methoden. Met methoden ontleend aan de natuurwetenschappen kan men de psyche en de geest en de ziekten daarvan echter niet beoordelen, laat staan genezen.

De grote artsen uit het verleden waren meestal denkers, die nadenkten over de zin van het menselijk bestaan en het menselijk lijden, want het is niet goed begrijpelijk hoe een arts een goed geneesheer kan zijn zonder zich vragen te stellen als die naar de zin van het leven, het lijden en het sterven.

Hij zou zich bovendien af moeten vragen: wat en wie is de mens?

In de filosofie der geneeskunst is het mensbeeld dan ook van groot belang. De mens is een tweeslachtig wezen: aan de ene kant is hij natuurlijk-biologisch-dierlijk bepaald: Adam, een levende ziel. Maar aan de andere kant is hij bestemd of heeft hij de mogelijkheid geest te worden, om in de geest herboren te worden. (Joh. 3:5-6)

De arts heeft juist te maken met het geestelijke aspect van de

mens. Bij een groot aantal patiënten is er immers geen natuurlijk-biologische oorzaak voor hun klachten te vinden en is de natuur-wetenschappelijk denkende arts onmachtig.

De macht, die de arts wordt toegeschreven is niet te vinden in de (natuurwetenschappelijke) kennis, maar in de relatie tussen de patiënt en de arts, in hun geestelijke communicatie, in hun 'healing relationship'. (6)

De patiënt is een zich 'IK' noemende persoon, een geestelijk mens, die door het woord het begrip van zichzelf tracht uit te spreken, en daarom ook zo begrepen wil worden. Het woord en het gedrag van de mens zijn uiting en uitdrukking van de geest. Het gedrag kan wel vergeleken worden met dat van het dier, maar houdt onvergelijkelijk veel meer in! Het menselijk gedrag in de woordelijke communicatie, zoals ook in die van patiënt en arts, is een zinvolle en geestelijke communicatie, waarin het om vrijheid gaat; aan vrijheid komt het dier niet toe.

Communicatie is een begrip, dat zich niet laat voorstellen, of laat meten. Het begrip communicatie zal men dan ook moeten denken.

Filosofie is de wetenschap van het denken.

In de zin: "De geneesheer geneest de patiënt" is weliswaar de gehele filosofie der geneeskunst vervat en begrepen, maar zij is dat nog op onontwikkelde wijze; zij is er nog in verborgen en moet zich nog onthullen. De filosofie der geneeskunst moet nog geproduceerd worden. Alleen achteraf bedacht is de filosofie der geneeskunst in deze zin van te voren begrepen. Voorlopig wordt er met deze zin nog niets gezegd. Er zijn zelfs tegen deze zin al direct bezwaren in te brengen, geneeskundige zowel als wijsgerige. Geneeskundig is het immers de vraag of de geneesheer de patiënt geneest. De geneesheer is niet de heer en meester van de natuur of van de 'vis medicatrix naturae', maar daar de dienaar van. Als medicus bemiddelt hij slechts tussen de mens en diens natuur. De mens geneest zichzelf; de geneesheer verbindt, hecht en heelt slechts; hij helpt en verzorgt.

Maar ook wijsgerig kan men niet met een bewering als 'de geneesheer geneest de patiënt' beginnen. Want elke bewering is op zichzelf onhoudbaar en moet zichzelf nog waarmaken. Op zichzelf genomen is deze zin onwaar en onhoudbaar; zij is voorlopig een abstractie, die nog niet is geconcretiseerd.

Hoewel ik in deze verhandeling toch deze zin aan het begin ge-

bruik, omdat "...geneesheer en patiënt algemeen bekende begrippen zijn en omdat het fundamenteel is te leren begrijpen hoe zij met elkaar omgaan..." (7), zal zowel de onhoudbaarheid als de houdbaarheid ervan in het verloop van deze verhandeling moeten blijken. Het ware of het onware van deze bewering zal zichzelf voortbrengen. Het zinnetje 'de geneesheer geneest de patiënt' of zelfs 'hij geneest hem' is als de kiem, het nog ongevormde en onontwikkelde. Deze zin is als een kiem, die niet kan blijven wat zij is, zin zonder veel inhoud, een onhoudbare zin, doch zij zal zich uiteen moeten zetten tot een veelheid van inhouden en categorieën, die tezamen de filosofie der geneeskunst zullen vormen. In deze zin, in deze kiem, is op onvolgroeide wijze alles reeds aanwezig, wat achteraf de filosofie der geneeskunst zal blijken te zijn. De kiem heeft zelfs als doel zich uiteen te zetten tot de volledige vrucht; maar dat dat zo is, blijkt om te beginnen niet en is zonder meer niet duidelijk. De zin van het begin moet zich nog in zijn ontvouwing rechtvaardigen. (8)

Het is die ontvouwing, die het onderwerp is van de filosofie der geneeskunst.

Reeds is er in het bovengenoemde zinnetje onderscheid gemaakt tussen de één en de ander, terwijl beiden niettemin mens zijn. Voorlopig geen onderscheid makende tussen de één en de ander moet men vragen: wie of wat is de mens? Maakt men wel onderscheid tussen de één en de ander, dan is de één arts en de ander patiënt; hierin is onmiddellijk te begrijpen, dat de relatie tussen die twee het genezen is. De verbinding tussen deze één en deze ander is noodzakelijkerwijs het genezen, het geneeskundig bezig zijn; en daarmee is onmiddellijk gezegd, dat de één arts en de ander patiënt is. Zo is in elk der onderdelen van die zin, in elk der 'momenten' het geheel van het genezen geheel vervat: een patiënt is iemand, die zich tot een arts wendt. In het verbindingswoord genezen is te begrijpen, dat de één arts is en de ander patiënt. Het genezen is de verbinding tussen deze twee, die zich als communicatie zal verwerkelijken.

Genezen betekent volgens het 'Etymologisch woordenboek der Nederlandse taal' (9): te boven komen, zijn broosheid en vergankelijkheid te boven komen, zalig worden, bevallen van een kind; redden, bevrijden, zalig maken, iets goed doorstaan, behouden thuis komen; als voltooid deelwoord betekent het: gered behouden, gezond. Genezen

heeft dus zowel een actieve als een passieve betekenis.

b. *De Mens, natuurlijk-biologisch*

Wie en wat is de mens? Wie en wat is een zieke of een patiënt? Wie of wat is een arts? Wat is geneeskunde? Dit zijn de vragen, die beantwoord moeten worden. De filosofie der geneeskunst begint bij de mens, maar eindigt ook bij de mens, omdat in de geneeskunde de ene mens zich op en tot de andere richt. Daardoor is de filosofie der geneeskunst een in zichzelf gesloten cirkelgang van de categorieën der geneeskunde, die zich voortdurend op elkaar betrekken en zich van elkaar onderscheiden. In dit zich betrekken en zich onderscheiden ligt de logische ontwikkelingsgang van de geneeskunde en de geneeskunst. Bovendien zal het begin van deze ontwikkelingsgang het beginsel blijken van de gehele denkgang.

De mens ontstaat, hij ontwikkelt zich en hij vergaat weer, ontogeneetisch en fylogenetisch. Zijn ontstaan, zijn ontwikkeling en zijn vergaan zijn onderwerp van de anthropologie en de biologie (anatomie, fysiologie en embryologie); verder van de psychologie en sociologie en tenslotte van de culturele anthropologie.

De oermens verscheen ongeveer 25 miljoen jaren geleden als 'proconsul' op aarde. (10) Hieruit hebben de verschillende mensenrassen zich ontwikkeld. "De mens is als levend wezen te voorschijn gekomen uit andere levende soorten en is te herkennen aan zijn uiterlijk voorkomen. Deze gedachte is zowel bron voor een filosofische anthropologie en - als hij ziek wordt - voor het besef, dat hij kwetsbaar is op een manier, zoals die niet voor andere soorten geldt." (11)

Tussen mens en dier zijn er drie onderscheidingskenmerken: het abstracte denken, de spraak en het gebruik van eigen gemaakte werktuigen. (12) Hoewel dieren ook een zekere mate van intelligentie tonen, komt het abstraherend vermogen, het denken in begrippen, alleen bij de mens voor. De mens herkent zijn eigen wezen als denken. Dit herkennen is ook denkwerkzaamheid. De mens bepaalt zichzelf door zijn denken. Hoewel dieren klanken uitstoten om met elkaar te kunnen communiceren, spreekt de mens woorden en benoemt hij dingen. (Gen. 2:19-20) (13)

Hoewel dieren gebruik maken van dingen uit hun natuurlijke omgeving, kan de mens werktuigen maken met een vooropgesteld doel:

de grondslag van onze materiële beschaving. Voor het gebruik van werktuigen is een zekere ontwikkeling nodig, die de mens in staat stelt de werking van tevoren te bedenken. Het is gebleken, dat de wezenlijke kenmerken, die de mens van het dier onderscheiden, alle in nauw verband staan. Zij zijn van elkaar afhankelijk; elk heeft de ander nodig als voorwaarde voor zijn bestaan en ontwikkeling. Gebruik en vervaardiging van werktuigen is niet mogelijk zonder denkvermogen om deze uit te vinden en te hanteren; is niet mogelijk zonder spraak om die voor te stellen en aan te duiden. Zonder de kracht van het doelgerichte denken, dat voor de verwerkelijking van het werktuig nodig is, zou de geest zijn blijven slapen in onbewustheid; en zonder woorden zou het werktuig zijn vaste bepaaldheid niet hebben kunnen krijgen. Het abstracte denkvermogen had zich nooit kunnen ontwikkelen zonder de taal; maar de taal stelt voor haar gebruik denkvermogen voorop. (14)

De mens wordt veel vroeger geboren dan het dier. Het jonge dier is veel sneller en eerder volwassen dan het mensekind. (15) Het mensekind moet alles nog leren, waar het dier reeds tot van alles in staat is. Omdat de mens nog heel lang een hulpeloos wezen is, moet hij nog zoveel (aan)leren. Het kind moet leren zich te bewegen, te zien, te ruiken, te voelen en te proeven. En het kind moet leren spreken. Hiervoor heeft het de hulp, zorg en liefde nodig van zijn ouders.

De mensen onderscheiden zich naar hun continenten in rassen, om zich als landelijke nationaliteiten te 'verbijzonderen'. Als individu is de mens een enkeling, voorlopig in zijn natuurlijke bepaaldheid. (16) De anthropologie behelst de natuurhistorische, biologische ontwikkeling van de oermens en van zijn al of niet afstamming van of biologisch verband met de andere primaten. Wanneer wordt nu het predicaat 'mens' van toepassing? "De anthropologie zoekt zowel het diepste punt als het hoogste punt: het wezen van de mens." (17)

In de fysiologie worden de functies van de organen onderzocht en beschouwd als uitingen van en dienstbaarheden aan de uitwendige vorm, die in en als de anatomie bestudeerd wordt. De zintuigfysiologie en de neurofysiologie vormen de overgang naar de psychologie. (Op deze overgang komt ik later terug.) Als individu is de mens gevoelig voor prikkels; licht en geluid, geur en smaak, warmte, druk, pijn enzovoort.

In de psychologie wordt het gevoel van de mens onderzocht en beschreven; niet alleen wat hij voelt, maar ook hoe hij zich voelt en waarom. Bovendien behoren het gedrag van de mens, zijn motivaties en voorwaarden daartoe tot de psychologie. De psychologie is de leer van de zich uit de dierlijke natuur tot geestelijkheid ontwikkelende mens. (18)

De sociologie is de wetenschap van de verschillende wijzen waarop de mensen met elkaar omgaan, zowel sociaal, als cultureel. De wijzen waarop de mensen met elkaar omgaan zijn uiterlijke vorm. De inhoud en de betekenis van die omgang heet ethiek. Ook hierop kom ik later terug.

Aangezien de wijzen waarop de mensen met elkaar omgaan ook cultureel bepaald zijn gaat de sociologie vanzelf over in de culturele anthropologie.

In het zoeken naar het mensbeeld gaat het om het specifiek menselijke. "In de natuurwetenschap wordt de mens beschouwd als een wezen, dat door de natuur is voortgebracht. Hij verschijnt er als een schakel in een kosmische evolutie, als een organisme, dat afhankelijk is van een biologisch definieerbaar milieu, als het resultaat van een fylogenetische en ontogenetische ontwikkeling." (19) Terecht; hoewel natuurwetenschappelijk gezien de mens nog nauwelijks als mens beschouwd kan worden is de mens meer dan het dier. Blijft men staan bij het natuurwetenschappelijke mensbeeld zonder meer en blijft men daaraan vasthouden, dan bedrijft men een "verfijnde vorm van materialisme". (20)

In de evolutie is de mens een fase, een schakel. Het leven ontstaat in de nog niet levende natuur; de natuur verlevendigt zich. De levende natuur kristalliseert zich uit de materiële natuur. (Zie het vorige hoofdstuk.) Het menselijk lichaam is wél wat er in de biologie, de anatomie en de fysiologie van gezegd wordt; maar er is meer. Om de mens te leren kennen heeft men meer nodig dan zijn biologie, maar men kan er ook niet zonder. "Want dat is de behoefte onzer Wetenschap: de leer van het leven moet eene hervorming ondergaan; de Mensch moet erkend worden als een aan dezelfde algemeene wetten onderworpen deel van het geheel, als een orgaan der schepping, en daartoe moet hij als zoodanig gekend worden in zijne éénheid met al het geschapene, in al zijne bestanddelen, in al zijne verwantschappen, betrekkingen en verhoudingen tot de Natuur, die hem omringt, en waartoe hij behoort, die op hem inwerkt, en waarop hij weederkeerig invloed

uitoefent. Dat is het denkbeeld (idee), wat onze studie bepalen en bezielen moet, en waardoor alle beperkende systematiek en klassificatiën uit den aard der zaak wegvallen. Doch om dat denkbeeld tot weten, tot zekerheid te verheffen, behoeven wij de naauwkeurige, en alleen door onderzoek te verkrijgkne kennis van alles, waardoor de mensch datgene is, wat hij is. Maar het is niet genoeg waarnemingen te doen en proeven te nemen. Wij moeten daarbij een denkbeeld (idee) hebben van dat, wat wij willen zoeken, van dat, wat wij verwachten te vinden. Eerst dan mogen wij hopen antwoord op onze vragen te ontvangen, wanneer wij die vragen juist stellen, en, bij het streven naar de oplossing daarvan, de gegevens naauwkeurig ordenende, trapsgewijze en geregeld opklimmen." (21)

c. *De Mens, psychologisch*

De mens in natuurlijke zin is nog slechts gestalte, uitwendige gesteldheid. Het wezenlijke en innerlijke van de mens is zijn psyche; de psyche uit zich als gestalte; de uiterlijke gestalte is de verschijning van de psyche. In zijn ontwikkeling groeit de mens uit van alleen maar gestalte en psyche tot persoonlijkheid en geest. Deze weg van ontwikkeling is het onderwerp der psychologie.

In de boeken der psychologie en psychiatrie wordt nauwelijks uiteen gezet wat de psyche eigenlijk is. Het woord 'psyche' staat bijvoorbeeld niet vermeld in het trefwoordenregister van de 'Codex Psychologicus' (22), het woord 'ziel' éénmaal!

De geest, de mens als geest, richt zich op uit de natuur. Het is de mens, die zich bewust wordt zodra hij 'IK' zegt; hij zegt 'IK', omdat hij zich bewust wordt. In het 'IK'-zeggen komt de ziel aan het woord. Aan het begin van die bewustwording is hij zich nog niet geheel bewust, nog niet volledig bewust van zichzelf, nog niet als volledige geest; maar hij begint zich toch bewust te worden. In die be-
ginfase heet de geest: ziel of psyche.

De psyche is niet een ding, niet een voorstelbaar fysisch iets, maar zij is een meta-fysische categorie. Zij is niet voorstelbaar; zij is wel denkbaar. De psyche is de drang, de aandrift om het lichaam, het lijf, het organisme tot eenheid en als eenheid met zichzelf te organiseren, én de aandrift om zich uit het natuurlijke, het alleen maar 'zielige' op te heffen, tot zij 'vervuld' is, tot zij zich verheven heeft tot volledige geest.

De psyche is de eerste fase van de zich uit de natuur opheffende geest: 'IK'-zeggende, nog egoïstische, op economisch voordeel uitziende (Marx), bij zichzelf zijnde geest (het Es, het Ich, en het Uber-ich van de psycho-analyse) (Freud e.a.). In de ontmoeting van 'IK' met de 'ander' wordt IK tot WIJ, Ik met de Ander: Wij en Onze. Of tot IK tégen de Ander. Als IK de ander ontmoet, dan gedragen die beiden zich ten opzichte van elkaar (gedragspsychologie, behaviourism)(Watson). De ontmoeting met de ander is een 'sociale gebeurtenis' en als IK tot WIJ wordt is de ontmoeting bovendien een ethische gebeurtenis.

In het dagelijks leven van arbeid, eten en drinken, zich kleden en wonen, van omgang met familie, burens en vrienden, en van politiek leven, heeft de geest zich nog niet volledig 'vervuld' (of: is de geest nog niet volledig zichzelf). Pas in het beleven van het ware in de vorm van het schone (kunst) en in het beleven van het ware in de vorm van het heilige (religie) verheft de geest zich uit de dagelijkse beslommeringen - en heet dan ook niet meer ziel of psyche, maar geest.

Tenslotte wordt de geest zich volledig bewust in de wijsbegeerte; daarin begint de geest zich als de waarheid te herkennen; dan herkent de geest zich zowel in de abstractie van de zuivere redenering, als in de concretie van de natuur.

Zo verloopt het proces van de zich ontwikkelende geest: geest in zijn zuivere, bij zichzelf verkerende redenering; geest in de verschijnende natuur (of geest als de verschijnende natuur), waarin hij zich aanvankelijk niet herkent en niet zichzelf schijnt te zijn; en geest zoals hij zich uit de natuur opheft en zich dan als zodanig kent en herkent en bij zichzelf terugkeert. Het zichzelf herkennen en het bij zichzelf terugkeren houden tegelijk in, dat de geest, die iets, wat dan ook, onderzoekt, altijd zichzelf onderzoekt! De geest onderzoekt, als hij iets (anders) onderzoekt, steeds zichzelf.

In de psychologie (en in de psychiatrie) wordt het zieleleven van de mens als een structuur voorgesteld (23). Daarin worden het onbewuste gevoel, het denkende Ik en het willende Ideaal-Ik boven elkaar gesitueerd, waaruit de persoonlijkheid af te leiden is als een totaliteit van driftleven en temperament, van motoriek, intelligentie en karakter. Hoewel er in deze voorstelling een grote hoeveelheid dynamiek heerst tussen drift en driftbevrediging, onderdrukking en toelating van driften door het geweten (het Ideaal-ik) is de psyche op deze wijze statisch voorgesteld, als een soort psychisch apparaat.

Het onbewuste is echter geen onderste lade in een kast met een Ideaal-Ik op de bovenste plank en het bewuste IK daar ergens tussen in. De ziel of psyche is een geheel, een eenheid; eenheid van tegen-delen, die in voortdurende wisselwerking met elkaar zijn. In het bewuste leven wordt het onbewuste gespiegeld en omgekeerd. In of als het Ideaal-Ik verheft het Ik zich als bewust/onbewust daarboven uit zonder het ene of het andere te verliezen. Het psychische leven van de mens is niet statisch voor te stellen en is als statisch, zonder zijn ontwikkeling, zonder zijn geschiedenis - zowel zijn persoonlijke geschiedenis als de geschiedenis van de mensheid - ondenkbaar.

De geschiedenis van de mens is een voortdurend veranderende, zich spiegelende en zich ontwikkelende interactie tussen zijn eigen functies van driftleven, denkleven en wilsleven; tussen hemzelf en zijn medemensen. Het psychische leven van de mens is een proces, dat zich in de tijd voltrekt, maar dat niet ruimtelijk is voor te stellen. Het is de psyche, die al deze interacties 'organiseert'. Organiseren is echter een woord, dat geleend is uit hetgeen er aan vooraf gaat: uit het organische aspect van de menselijke ontwikkeling. Het tot eenheid brengen, het integreren van al de interacties is de werkzaamheid van de psyche. De psyche is pas werkelijk áls deze werkzaamheid. De werkzaamheid van de psyche is onderscheidend: zij maakt onderscheid in de spanningen tussen het onbewuste driftleven, het bewuste denkleven en het wilsleven, die samen het IK vormen.

Het onderzoek, dat zich toespitst op kennis van de mens naar zijn uiterlijke verschijningsvorm - hetgeen nodig is voor de studie in de geneeskunde - hetzij fysisch, hetzij psychisch, hetzij sociaal, blijft door deze eenzijdigheid van de kennis van het innerlijke of wezenlijke van de mens, dus van zijn wezenlijke kennis verstoken. (24)

Wat er in de natuurwetenschappen ontbreekt is een heldere methode, een vorm waarin het denken over de psychologie zich moet ontwikkelen. De natuurwetenschappelijke denkwijze is daartoe onvoldoende. Er worden allerlei proefopstellingen bedacht om de psyche van de mens te meten en te beoordelen. Maar de psyche laat zich niet met fysische maten meten!

Omdat men met deze proeven niet uitkomt, bedenkt men steeds weer nieuwe onderzoeken en tests om de psyche mee te meten en te bepalen. Zo blijft men worstelen met het begrip psyche en wil men zich de psyche blijven 'voorstellen' en er zich een beeld van vormen,

terwijl zij onvoorstelbaar is. De psyche moet gedacht worden; de psyche moet zich leren bedenken. Het denken valt immers ook onder het psychische!

De mens is als onmiddellijkheid nog verzonken in zijn eigen individuele verlangens en zijn natuurlijke driften; hij heeft van het algemeen menselijke in dit stadium van zijn begripsmatige ontwikkeling nog slechts zo'n vaag besef, dat hij de naam mens nauwelijks verdient. Maar in zoverre hij zich als lijf één geheel voelt, eigen eenheid voelt, is hij niet meer uitsluitend levend lichaam, maar als die zich voelende eenheid, ziel of psyche.

De psyche is de eerste werkelijkheid van het natuurlijke, levende lichaam. Het leven, zegt Hegel (25), is alleen als de eenheid van psyche en lichaam te begrijpen. Het levende wezen, het lijf, is het bezielde lichaam, de belichaamde ziel. Een lichaam zonder ziel is een lijk en een ziel zonder lichaam is een spook. De ziel of psyche is echter nog niet alles of het ware. Zij zal zich nog moeten veranderen, opheffen en verheffen, ontwikkelen tot geest. De psyche ontwikkelt zich in fasen uit de natuur tot geest. De geest ontwikkelt zich uit de natuur om te beginnen als psyche. De psyche is overgang van natuur tot geest. Het psychische ontwikkelt zich uit het natuurlijke ondanks het natuurlijke en blijft het natuurlijke inhouden. Ook de geest houdt het natuurlijke blijvend in; er is geen geest denkbaar zonder natuur.

In de menigvuldigheid en verscheidenheid van vormen, waarin en zoals de psyche verschijnt en zich aan (en in) ons voordoet is een gefaseerde ontwikkeling te onderscheiden. In de ontwikkeling van de psyche uit de natuur tot de geest wil de geest zich van en uit de natuur bevrijden. Zolang de geest nog in de natuur gevangen zit, is hij nog geen vrije, ware geest. Wil de geest zich als geest doen gelden, dan is het ook noodzakelijk, dat de geest zich uit de natuur verheft. De ontwikkelingsgang tot het bereiken van dat doel vertoont zich als de verschillende fasen van de psyche. (26)

De fasen van de psyche kan men als volgt op een rijtje zetten: het bewustzijn van het IK; het bewustzijn van IK tegenover de ander en met de ander. Hierbij kan men de sociaal-ethisch-culturele aspecten van de mens bedenken. Het politiek bewustzijn van de burger in de staat. Het cultureel bewustzijn als het bewustzijn van het schone, van het heilige en van het ware. Deze fasering moet niet zo gedacht

worden alsof deze buiten de mens omgaat, maar zij is integendeel het zich ontwikkelen van het wezen van de mens: de geest ontwikkelt zich uit zijn onbewuste, natuurlijke dierlijkheid (zieligheid) tot zelfbewuste geest.

Als psyche voelt de mens zich eenheid; maar aanvankelijk is dat gevoel nog geheel onbepaald. Om te beginnen is er in het gevoelen geen onderscheid van modaliteiten zoals emotie, angst of lust. Het gevoel verwijst nog naar de meest elementaire vorm van ondervinding. Als een prikkel van buiten naar het centrale zenuwstelsel geleid wordt en een zekere kritische sterkte bereikt heeft, wordt er 'iets' gevoeld. De organisatie van alles wat er gevoeld wordt vindt plaats in het centrale zenuwstelsel: de hersenen en het ruggemerg. Maar deze organisatie kan niet functioneren zonder de rest van het organisme: het centrale zenuwstelsel is een deel van het organisme, maar het is tegelijk de het gehele lichaam omvattende en doordringende organisatie en integratie van wat het levende bezielde lichaam voelt; het is het organisme op de specifieke wijze van het centrale zenuwstelsel.

"Het gevoel is het geïntegreerde geheel van het totale fysiologische systeem, dat als zodanig het psychische veld constitueert." (27)

Doordat het gevoel - het geheel van nog ongedifferentieerde gevoelens - het organiseren en integreren van zichzelf is, is het gevoel niet meer slechts passief, maar ook actief: actief organiseren en integreren van inwendige processen en uitwendige invloeden. De eenheid waarin deze beide 'momenten' van activiteit en passiviteit present zijn en tot gelding komen, is de aandacht.

Er treedt differentiatie op van de prikkels, die het centrale zenuwstelsel bereiken: lichamelijke sensaties van de inwendige organen; prikkels zoals honger en dorst, angst en pijn, lust en verzadigdheid; en prikkels overgebracht uit de buitenwereld via de zintuigen. Door deze differentiatie in prikkels en gevoelens begint het levende lichaam zichzelf te voelen als een Ik in de buitenwereld. Het dier ondervindt ook prikkels van buiten, maar komt aan het bewustzijn van het IK niet toe; het dier kan zich niet van zijn buitenwereld onderscheiden; het dier is wel bij bewustzijn, maar is zich niet van zichzelf bewust.

De mens is dat wel; de mens kan zich als IK onderscheiden als ondervindend subject tegenover de buitenwereld als object.

Van de vele gevoelens of sensaties, die het centrale zenuwstelsel bereiken, of die in het centrale zenuwstelsel ontstaan, worden er

sommige uit geselecteerd, omdat die in het geheel van de organisatie en integratie een speciale betekenis hebben. Hierop wordt de aandacht gericht, of anders gezegd: hierop richt het individu zich met zijn aandacht (als aandacht); het levende wezen wordt bewust. De aandacht is een activiteit, waardoor het individu onderscheid maakt en zich in betrekking stelt. De aandachtsactiviteit is het begin van het bewustworden: het is een zich onderscheiden en een zich betrekken. Aandacht wordt de bron van organisatie van het psychische veld en geeft richting aan het levende individu als één geheel. (28)

Het psychische veld gaat zich polariseren en onderscheiden in en als IK en Niet-IK. Door aandacht worden gevoelens onderscheiden en stelt het individu zich in betrekking tot de oorsprong van de gevoelens. De aandacht schept, bepaalt en structureert een buitenwereld, waarin het leven zich afspeelt. Aandacht is een activiteit, een werkzaamheid, die tegelijk praktisch en kennend gericht is.

"Een geestelijk wezen, dat een natuurlijk bestaan leidt, dat men leven noemt, noemen wij menselijk individu, en zo zal de geest om te beginnen als een veelheid van individuen verschijnen." (26) Het individu is de verschijning van de psyche. In en als het lichaam vertoont de psyche zich als een ruimtelijk existierend individu. Als individu heeft de mens een aangeboren constitutie. In en door zijn temperament is hij actief. Het karakter is de vastheid van zijn constitutie, die door het temperament verlevendigd wordt. In zijn karakter vormt de mens zich de definitieve kwaliteit van zijn individualiteit. Hij karakteriseert zich in en door zijn werkzaamheid om zijn doel te bereiken. In zijn werkzaamheid bewaart en bevestigt hij zijn eenheid met zichzelf en wordt hij van 'slechts' individu tot reeds persoon. (29) "Als individuen zijn wij voor elkaar slechts typen, die zich door hun uiterlijk en door wat zij veruiterlijken kenmerken. Treden wij nu in nadere betrekking tot elkaar, doordat wij onze emoties (bewust of onbewust) in onze gebaren voor elkaar uiten, dan zijn wij geen individu meer, maar behalve individu bovendien persoon. Het proces van individualisering blijkt het proces van personalisering, de voortgaande ontwikkeling van individu tot persoon. Als persoon doet de mens zijn innerlijk naar buiten verschijnen. (30) De uiterlijke lichamelijkeheid stelt de psyche voor, is het teken van de psyche; de psyche vertoont zich als het lichaam, de psyche verschijnt als uiterlijke lichamelijkeheid van menselijke gestalte.

De mens is eenheid van vorm (gestalte) en inhoud (psyche). De menselijke gestalte is in haar uiterlijkheid onmiddellijk natuurlijk, en zo nog slechts een onvolledig teken van de geest. Van de dierenwereld uit gezien is de menselijke gestalte het hoogste, waarin de geest verschijnt. Voor de geest zelf is zij nog slechts de eerste verschijning van de geest. (31)

Indien en zodra de psyche meester wordt van haar natuurlijke individualiteit, van haar lichamelijke natuur, maakt zij deze dienstbaar en projecteert zij uit zich een objectieve wereld, die niet tot haar natuur behoort. Dan zegt de psyche 'IK' en wordt zij zelfbewust. 'IK' is van het individu onderscheiden, omdat het zich van zijn natuurlijkheid onderscheidt, dus niet alleen leeft, maar zich bewust is (geworden). (32) Het Ik gaan zeggen, het zich als Ik bewust worden als onderscheiden van al het andere, is de vervreemding: al het andere is - voorlopig! - vreemd aan het Ik.

Als persoon is de mens dan eenheid van individualiteit en zelfbewustzijn.

Het zijn van de psyche gaat zich weten; het komt tot weten van het eigen zijn en zo tot bewust zijn. Het bewustzijn is een fase in de ontwikkeling van de psyche tot geest. Het bewustzijn doet zich kennen in en door zijn inhouden. Het bewustzijn is niet zijn inhouden, maar produceert zelf zijn inhouden. Het maakt ook zichzelf tot inhoud en komt zó in die ontwikkelingsgang tot zelfbewustzijn. Het zelfbewustzijn stelt zich het weten van het eigen zijn tot doel. Na het zich-voelen als eenheid komt nu het zich-weten als eenheid. Het bewustzijn stelt zichzelf tot doel en is daartoe zijn eigen middel. Het zelfbewustzijn is eenheid van doel, middel en uitkomst (of inhoud). (33)

Gewaarwording en reactieve beweging leiden tot bewustzijn van IK: zo ben IK, of dat ben IK, of zo typeer IK mij. Het bewustzijn ontstaat niet als iets, dat aan de mens wordt toegevoegd, maar het ontwaakt in de mens. Ontwakende weet het IK zich als subject tegenover al het andere als object. Het één is nodig voor het andere; het één en het ander zijn wederzijds elkaars voorwaarden.

Harris (34) beschrijft het bewustzijn aldus: "Het ontwakende bewustzijn is van het begin af een activiteit van organiseren, onderscheiden" (en betrekken).

Om geheel bewust te zijn van een object in de buitenwereld moet het individu daarop zijn aandacht richten (moet het individu zich, als

aandacht, richten). Aandacht groeit met het bewustzijn en andersom. De geest als aandacht schept het object. Het object is pas object voor het individu door de aandacht. Het bewustzijn is werkzaamheid als aandacht: selecteren, betrekken, structureren, systematiseren en onderscheiden van het psychische veld. "Van iets bewust zijn is altijd bewust zijn van dat iets in een milieu, het begrijpen ervan tegen een achtergrond of in contrast met iets anders en het in betrekking stellen in een context. Graad van bewustzijn is juist graad van duidelijkheid in het onderscheid met dat contrast." (35)

Bewustwording is werkzaamheid. In deze fase werkzaam zijnde verinnerlijkt de mens door middel van zijn aandacht de objecten, die hem van de buitenwereld uit bereiken: de objecten worden tot indrukken. Door middel van de aandacht (beter als aandacht) organiseert de mens de objecten van buiten en maakt zich die, als indrukken eigen. Denkende (door deze werkzaamheid) maakt de mens die indrukken tot een organisch geheel. Zich bewustwordend maakt het bewustzijn de objecten uit de buitenwereld als indrukken tot georganiseerde (organische) inhoud van zichzelf. Het bewustzijn als aandacht zoekt geen losse elementen één voor één uit, maar organiseert hen tot eigen inhoud.

Dat het object in de buitenwereld gedacht wordt door het bewustzijn, komt, omdat het verstandelijk denkende bewustzijn vergeten heeft, dat het object eveneens tot het eigen bewustzijn behoort. Alles is immers één; alles is immers bijzonderheid van het absoluut algemene! Het bewustzijn heeft het object van zich vervreemd en in de buitenwereld geprojecteerd. Om object te kunnen zijn en om als object voor het bewustzijn te kunnen verschijnen, moet het bewustzijn reeds de werkzaamheid van de negatie van eigen denken hebben verricht. Het object is dan ook het vreemde, het buiten-zich-zijnde voor het aanvankelijke, naïeve bewustzijn. (Voor het zelfbewust geworden bewustzijn is het object wel in het bewustzijn aanwezig, maar als vervreemd van zichzelf.) Het object is voor het aanvankelijke, naïeve bewustzijn, het buiten het subject zijnde, vreemde; voor het zelfbewustzijn is het object het van zichzelf vervreemde, het andere van zichzelf.

De aandacht, het bewustzijn als aandacht, organiseert denkende de indrukken van buiten opnieuw tot eigen inhoud. De aandacht, gericht op de objecten, verenigt, onderscheidt en betreft hen op elkaar, en maakt hen zo tot bewustzijnsinhoud. "Aandacht is het struc-

tureren, het differentiëren, het uitzoeken en combineren van de onderscheiden elementen." (36)

De objecten 'ontstaan door de gerichte aandacht van het bewustzijn en zijn niet zo maar kant en klaar liggende 'gegevens'. De gerichte aandacht is bewustzijnswerkzaamheid: uitzoeken, onderscheiden, correleren, relateren en samenvatten.

Bewustzijn is niet de één of andere entiteit, die van buiten af aan het organisme wordt toegevoegd. Bewustzijn is activiteit, denkwerkzaamheid. In deze werkzaamheid, stelt het bewustzijn zich in betrekking tot de omgeving door middel van (zichzelf als) de aandacht. Inherent aan het bewustworden is het zich verrijken van het organisme met nieuwe fysiologische 'mechanismen', waardoor het organisme ook aan zijn bewustwording kan beantwoorden.

De objecten van de buitenwereld, waarop het organisme reageert, worden door het bewustzijn in hun onderlinge verhoudingen gevat als een situatie. De aandacht, die op de objecten in hun verhouding is gericht, brengt het bewustzijn op gang en verwerkt de buitenwereld, die als gevoeld reeds aanwezig was in het bewustzijn, tot kennis, tot een gekende buitenwereld. De kennis van de buitenwereld is het kennen van haar delen in onderlinge verhouding én van het weten hoe op de buitenwereld gereageerd moet worden. Daarom is kennis: de wereld kennen én zichzelf kennen.

De arts moet zijn patiënt kennen, moet zichzelf kennen, en hij moet weten wat hij met of voor de patiënt moet doen.

Het voelen verruimt zich tot kennen; het bewegen ontwikkelt zich tot gedragen. Het gedrag is het verschijnen van het gevoel.

Alles beweegt: elektronen en positronen, atomen en moleculen bewegen. Voor zover het bewegen bij hen hoort, en niet een passief bewegen worden is, is het een zĳch bewegen. Dit zĳch bewegen is zichzelf zijn, een eigen doen, doen zoals eigen is aan die atomen enzovoort. Het is een eigenschap van die atomen zich zo te bewegen. Zich anders bewegen betekent een ander atoom. De gehele fysische en chemische natuur is in beweging, van de elektronen en atomen af tot de sterren en planeten toe. De natuur is gestalte van de zelfbeweging van de Idee: the selfmovement of the absolute. (37) Zij bewegen zich alle in vaste, onvrije banen.

In de levende natuur begint zich echter reeds een zekere mate

van vrijheid in bewegen te vertonen in de plantenwereld, waar het zaadje zich min of meer vrij kan vestigen op een andere (vrije), vaste (onvrije) plaats in de aarde. De vrijheid van de plant is de mogelijkheid zich in zijn zaad op andere plaatsen te vestigen, dat wil zeggen op andere plaatsen onvrij te zijn; daarom verdient de vrijheid van de plant die naam nauwelijks.

In de dierenwereld is het zich bewegen een door instinct, dus op de een of andere manier gevoeld, gericht bewegen. Bij het dier houdt het zich bewegen reeds een instinctief handelen in. Bij het dier is het zich bewegen reeds een zich gedragen. Het dier is geheel vrij om zelf daarheen te gaan, waarheen hij wil volgens zijn eigen zin; het dierlijk gedrag is geheel eigenzinnig - al zal het milieu aan die eigenzinnigheid beperkingen opleggen, waardoor de volledigheid van de vrijheid ook hier de onvolledigheid inhoudt.

Instinctief gedrag is een totale reactie van het individu op impulsen van buiten en van binnen. Instinct (aandrift) is datgene wat het dier zich doet bewegen. Het zich bewegen van het dier is de uiterlijke verschijning van zijn innerlijke aandrift of instinct. Het reactieve gedrag is een geheel van gecoördineerde bewegingen, die bijdragen tot handhaving van het individu en van de soort. Soms wordt het individu opgeofferd tot behoud van de soort. Instinctief gedrag is verdere ontwikkeling van fysiologische activiteit, die zich samen en in eenheid ontwikkelen tot intelligent gedrag, tot wetend en kennend gedrag.

Gevoel (denk aan het instinctieve of 'gevoelde' gedrag) is nog ongeordend, ongevormd weten. De gang der bewustwording loopt van voelen naar weten en dit vertoont zich in en als het gedrag. Het gedrag structureert zich dynamisch op grond van wat het bewust uit de buiten- én uit de binnenwereld gewaarwordt en waarneemt, percipieert. Als voelen en weten ontwikkelt zich het bewustzijn, dat verschijnt als gedrag. Leren kennen is het uit nieuwsgierigheid onderzoeken van objecten. Deze worden op elkaar betrokken en van elkaar onderscheiden in een referentiekader. Leren kennen is organiseren van 'gegevens' en geeft zo inzicht in de verhoudingen en de betrekkingen.

De werkzaamheid van de aandacht verschijnt als gedrag. Gedrag is gestructureerde en systematische activiteit van het individu. Gedrag is gerichte en daarom geïnformeerde activiteit. Het is kennende, her-kennende en zich herinnerende activiteit, gericht op de omgeving. De omgeving verschijnt aan het individu, maar kan pas aan het individu

verschijnen indien het individu van zichzelf bewust is. Het bewust worden van de omgeving en van zich zelf is één en hetzelfde proces. Pas bij de mens is het zich bewegen een volledig overwogen, intelligent en verantwoord handelen en zich gedragen. Bij de mens is instinctief gedrag geworden tot intelligent, geïnformeerd gedrag. Waar de mens zich in het proces van vergeestelijking aan de natuur tracht te onttrekken - zonder ooit zijn natuurlijkheid te verliezen, want hij blijft eten, drinken, slapen en zich voortplanten - is hij bezig zich te bevrijden van de natuur. Natuurlijk-biologisch is de mens niet af: hij moet ook geestelijk geboren worden. De mens geeft zich in zijn gedrag te kennen als ook geestelijk wezen. Zijn meer dan slechts natuurlijk gedrag heeft niet altijd een onmiddellijke duidelijke betekenis. De betekenis van zijn gedrag kan pas geduid en verstaan worden in en door het elkaar te woord staan. Door het woord verduidelijkt de mens zijn gedrag. In zijn gedrag verwerkelijkt de mens zichzelf.

Alle bewegen, van zich bewegen tot zich gedragen van elektron tot mens, is gericht op de verwerkelijking van vrijheid. De mens verwerkelijkt zich in zijn gedrag en als zijn gedrag; de mens is zijn gedrag: hij is als zijn gedrag present.

Het IK onderzoekt zich als zijn zichzelf ervarende bewustzijn; het IK gaat zichzelf als object onderscheiden; het IK als subject onderscheidt zichzelf als object; het subject denkt zichzelf als object; het gaat bedenken wat zijn ware IK is. In dit proces (en als dit proces) wordt het bewustzijn zelfbewustzijn. Het IK heeft oordelend een object, dat niet van het IK verschilt; het IK wordt van zichzelf bewust; het IK moet zich noodzakelijkerwijs van zichzelf bewust worden, omdat "wat werkelijk is en daarmee de zin, het begrip of het ware van alle werkelijkheid, slechts in en als het bewustzijn werkelijk is, een besef, dat pas achteraf, wanneer men weet wat zijn bewustzijn, wat hét bewustzijn inhoudt en op welke wijze het dat inhoudt, tot bewustzijn kan komen." (38)

d. De Mens, sociologisch

i Inleiding

Als IK onderscheidt de zich nog in het begin van zijn ontwikkeling bevindende geest, de psyche, zich van de buitenwereld, van zijn bui-

tenwereld. Komende tot weten van zichzelf, komt het IK tegelijk tot het weten van het andere van zichzelf. Met het ontwaken van het bewustzijn ontstaat de buitenwereld. De buitenwereld is nog op het IK betrokken als zijn gewaargeworden, zintuigelijke omgeving. Het IK verschijnt in zijn omgeving: de fenomenologie. (39)

De wereld is om te beginnen de onbepaalde chaotische natuur van 'woestenij, duisternis en ledigheid', waarover Gods Geest van Genesis 1 zweefde. De wereld wordt dan door de mens benoemd (Gen. 11:19) en bepaald, gevormd tot de wereld van planten, dieren en mensen, van weilanden en akkers, van kanalen, asfaltwegen en steden, tot de wereld der cultuur. Behalve dat, is de wereld ook nog de menselijke wereld van gezin, maatschappij en staat. Met haar positieve kanten van kunst en religie, wetenschap en techniek, liefde en opofferingsgezindheid en vrede, en haar negatieve kanten van de technische en morele chaos, de milieuvervuiling, haat, nijd en oorlog.

De mens in zijn wereld is niet alleen een als-subject-in-de-wereld-gesteld zijn, maar ook een zich als-subject-in-de-wereld stellen, zelfs zijn wereld stellen. Van de ene kant gezien is de mens lijdelijk in de wereld gesteld, van de wereld of natuur afhankelijk en onvrij; aan de andere kant heeft de mens als zelfbewuste geest het vermogen en de macht om zich van die afhankelijkheid en onvrijheid te bevrijden: hij veroverd de natuur en stelt zich vrij en onafhankelijk van de natuur op. (Zonder zijn natuurlijkheid te kunnen afschaffen.) Hij schept zich zijn wereld als cultuur. Hij onderscheidt zich van de hem omringende wereld, hij bevrijdt zich er van, hij herkent er zich in en vindt er zich in terug.

Zoekend naar een mensbeeld in de filosofie vindt men een wereldbeeld, waartoe de mens zich als IK verhoudt. IK en wereld verhouden zich als elkaars aanvullende tegendelen, als elkaars voorwaarden. Ik en wereld onderscheiden zich van elkaar én bepalen elkaar. De mens leeft in zijn wereld, hij schept zich zijn wereld en béleeft zijn wereld. De verhouding van IK en wereld is een wederzijdse werkzaamheid: een wederzijds elkaar produceren en verwerkelijken. Daarbij blijkt de wereld vol met andere IKken. Existeren in de wereld is co-existeren in de wereld met en door anderen. "Het zijn-door-anderen is een wezenstrek van de mens." (40)

De mens bouwt de samenleving, waarin hij leeft, zelf op: hij schept zich zijn samenleving, hij houdt haar in stand, hij verandert

haar en hij vernietigt haar. De mens heeft een opvatting over de mens. Eveneens heeft hij een opvatting over de samenleving. De samenleving weerspiegelt de mensopvatting; de mens weerspiegelt de samenleving. De mens verwerkelijkt zijn mensopvatting in en als de samenleving. De samenleving is zijn samenleving. In het begrijpen van het menselijke in de samenleving gaat het om het begrip van de mens zelf (40). De mens vraagt naar zichzelf, naar zijn eigen wezen. In de samenleving komt de vraag naar de mens steeds naar voren. Ook in het denken en handelen van de medicus is het de vraag: wie en wat is de mens en hoe is zijn verhouding in en met de samenleving.

Waar gemoedsaandoeningen en gevoelsbelevingen de binnenwereld van de mens vormen, vormen gezin, maatschappij en staat de buitenwereld of samenleving. Daarin ontplooit de mens zich, terwijl de samenleving tegelijk, als één proces, door de mens ontplooid wordt.

In het huisgezin heerst van nature en in principe de toewijding. De eenheid en harmonie van het gezin is natuurlijke, oorspronkelijke ongescheiden en ononderscheiden eenheid. Deze eenheid valt weer uiteen; in de maatschappij gaat die eenheid teloor. In de maatschappij is in de strijd om het bestaan de liefde van nature zoek. In de maatschappij heerst verdeeldheid. (41) In de staat is het de overheid, die de verdeeldheid in de maatschappij tegengaat en de verdeelden tracht te bundelen tot de gemeenschap, die volk heet. Dit gebeurt door middel van het recht en de wet, die gebaseerd zijn op de gewoonten en tradities. Begrippen als wet en straf, moraal en ethiek, recht, macht en plicht, maar ook begrippen als opvoeding en scholing, handel en industrie, arbeid en kapitaal vinden in het maatschappelijk bestel hun logische plaats. In schoonheid, religiositeit en wijsbegeerte tracht de mens zich van zijn maatschappelijke beslommeringen te ontdoen, om daarin en daardoor zijn ware werkelijkheid en zijn geestelijkheid te vinden en te bevestigen (die hij als mogelijkheid van het begin af heeft ingehouden).

De mens verwerkelijkt zich in de natuur en in zijn cultuur; en zo in de samenleving van gezin, maatschappij en staat; hij kan niet anders. Buiten de samenleving om is de mens een ondenkbaarheid, een onwezenlijke kluizenaar. Hij ontwikkelt zich in de samenleving en dóór de samenleving; hij ontwikkelt samen met de anderen de samenleving. Als individu is de mens tegelijk een gemeenschapswezen; als gemeenschapswezen is hij tegelijk individu. Individualiteit en gemeenschap

zijn 'momenten' van de samenleving. De samenleving bestaat op voorwaarde van het individu als gemeenschapswezen: de mensen co-existeren. Het individu bestaat op voorwaarde van de gemeenschap en is zo geen op zichzelf staand individu meer, maar persoon. Andersom bestaat de gemeenschap op voorwaarde van de haar samenstellende personen. "De mens wordt eerst mens in de samenleving. Hij komt in de samenleving daar boven uit, om dan pas mens te zijn en dus als mens werkzaam te kunnen zijn ten behoeve van de samenleving, waarvan hij het resultaat is." (42)

De samenleving is een proces, een zich voortdurend veranderende samenleving, een steeds anders op elkaar betrokken zijn van steeds weer andere mensen, die jong beginnen en oud worden. De samenleving verschijnt steeds anders en blijft niettemin die samenleving. Zij wordt dus ook steeds anders doorgegeven naar de volgende generatie van mensen: gewoonten, normen en tradities worden steeds anders doorgegeven.

Ook de mens in de samenleving ontwikkelt zich: biologisch, psychisch en sociaal; hij ontwikkelt zijn mogelijkheden tot werkelijkheden; hij ontwikkelt zich uit zijn mogelijkheid tot zijn werkelijkheid, gericht op een ideaal; hij tracht zijn potenties te realiseren volgens een ideaal. (43) Het ideaal is zijn einddoel, waarnaar de mens streeft en dat hij zelf is; de mens, die er zichzelf bewust van geworden is, dat hij als natuurlijk wezen en ondanks zijn natuurlijkheid niettemin de geest is, de geest Gods of de Heilige Geest.

In de samenleving ontmoeten de mensen elkaar en worden zij zich van elkaar bewust. Deze ontmoeting en bewustwording vormen een sociale gebeurtenis: het subject onderscheidt zich van de anderen en spreekt dat uit: 'IK'. Hiermee is de co-existentie gegeven en is de mens een mens in de samenleving met anderen.

Het spreken van IK met de anderen is de taal. "De spraak is een der meest wezenlijke kenmerken van de mens, dat hem het opvallendst van de dieren onderscheidt; zo zelfs, dat men er soms het enige bepalende kenmerk in wil zien, en het mens-zijn per definitie met het ontstaan van de spraak wil laten beginnen." (44) "De menselijke taal onderscheidt zich van alle diergeluiden, doordat zij bestaat uit woorden." (44) "De taal als middel tot verstandhouding, overleg en samenwerking binnen de gemeenschap krijgt een nieuwere en ruimere uitdrukkingsvorm in het schrift." (44) "De mens is pas goed te verstaan

vanuit de ander." (45)

De analytische filosofie gaat uit van de taal, de existentiële fenomenologie gaat uit van het mens-zijn-in-de-wereld; de Marxistische filosofie bespreekt het werkend-mens-zijn-in-de-wereld. Het lijdt geen twijfel, dat het mens-zijn al deze drie 'momenten' in zich heeft en dat alle drie wijzen van mensbeschouwing meedoen in de totaliteit van het mens-zijn.

ii *Het gezin*

De mens begint zijn ontwikkeling in het gezin. Gedurende het opvoedings- en groeiproces leert het kind uit te groeien boven zijn biologische begrensdheden en leert hij onderscheid maken tussen recht en plicht, liefde en macht; tussen horigheid en gehoorzaamheid. Hij leert in de opvoeding van saamhorigheid, hulpvaardigheid en geestelijke waarden. Er kan nauwelijks een belangrijker facet in de samenleving gevonden worden, dan de opvoeding; het voortbestaan van de samenleving hangt daarvan af.

De jonge volwassene verlaat het gezin en treedt de maatschappij binnen. Het begrip gezin ontvouwt zich tot het begrip maatschappij. In de maatschappij ontmoet men zijn 'maat'. Het begrip gezin (het begrip als het gezin) kan zich niet losmaken van het begrip maatschappij (het begrip als de maatschappij). Andersom heeft de maatschappij het gezin steeds nodig als haar onuitputtelijke bron. De begrippen mens en gezin zijn al evenmin los van elkaar denkbaar. Dit geldt zowel voor het ouderlijk gezin, waarin de mens ontstaat en zijn eerste ontwikkeling doormaakt, als voor zijn eigen gezin, waarin hij zich verder ontwikkelt als ouder, als werkend lid van de maatschappij en als burger. Mens en gezin, maatschappij en staat zijn momenten van de werkelijkheid van het leven. Zij bepalen elkaar en onderscheiden zich van elkaar, zonder dat zij van elkaar te scheiden zijn. (46)

iii *De maatschappij*

In de maatschappij gaat voorlopig de oorspronkelijke, nog ononderscheiden harmonie van het gezin verloren en blijkt de toewijding zoek. In de maatschappij is de mens in zijn verdeeldheid. De principiële toewijding van het gezin wordt in de maatschappij tot 'sociaal gedrag'. (47) Gezin en maatschappij verhouden zich - om te beginnen, niet om zo te blijven - als eenheid en verdeeldheid; gezin en maat-

schappij zijn bepaald verschillend. (48)

In de maatschappij begint de strijd om het bestaan, waarin de liefde vervangen wordt (en moet worden) door recht, moraal en ethiek. Vol idealen werpt de pas volwassene zich in de strijd om zijn bestaan. Tegelijkertijd is dit de strijd om zichzelf te verwerkelijken. De strijd om de verloren harmonie van het gezin in de maatschappij te hervinden of te herstellen uit zich onder andere in het moraliseren, eventueel met maatschappij hervormende programma's en leuzen, acties en protestmarsen. De maatschappij moet geharmoniseerd worden; het onmenselijke in de maatschappij moet weer vermenselijkt worden: de maatschappij moet omgevormd worden tot een gemeenschap.

Als de jonge volwassene merkt, dat de harmonie in de maatschappij niet gemakkelijk te vinden of te herstellen is, omdat daar zoveel belangen onderling strijdig zijn, zal hij het andere of liever dé andere van zichzelf zoeken en vinden in zijn of haar echtgenoot, om in een eigen gezin opnieuw de verloren harmonie te herstellen. Maar nu blijft hij, of zij, tevens functioneren in de maatschappij - bij voorbeeld als arts - en in de staat, namelijk als staatsburger. (49)

iv *De arbeid*

De ontmoeting van de mens met zijn medemensen ontwikkelt zich tot samen-zijn, samen-doen en samen-spreken. Het samen-zijn, zo zonder meer heeft nog niet veel te betekenen, maar heeft wel de mogelijkheid in zich en geeft de gelegenheid om meer dan alleen samen-zijn te worden: het samen-doen en het samen-spreken.

Het samen-doen in de samenleving is de arbeid. De mens moet leven van de vruchten van zijn arbeid. Niemand kan alles zelf voortbrengen wat hij nodig heeft voor zijn voeding, kleding en woning. Hoe ingewikkelder de maatschappij wordt, des te meer anderen heeft hij nodig. Men werkt niet alleen voor zichzelf maar ook voor anderen: men werkt voor elkaar en daarom is de samenleving een gemeenschap.

Arbeid stelt de wereld beschikbaar. Door arbeid richt de mens zijn wereld in; door arbeid geeft de mens aan de natuur haar bestemming en schept hij de cultuur. Door middel van arbeid verovert de mens zich een plaats, een 'positie' in de maatschappij. Zo verwerkelijkt hij zich. De mens in de maatschappij wil wat hebben en wat zijn; hij wil meedoen in het maatschappelijke proces en hij wil wat betekenen; hij wil zich verwerkelijken.

In de moderne sociologie worden de vele vormen van de onderlinge omgang van de mensen nader onderzocht. De studie van het tot instituut geworden groepsleven, van de duurzame structuren in de maatschappij en van de 'spontane' sociale verschijnselen is een moderne wetenschap geworden. De gedragspatronen in het gezin blijken in wisselwerking te staan met cultuurpatronen en met allerlei groepsdynamische en sociaal- en individueel psychologische tendenzen. (50)

Het gezamenlijke karakter van de arbeid maakt een verdeling nodig, zodat ieder zijn deel krijgt, zowel van de arbeid als van de producten daarvan: dit is de economische kant van het leven, de kant van de organisatie van de voorlopig natuurlijke behoeftenvoorziening van de mensen. Bolland schrijft in zijn spreuken (51): "Onberispelijke goederen- en arbeidsverdeling is een droombeeld. Geen vrijheid van personen zonder inspanning, moeite en arbeid voor eigen rekening; evenmin geregeldheid van de vrijheid zonder dienstbaarheid. De mens moet arbeiden om natuurlijk te kunnen blijven leven en anderen te laten leven." "Gij zult eten de arbeid uwer handen en welgelukzalig zult gij zijn," zegt de psalmist in psalm 128. (52)

Maar de arbeid is nog slechts het begin van de weg tot de gelukzaligheid of de ware geestelijkheid, omdat zij nog slechts de eerste voorwaarde is, namelijk die om het natuurlijke leven in stand te houden. Maar er bestaat geen geestelijkheid zonder natuurlijkheid; geen schoonheid of goddelijkheid, wetenschap of wijsheid zonder instandhouding der natuurlijkheid. Dus ook niet zonder instandhouding der gezondheid. Men komt niet tot geestelijkheid zonder arbeid en evenmin tot vrijheid. Arbeid maakt vrij, arbeid is vrijheid.

In de communicatie met elkaar bepalen de mensen zich en elkaar nader; er ontstaat kennis van elkaar, het herkennen en het zich herinneren van elkaar. Het elkaar bepalen en van elkaar bewust worden van de mensen ontplooiën zich in de ontmoeting: het samen-zijn, het samen-doen en het samen-spreken van de een met de ander. De ontmoeting wordt een zélfbepalen en een zélfbewustworden. Deze weg van ontplooiing is een noodzakelijke weg tot zelfbewustwording. De verhouding van de mens tot de maatschappij loopt via de ander. In de communicatie van mens tot medemens voltrekt de samenleving zich. De mensen onderling bepalen, bewerken en ondervinden de samenleving, zich op elkaar betreffende en zich van elkaar onderscheidende en zodoende elkaar gelegenheid gevende zich te ontwikkelen; niet alleen tot

lichamelijke volwassenheid en gezondheid, maar evenzeer tot geestelijke volwassenheid en gezondheid; en dat in een samenleving waar men op redelijke en waardige wijze met elkaar omgaat. "Ook voor volwassenen geldt, dat men om (geestelijk) gezond te blijven deze gezondheid voortdurend met anderen moet delen." (53)

e. *De mens: ethisch*

i *Inleiding*

Waar de sociologie de uiterlijke vormen van de onderlinge omgang van de mensen beschrijft, geven recht, moraal en ethiek daaraan hun wezenlijke inhoud. De ethiek geeft de betekenis aan de omgangsvormen; zij geeft de innerlijkheid (de betekenis) aan de uiterlijkheid (van de omgangsvorm). De ethiek is bovendien de drijfveer tot het gemeenschapsgevoel in de maatschappij. De ethiek is in de maatschappij wat de liefde en toewijding zijn in het gezin. De mens stelt zich en zijn medemensen regels en normen, volgens welke men zich zou moeten gedragen en waarnaar men zich behoort te 'richten'. Deze regels zijn het begin van het recht, de moraal en de ethiek.

De sociologie als wetenschap van het intermenselijk gebeuren staat tegenover de rechtswetenschap. In het dynamische van het intermenselijk contact stelt zich de norm als het statische. Het dynamische gebeuren, de feitelijkheid vraagt om vastheid om niet tot chaos te verworden. De vastheid is de norm, die uit de gewoonten ontstaat. Norma betekent winkelhaak, timmermanshaak of rechthoek; de norm is daarom de 'rechte' verhouding.

Er treedt in de menselijke samenleving een onderscheiding op tussen het feitelijke gebeuren en het stellen van normen daarin. De feitelijke gebeurtenissen, die immers altijd anders zijn, vragen voortdurend om andere normen en wetten. De rechten, die als wetten en in wetten worden vastgelegd, blijken in latere gebeurtenissen soms zelfs onrechtmatig! Het recht wordt onrecht. Dan moet er een nieuwe wet komen, die de feitelijkheden 'richt'. De voortschrijdende geschiedenis vraagt voortdurend om nieuwe wetten. Het statische van de norm wordt voortdurend verstoord door sociale veranderingen, evenals het statische van het recht. Sociale veranderingen leiden weer tot nieuwe normen en tot nieuwe wetten. De wetgeving is steeds een reparatiewetgeving. "Elke nieuwe gestalte van de norm in de samenleving is

een moment in het eeuwig zich verwerkeliijkende proces van de rechts-
idee." (54)

In de door alles heengaannde bedrijvigheid van de menselijke geest in de samenleving komen de mensen tot gedragingen ten opzichte van elkaar, die dagelijks terugkeren. Zo ontstaan gewoonten en gebruiken. Omdat echter niet iedereen zo maar kan doen wat hem invalt, zoals de dieren, beperken de mensen elkaar en stellen zij grenzen aan elkaars vrijheid. De individuele mens heeft de plicht zich ten opzichte van de anderen te beperken. Hierdoor ontstaan normen, waaraan iedereen zich te houden heeft. Het mens-zijn is een behoren. In ieders eigen belang worden er algemene belangen behartigd. Men heeft elkaar nodig en men betwist elkaar; de mensen bedienen elkaar en bestrijden elkaar, waardoor ieder zichzelf handhaaft en de ander gelegenheid laat zichzelf te handhaven. Zo wordt de samenleving opgebouwd en afgebroken. De vrijheid in de samenleving gaat voortdurend ten onder om even voortdurend weer bewerkstelligd te worden.

Recht, moraal en ethiek komen in een redelijke samenleving tot gelding. Zij komen ter sprake en tot rede in de overgang van het nog individueel psychische aspect van de mens naar diens sociale aspect. De mens op zichzelf heeft nog geen ethiek; hij heeft pas ethiek of is pas ethisch in de verhouding tot zijn medemens. Ethiek is pas in de ontmoeting van twee of meer mensen present. Ethiek verwerkeliijkt zich in de gemeenschap en betreft zich op de activiteiten van de mens, zowel op die in de gemeenschap als op die van geestelijk niveau; ethiek is het geestelijke in de gemeenschap. "De zedelijkheid of ethiek in de samenleving is als geest van de samenleving, de geest Gods, die werkelijk is in de staat. De wereld als de menselijke samenleving is niet het laatste, maar het begin of de grond van de geestelijke wording in de samenleving; in de samenleving heet de geest: ethiek." (55)

Ethiek is de essentie van de existentie; ethiek is kiezen in het licht der eeuwigheid!

ii *Het recht*

Als het levende individu IK gaat zeggen, dan wordt hij mens. IK-zeggende komt de ziel aan het woord. IK-zeggende verheft de mens zich als een Sphinx uit het dierlijk-natuurlijke. Als Sphinx staat de mens op het punt om IK te zeggen; als nog dier zegt de Sphinx niets! De mens zegt natuurlijk niet alleen maar IK, IK, IK. Hij zegt: ik voel

honger, ik voel dorst, ik voel sexuele behoefte, ik voel angst en zo voort. Daar blijft het niet bij; hij zegt: ik wil eten, ik wil drinken, ik wil een vrouw (man), ik wil vluchten. Dat wil hij niet alleen, hij neemt het ook. De mens zegt: IK, ik voel, ik wil, ik neem wat ik wil. De mens besluit tot handelen en zijn handelen is om te beginnen nemen.

Het willen van de mens is zijn eerste vrijheid, zijn nog maar net beginnende vrijheid. In de naïeve toestand heeft de mens recht op alles, tenminste op wat hij krijgen kan. Hobbes (56) schrijft hierover: "Het natuurrecht is de vrijheid, die ieder heeft om zijn eigen macht te gebruiken, zoals het hem goeddunkt, ter beveiliging en handhaving van zijn eigen leven. Vrijheid is de afwezigheid van omstandigheden, die hem daarin zouden belemmeren."

Bij het alleen-maar-nemen blijft het trouwens ook niet: de mens kiest. Hij kiest wat hij wil; hij kiest willekeurig. Het zich willen bepalen tot een keuze is willekeur. Dit is niet wat-kiezen, maar alleen nog maar de mogelijkheid en de bereidheid tot kiezen. De keuze van de willekeur is nog een toevallig keuze; en hoewel de willekeur wel de aanvankelijke vrijheid is, is zij nog geen ware vrijheid, omdat zij nog overgeleverd is aan het toeval.

De mens heeft de neiging, de begeerte of de drift, eventueel de hartstocht om dit of dat te willen of te doen; het is om te beginnen de wil tot handhaving van zichzelf, zonodig tegen andermans willen en doen in. Hobbes (54) schrijft: "Omdat de omstandigheden van de mens die zijn van strijd tegen ieder, wordt de mens bestuurd door zijn eigen zin; er is niets anders dan dat om te gebruiken voor de handhaving van eigen zelf tegen zijn vijanden. Daaruit volgt, dat in die omstandigheden ieder recht heeft op alles, zelfs op andermans lichaam of leven." Zo leven wij niet alleen als Adam en Eva, maar evenzeer als Kain en Abel.

In de verhouding als die tussen Adam en Eva heersen saamhorigheid en eenheid; in de verhouding als die van Kain en Abel het tegengestelde, de controverse. De controverse van IK en de ander, de strijd tussen de één en de ander, laat zich weer tegenstellen als de saamhorigheid van IK mét de ander, van de één met de ander; in en als de saamhorigheid worden IK en de ander tot WIJ en wordt het MIJN ONZE. Het 'mijn' verruimt zich tot 'onze', waardoor de wil niet meer individuele wil blijft, maar algemene wil wordt. De wil van individuen blijkt de wil van de groep van tot personen ontwikkelde individuen,

en dus algemeenheid: algemene zedelijkheid. "Als Adam en Eva zijn de mensen elkaar een geschenk; als Kaïn en Abel zijn zij elkaar een last." (57) (58)

In de wil is reeds een zekere vrijheid te herkennen, zij het nog niet de ware vrijheid, die vrijheid is in zelfbeperking. De wil moet zich nog losmaken uit de gebondenheid aan de natuur om te kunnen komen tot vrijheid van handelen en vrijheid van werkzaamheid, ondanks natuurlijke driften, neigingen en hartstochten.

In de strijd om de voeding, de kleding, de woning en de andere sexe geldt aanvankelijk het recht van de sterkste, het natuurrecht. Maar wezenlijk is dat geen recht, maar macht. De machtige gebruikt zijn mogelijkheden om te nemen wat hij wil. Macht zonder haar tegen-deel van recht is echter onbestaanbaar en vernietigt zichzelf. Macht heeft recht nodig om zich te handhaven. Alleen macht, die gebaseerd is op recht, is zinvol.

Wederzijds kan het recht niet zonder macht om zich te kunnen laten gelden, want in de rechtsstaat handhaaft het recht zich door middel van de uitvoerende macht. Recht en macht komen wederzijds tot hun recht (tot rede) in de plichten, zowel van de dienende overheid als in die van het rechthebbende volk. Daarom worden de macht en het recht ondergeschikt gemaakt aan het algemeen belang, aan het eerlijk en rechtvaardig verdelen. De macht wordt rechtvaardig uitgeoefend door mensen, die ervaring hebben met de gewoonten en gebruiken. De mensen met ervaring zijn de ouderen, de ouderlingen, de patriarchen en de archiaters.

Het recht voor de persoon is zijn persoonlijk belang. Maar persoon is men pas in de verhouding met andere personen. Het persoonlijk belang, dat onder samenlevende personen als het rechte wordt erkend, wordt als een recht vastgesteld; het recht is het belang van de enkeling, voor zover dat zich in het gemeenschappelijke mag laten gelden; - samenvattend - is het recht in de samenleving datgene waarin persoonlijke rechten zich onderling verhouden. Het is het recht van de persoon zonder áánzien van de persoon; het is eenheid van vele onderling verband houdende rechten.

Het recht is de uiting van de wil ín en ván de samenleving; de vrijheid van de wil is beginsel en wezenlijke grondslag voor alle recht. Het recht is de eenheid van onderling zich verhoudende rechten en plichten. Het recht is wederzijdse vrijheidsbeperking en vrijheidsbe-

paling van en door vrije mensen in een samenleving. Daardoor wordt de mens mens, medemens. Het recht is het begin van het geestelijke in de samenleving. Waar het recht heerst gehoorzaamt de mens aan de algemeenheid van samenhangende rechten en plichten. In het algemene, objectieve recht weerspiegelt de individuele subjectieve moraliteit zich. Het recht is het onpersoonlijke, waarin de persoon zichzelf weervindt; maar het gaat uit boven het onpersoonlijke en het persoonlijke, want het recht is zonder aanzien des persoons.

Er wordt recht gesproken en gedaan volgens de gangbare 'heersende' gewoonten, volgens de zich verhoudende rechten. De heersende gewoonte, de macht der gewoonte, dwingt het recht. Het recht wordt afgedwongen en is gewelddadig. De noodzakelijkheid van de onderwerping aan de wet en het recht is de andere zijde van de toevalligheid van de aanvankelijke willekeur.

De vrijheid van het individu, de subjectieve vrijheid, laten de mensen in de samenleving tot verwerkelijking komen in de objectiviteit van recht en wet: de wet stelt vast. De bezigheden van de mens, die naar zijn subjectieve belangen en vrijheid streeft, worden in het recht geordend: in het recht blijken de belangen en de verlangens van allen zich te verhouden. De vrijheid komt tot haar recht, tot hét recht, tot het ware en werkelijke recht, omdat zij tot een bepaalde omschreven gebondenheid komt, of tot een onvrijheid, waarin de vrijheid te herkennen is. De vrijheid, die zich verwerkelijkt, bepaalt zich in beperking, in de rechte beperking of de beperking van en door het recht. De ware vrijheid wordt vrijwillig ingeperkt. In de op deze manier gestelde, bepaalde of beperkte vrijheid verwerkelijken de gewoonten zich op redelijke wijze in de samenleving. In de samenleving heet de redelijkheid zedelijkheid of ethiek.

Het individuele gedrag in een gemeenschap is aan de ene kant gericht op datgene, wat voor het individu goed is en aan de andere kant op datgene wat voor de gemeenschap goed is. Wat goed is voor het ene individu is echter niet altijd goed voor een ander individu of voor de gemeenschap. Subjectief goed is nog niet objectief goed, of goed in het algemeen. Men kan niet alles doen wat men wil; men heeft ook nog plichten.

De persoon moet zich in zijn gedrag leren beperken, hij heeft daartoe de plicht; hij wil en doet niet zomaar, zoals het hem invalt,

hij is niet zomaar werktuig van zijn instincten. Hij beheerst juist zijn instinctmatige werktuigelijkheid en wordt zo zich beheersende werkzaamheid; hij vertoont dan bewuste werkdadige zelfbeheersing of de vrijheid, die het karakter is van de rechte of ware menselijkheid. Vrijheid is redelijkheid, eenheid van rechten en plichten. In het gedrag van personen ten opzichte van elkaar heet dit zedelijkheid. De zedelijkheid is de werkelijkheid, die men zou behoren te wensen. In haar werkelijke redelijkheid is de zedelijkheid het rechte in de samenleving. In het rechte of in het recht is de wenselijkheid tot werkelijkheid geworden. De redelijke wil beseft het goede, dat zij wil, en wil het goede als het rechte. (59)

Het zedelijke is het redelijke, dat door de mensen zelf in de samenleving in het recht verwerkelijkt wordt. Door de mensen zelf; het is geen dwingende, redeloze bepaling van buiten af, maar zélfbepaling en zélfbeperking. In de aldus bepaalde vrijheid komt de gemeenschap tot haar recht. De mens perkt zijn vrijheid vrijwillig in. De mens schept regels en normen voor zichzelf en de anderen, die algemeen zouden moeten gelden en die beperkingen opleggen aan bijzondere belangen en verlangens.

Behalve echter, dat de één met de ander in conflict is, heeft men elkaar ook nodig. Zo schommelt het intermenselijk verkeer in de samenleving tussen haat en liefde, ruzie en vriendschap, conflict en elkaar-nodig-hebben. Men verkeert met en tegen de ander en zo voor en door elk-ander. In ons eigen belang behartigen wij belangen van anderen; zelfs zonder eigen belang kunnen wij belangen van anderen behartigen. Zo wordt de samenleving een gemeenschap. In de belangentegenstellingen wordt de samenleving afgebroken en opgebouwd, en is daarom voortdurend resultaat, of liever resultante.

Ondanks en door de conflicten en belangentegenstellingen in de maatschappij, het werken tegen elkaar en voor elkaar, elkaar bestrijdend en elkaar bedienend, handhaaft men zichzelf en laat men anderen gelegenheid zichzelf te handhaven. Op deze wijze handhaaft en ontplooit de samenleving zich in haar personen en áls haar personen, die elkaars vrijheid voortdurend bestrijden én bewerkstelligen.

Om vrij te kunnen zijn, moet men eigen grenzen kennen en stellen, waarin men de eigen onvrijheid kan herkennen en erkennen. De mens is zelf verantwoordelijk voor zijn handelen. Hierin ligt aan de ene kant de mogelijkheid besloten om zich zijn vrijheid zelf bewust te

worden en zijn vrijheid zelf te beleven en te doen herleven; aan de andere kant ligt daar ook de mogelijkheid door het afwijzen van die verantwoordelijkheid te leven in voortdurende onvrijheid en slavernij. Vrijheid is die mogelijkheid tot het zelf kiezen.

"De menselijke cultuur als geheel kan worden beschreven als het proces van 's mensen voortschrijdende zelfbevrijding.'" (60) Het zich voortdurend verantwoordelijk weten van de vrije mens is het weten, dat hij voortdurend aangesproken kan worden over zijn handel en wandel. Het is het voortdurend zorgvuldig antwoorden op datgene, waarover hij aangesproken wordt. Het zich aansprakelijk en verantwoordelijk weten is het 'geweten'. Het geweten is het subjectieve, individuele weten voor zover zich dat objectief en algemeen mag en moet laten gelden. Het geweten is eenheid van het subjectieve en het objectieve zich verantwoordelijk weten. Het geweten weet wat rechten en plichten zijn; het weet als individueel geweten van trouw aan het Algemene, aan de Idee, aan de Geest (aan God). Het geweten van de mens, die zich bewust is, dat hij geest is, weet wat hem te doen staat (en te laten) en weet bovendien, dat plichtsvervulling eigenlijk geen plicht is, maar zelfverwerkelijking. Waar het op aan komt is het zich voortdurend toelleggen op zichzelf verantwoordend denken en weten. Dat houdt strijd in tegen het zogenaamde 'gewone weten', strijd tegen de 'eigen wijsheid', tegen eigen vooroordelen en tegen die van anderen. (61)

In de natuur is er nog geen sprake van vrijheid of onvrijheid. Alleen de mens kan vrij zijn, vrij zijn namelijk van zijn natuurlijkheid ondanks zijn natuurlijkheid. Alleen de mens kan zich daarom zijn cultuur scheppen, waardoor hij zichzelf verwerkelijkt. Pas in de cultuur bevrijdt het bewustzijn zich van de onvrijheid van zijn natuurlijkheid; in de cultuur heerst de wil over de natuurlijke drift, zonder dat die teniet gedaan wordt. Pas door de vrijheid is men zich bewust van keuzemogelijkheid tussen alternatieven; pas in vrijheid kan men kiezen.

Het zich in redelijkheid schikken naar de zich onderling verhoudende belangen en verlangens is de zedelijkheid of de ethiek in de samenleving, waarin men rechten en plichten heeft. De regels der ethiek worden in en door de samenleving, dat is door ons zelf, gegeven; maar wij doen alsof deze regels gegeven zijn door de demonen, door de sterren of door God, verwoord door magiërs, wijzen uit het Oosten, priesters en profeten, door wetgevers zoals Solon, door Mozes en

door Christus. Door deze regels en wetten, die uitmonden in de Tien Geboden en het Ene Grote Gebod, heeft onze ethiek zowel vorm als inhoud gekregen.

Er is geen samenleving mogelijk zonder gemeenschapsgevoel; er is geen vrijheid mogelijk zonder dienstbaarheid; er is geen ethiek mogelijk zonder liefde.

iii *De Moraal*

Moraal is het streven naar het goede door het individu, zoals hij zich dit denkt. Het individu wil het een of ander realiseren; hij voelt zich verplicht iets te realiseren wat nog niet bestaat; er moet iets gebeuren; wat 'ought to be' staat nog tegenover wat 'is'; het 'Sollen' staat nog tegenover het 'Sein'. Er moet niet alleen iets gebeuren, er moet iets beter gebeuren; wat er bereikt is, is nog niet goed genoeg. In het moraliseren wil de mens het goede zoals hij zich dit denkt. Hij wil het goede op zijn bijzondere manier; hij geeft zijn uitleg aan hetgeen hij het 'algemeen goede' acht. De moraliserende mens wil, dat het goede, dat nog niet in de samenleving verwerkelijkt is, wél verwerkelijkt wordt: het goede behoort verwerkelijkt te worden. De mens wil dat, wat hij subjectief het goede acht, in de samenleving objectief verwerkelijkt zien worden in duidelijke, bepaalde bewoordingen en formules; in en als rechten en wetten.

Moraal is subjectief. Het politieke bedrijf is voor een groot deel moraliseren. In de politiek wil men het subjectief als goed gevoelde tot objectief recht maken.

Een deel van de subjectieve moraal wordt tot uiterlijk fatsoen, tot kleine ethiek of etiquette. Wie zijn fatsoen houdt, gedraagt zich netjes en houdt zich aan de uiterlijke vorm, aan de vormelijkheid en aan de goede smaak.

Recht en moraal staan in zekere zin tegenover elkaar: het recht is objectief en algemeen geldend voor iedereen; terwijl de moraal subjectief is. Het geheel van de rechten van de mens wordt tot het objectieve Recht. Het moraliseren is de voortdurende zelfbeweging van de ethiek; het is het zoeken naar de vormen van het recht en het fatsoen, waarin de ethiek gegoten moet worden.

iv *De Ethiek*

De vrijheid van het recht en de moraal is nog door uiterlijkheid

beperkt. Recht en moraal zijn de uiterlijke vormen van een innerlijke ethiek, die afhankelijk is van volksaard, cultuur en tijdsbestek. Bij ethiek is de aandacht gericht op het innerlijke, op de inhoud. Aan het uiterlijke handelen van de mens kan men de innerlijkheid van zijn ethiek herkennen. De vrijheid, die de mens zich schept, is als recht en moraal slechts de vrijheid door beperking, gebod en verbod. Pas de geest der ethiek, de geest als ethiek, die de geest der samenleving is, geeft inhoud en zin aan het uiterlijke van recht en moraal. Tot ethisch handelen kan de wet niemand verplichten; dat kan alleen het eigen geweten. Ware vrijheid laat zich niet beperken door uiterlijkheden, noch door die van het 'fatsoen', noch door die van het objectieve recht, dat immers altijd met zijn wetten achter loopt bij de actuele werkelijkheid. Ware vrijheid is meer dan rechtvaardigheid en meer dan fatsoen. Ware vrijheid in de omgang met de medemens heet voorlopig ethiek of zedelijkheid, die uitgaat boven rechtvaardigheid of fatsoen; ethiek is humaan, barmhartig en onbaatzuchtig. In ethiek worden wat 'ought to be' en wat 'is' verenigd; 'sollen und Sein' worden tot eenheid gebracht. In ethiek wordt de moraliteit opgeheven boven haar individualiteit, haar subjectiviteit en haar uiterlijkheid tot menselijkheid. In ethiek wordt de objectiviteit van recht en wet verheven tot barmhartigheid. (Barmhartig zijn betekent, evenals zich ontfermen, werkdadig helpen en doen wat nodig is.) (62)

Het morele fatsoen en het recht in de samenleving bereiken hun verwerkelijking als de zedelijkheid van de gemeenschap. De zedelijkheid betreft zich op alle activiteiten van de mens, ook op die van geestelijk niveau; hier wijst de ethiek reeds naar de religie. De ethiek is de essentie van de existentie. De ethiek is de essentie van het aardse leven in een gemeenschap. Ethiek is het geestelijke in de samenleving. Als meer dan slechts natuurlijk blijkt de mens in de samenleving reeds geestelijk. Ethiek is de kiem der religie.

Het ethische beginsel leeft in de gemeenschap. Ethos betekent zoveel als gemeenschappelijke woning. Ethiek bevrijdt de mens van de natuur, vrij van het slechts benutten en gebruik maken van de natuur om hem heen. Zedelijkheid eist van het individu meer dan alleen gevolgen aan eigen natuurlijke driften en hartstochten; zij eist beheersing daarvan. In de natuur leeft het individu naar zijn driften, neigingen en begeerten. Deze moet hij nog als geestelijk mens leren beheersen. De mens moet wedergeboren worden boven zijn natuurlijkheid uit. (56)

Het zijn van de mens in de wereld is een zijn mét, vóór en dóór anderen. De samenleving kan alleen maar zijn op voorwaarde van het behoren-te-zijn. Het mens-moeten-zijn is in de ethiek geworden tot menselijk-willen-zijn en niet-anders-dan-menselijk-kunnen-zijn met behoud van de mogelijkheid om te kiezen het ónmenselijke te doen! Het is een zélf willen en een zélf doen ten opzichte van zijn medemensen. Het is een zélfregulatie, die ook in het medisch tuchtrecht te herkennen is. Het is geen redeloze bepaling van buiten af, maar zélfbepaling en zélfbeperking, dus zelfverwerkelijking in en als vrijheid. Vervalt de zelfregulatie of verkommert deze, dan richt zo'n gemeenschap zich te gronde.

In het behoren, het moeten-zijn wordt een anders-kunnen-zijn niet uitgesloten, maar juist ingesloten. Zonder keuzemogelijkheid van handelen, zonder aanvechting en gelegenheid om dat te doen wat men niet moet doen, in de zin van behoort te doen (of te laten), kan er van verantwoordelijk menselijk gedrag geen sprake zijn. (63) Paulus zei het reeds (Rom. 7:19): "Het goede, dat ik wil, doe ik niet; en het kwade, dat ik niet wil, dat doe ik!" Men wil het redelijke, kiest het redelijke, hoewel er altijd een mogelijkheid is om het onredelijke te doen. De mens heeft, en ís, de mogelijkheid tot vrije keuze. Vrij zijn betekent de mogelijkheid tot kiezen.

Het gaat in de ethiek om de zelfverantwoording van denken en handelen. De menselijke geest, die eenheid is van denken en handelen moet de keuze kunnen bevestigen, omdat de geest begin en begin-sel is der ethiek. Zedelijk leven is niet statisch maar dynamisch: voortdurend herstel van onzedelijkheid tot zedelijkheid, van onredelijkheid tot redelijkheid en van onrecht tot recht. Ethisch handelen is verantwoord handelen; ethiek leidt tot een eigen en wederzijds verantwoordelijk zich-gedragen van de mens tegenover zijn medemens in de samenleving. Het wezenlijke van ethiek is het zich ononderbroken verantwoordelijk weten voor zijn doen en laten, voor zijn gedrag. Ethisch is de houding van het bewustzijn, dat in zijn doen en laten zelf bewust kiest voor het laten gelden van dat wat deugt, ongeacht de goed- of afkeuring door anderen, waarbij het de verantwoordelijkheid voor zijn gedrag volledig aanvaardt.

De mens is daarom ook zelf verantwoordelijk voor eigen somatisch psychisch en sociaal evenwichtig leven. "Zonder een werkzaam of verlevendigd besef van verantwoordelijkheid voor het behoud van eigen

gezondheid komt de gezondheidszorg er niet, zelfs niet met de fraaiste, alomvattende volksverzekering." (64)

f. *De mens als staatsburger*

"De democratie en de tragedie zijn tegelijkertijd ontstaan." (65)

Het samen-doen, het maatschappelijke proces, ontwikkelt zich in de staat tot het samen-spreken en samen-bespreken. De overheid regeert al (be)sprekende over het doen en laten van de mensen in de maatschappij.

De mensen trachten orde te brengen in de chaos van de maatschappij en zoeken daarom naar regels en voorschriften voor de beste wijze om het natuurlijke leven te garanderen. Daartoe worden er wetten gemaakt door de overheid. Deze regeert met mandaat van het volk. Volk en regering vormen samen de staat. In en als de staat wordt de samenleving een gereguleerde eenheid, een gemeenschap.

In de samenleving is het gezin, evenals de maatschappij, moment, dat wil zeggen onontbeerlijke, dynamische factor van het geheel van de samenleving, zonder welke dit geheel niet zou kunnen zijn wat het is. De momenten gezin en maatschappij komen samen tot werkelijkheid in de staat, omdat de staat de vrijheid van personen in hun gezin en in de maatschappij bevestigt en waarborgt door middel van het gestelde recht: de wet.

Het gezin betekent in principe eenheid en saamhorigheid. De maatschappij betekent controverse en tweedracht. De staat tracht de oorspronkelijke eenheid en saamhorigheid te herstellen in de maatschappij door middel van recht en wet.

De overheid vormt samen met het volk de staat. De wet komt tot stand door de samenwerking van de overheid en het volk. Daardoor is de staat verantwoordelijk voor het recht en de wet. In het recht en in de wet zijn de gewoonten en gebruiken, de mores, tot bepaaldheden verwerkelijkt. Men, het volk, heeft rechten; de overheid handhaaft die rechten door middel van de wet, indien de ethiek tekort schiet. In de maatschappelijke strijd brengt de staat vrede door het recht te stellen en te handhaven door het uit zijn schendingen steeds weer te herstellen. Zo ontstaat de vrijheid van en in de samenleving. In het recht en

in de rechtspraak berust de verantwoordelijkheid bij de overheid. In de moraal is de persoon zelf verantwoordelijk. Het recht regelt de uiterlijke relaties tussen personen onderling en tussen personen en zaken. Het recht is zakelijk en verstandelijk. Mensenrechten zijn bepaalde rechten en garanderen een deel van 's mensen hoogste goed: de vrijheid, zoals de vrijheid van beweging, die bij ziekte en zwakte zo ingeperkt is.

In en als zijn ethiek komt de mens boven zijn alledaagse, egoïstische beslommingen uit en neigt hij tot de religie om daarin de rechtvaardiging van zijn ethiek te vinden. Indien hij beseft, dat de staat, die zijn rechten en vrijheden behoedt, het toppunt is van wat voor een volk op aarde te bereiken is, dan blijkt het goddelijke van en in de staat de Kroon te zijn: het koningschap bij de gratie Gods.

Het volk organiseert zich tot staat. De staat is het zich organiserende volk. Het volk als staat geeft de staat het recht als hoogste rechter te oordelen over de zedelijkheid, maar alleen waar dat het eigen volk betreft. Het volk is als staat alleen soeverein over eigen volk, omdat en in zover het in staat is zich als en tot staat te organiseren. Daarom mag en moet het volk van de staat eisen, dat de staat zedelijk is. Het staat-zijn is het stellen van die eis. In en als de staat, verwerkelijkt een volk zich als zedelijke idee. Aanvankelijk moge de zedelijkheid een verzameling van zeden zijn, van tradities en gewoonten, als staat is het volk tot bewustzijn gekomen zedelijkheid.

Het volk vraagt om regels op allerlei gebied; bij voorbeeld om regels voor het in stand houden van de individuele en volksgezondheid. De mens wil als burger het objectieve, het onvolmaakte, nog onbepaalde, als algemeen aangevoelde recht, bepaald zien worden in duidelijke, volmaakte formules. Hij wil het algemene in het bijzondere, zoals hij zich dit denkt. Die mensen, de burgers, die dit willen, zijn wij allen. Wij vormen zelf de wil tot recht. Tenslotte leidt dit tot de grondwet en de bijzondere wetten. Ook tot de wetten op de gezondheidszorg.

(66)

g. *De mens als schepper der cultuur*

"No individual can arrive at the threshold of his potentialities without a culture in which he participates." (67)

Als de mens zich ontwikkelt boven zijn verlangen naar natuurlijke behoeftenbevrediging, en ook boven zijn bevrediging in zijn arbeid en boven die van zijn staatsburgerschap via lust, plezier, gezelligheid en politiek leven, dan komt hij tot het verlangen naar bevrediging in geestelijk opzicht, tot het verlangen naar geestelijke zaken, die hij kan genieten zonder die te verteren: schoonheid en religie, wetenschap en wijsheid. Het scheppend vermogen van de mens tilt hem boven zijn natuurlijkheid uit. Hij is niet alleen homo sapiens, hij is ook homo inveniens. (68) Zijn scheppend vermogen maakt hem tot mens. De wijzen waarop de mens leeft, zijn niet meer instinctief bepaald, maar schept de mens zich. De wijze waarop de mens zich voedt, zich kleedt en waarop hij woont; de wijze waarop hij omgaat met anderen, schept hij zich. Het scheppende vermogen van de mens is niet meer zijn natuur, maar zijn cultuur. De mens geeft vorm aan zijn cultuur, en zo tegelijk aan zichzelf. De mens is voortdurend bezig zichzelf te scheppen; hij is voortdurend bezig mens te worden. Hij moet, uit innerlijke noodzaak gedreven, zichzelf voortdurend bepalen, scheppen en vormen. Op ontelbare wijzen geeft de mens zich vorm en elke vormgeving is op zichzelf de gehele mens: zo bouwen de mensen tezamen de gehele mensheid. (68)

De culturele ontwikkeling van de mens is zijn zelfontwikkeling en zijn bewustwording van zichzelf als geest; zijn poging om vrij te worden uit en boven het tijdelijke leven en om het eeuwige leven te bereiken. "De mens is het wezen, dat de inrichting van zijn leven zelf moet bepalen; en dit door hemzelf bepaalde is juist de cultuur. Maar hoewel dit feitelijk zo is, pleegt het niet bewust te zijn." (69) Het proces van de zelfbewustwording van de mens van zichzelf als geest komt echter in de wetenschap van de culturele anthropologie niet aan de orde. Dit proces komt pas aan de orde en ter sprake, of liever tot reде, in de wijsbegeerte.

Individuele gewaarwording en gevoel van het nog slechts natuurlijke leven, dat zichzelf slechts leeft, geeft, als het zijn leven ook béleeft, zijn gewaarwording en gevoel te raden. De mens verraadт zijn

innerlijk door het denkend te bepalen en te verwoorden; door zich zo te uiten en zich daarmee in betrekking te stellen met anderen. Hij geeft zijn innerlijkheid te kennen door zich uit te spreken en door te handelen. Om zijn subjectieve wil uit te voeren, te realiseren, moet hij handelen. Door zijn handelen worden zijn motieven, ondanks hun innerlijkheid, vertoond: de mens verschijnt als zijn handelingen, als zijn cultuur. De mens geeft zichzelf aanzijn in zijn cultuur. De mens in zijn samenleving doet deze samenleving verschijnen als cultuur. De cultuur is het doorlopende resultaat, dus liever de resultante, van het werkzame voortbrengen van de mens: de doorlopend anders bestaande - komende, gaande en vergaande - gesteldheid van de menselijke samenleving in de ruimste zijn. (70)

De gezondheidszorg, als de wijze waarop de mensen zich en elkaar gezond maken en houden, is cultuurgoed.

De mens.

De mens is, voordat hij werkelijk mens is, gewaarwordende, waarnemende en zich instinctief gedragende natuurlijke individualiteit. Hieruit ontwaakt hij tot bewustzijn en persoonlijkheid: hij zegt 'IK'. Zo wordt hij mens en zich van zichzelf bewust. Als IK is hij subject in de wereld der natuur en der cultuur, en daarom tevens subject in de wereld der andere subjecten: de mens is in de samenleving een biologische, psychische en sociale eenheid. En juist omdat hij mens is is hij ook een ethisch wezen. De mens schept zich als burger zijn maatschappij en zijn staat; als geest schept hij zich zijn cultuur.

Samenvattend

De menswording, zoals die hier nu behandeld is heeft de begripsmatige ontwikkeling weergegeven, hoewel de historische wel is aangeduid.

De mens verheft zich uit en boven het dier, aanvankelijk alleen als menselijke gestalte met individuele verlangens en natuurlijke driften. De drie belangrijkste onderscheidingskenmerken met het dier worden genoemd: de spraak, het denken en het maken en gebruiken van voorwerpen. In en als zijn gestalte is de mens eveneens onderscheiden van het dier. Zijn uiterlijke gestalte is uiting van zijn innerlijke psyche. De mens groeit uit van alleen maar psyche en gestalte tot geest en

persoonlijkheid. Dit groeiproces is onderwerp van de psychologie. De overgang van het fysiologisch functioneren naar het psychisch functioneren wordt uiteengezet.

De mens is het eerste levende wezen, dat 'IK' zegt. Door het IK-zeggen onderscheidt hij zĳch als mens van al het andere: van de andere levende wezens, en van zijn omgeving. De mens leert zĳch kennen en daarom ook het andere van IK, van zich: de omgeving, de wereld. Van die fase af ontwikkelt de ziel of psyche zich tot geest. De ziel is al van den beginne af geest, maar alleen op nog aanvankelijke, dat is 'zielige' wijze.

Uit haar aanvankelijkheid ontwaakt de psyche tot persoonlijkheid, bewustzijn en geest.

Gedrag is de uiting van de psyche, dat zich ontwikkelt van driftmatig, instinctief gedrag tot intelligent gedrag.

'IK'-zeggend blijkt de wereld vol andere 'IK'-zeggende individuen. Het andere van IK is, behalve de omgeving, ook de wereld van al die anderen: het bestaan is co-bestaan. Het zich van het co-bestaan bewustworden is een 'sociale' gebeurtenis. Door de omgang van menselijke individuen met elkaar worden de mensen tot persoonlijkheden in een samenleving; en pas door de samenleving wordt de mens een mens.

De samenleving onderscheidt zich in en als gezin, maatschappij en staat. Deze verhouden zich als innerlijkheid (of eendracht) en uiterlijkheid (of tweedracht en verdeeldheid) en de eenheid van die twee.

De samenleving onderscheidt zich verder als samen-zijn, samen-doen en samen-spreken.

Het samen-doen is de arbeid, die een groot deel van het intermenselijk gebeuren bestrijkt. De sociologie is de wetenschap van het intermenselijk gebeuren. Wat de sociologie echter beschrijft en tot onderwerp van studie heeft, is de uiterlijkheid van de samenleving. De innerlijkheid van de samenleving is wat de mensen beweegt om te doen wat zij doen en zoals zij het doen: dat is de ethiek. De ethiek is het eerste teken van het verlangen om de tweedracht in de maatschappij te herstellen tot een hernieuwde eendracht, tot saamhorigheid.

De ontwikkelingsgang van de ethiek wordt besproken via het willen, de willekeur als aanvankelijke vrijheid; via moraal en recht tot ware vrijheid, die vrijheid is in zelfbeperking.

Het mens-zijn wordt mens-behoren-te-zijn, medemenselijk-te-zijn en niet-anders-dan-menselijk-te-kunnen-zijn, met behoud van de mo-

gelijkheid om het verkeerde te kiezen.

Het samen-doen van het maatschappelijke proces, de arbeid, ontwikkelt zich tot samen-spreken en samen-bespreken, met name over hoe het goede en het rechte in de gemeenschap verwerkelijkt kunnen worden. Zo vormen de mensen een (rechts)staat, waarin de rechten van de mensen zich verhouden en in wetten worden vastgelegd.

Maar ook de staat is nog van deze aarde aards (al wijst de kroon van de monarchie op het onaardse, eeuwige en goddelijke van de staat). De mens heeft meer nodig dan brood en tijdelijkheid alleen; hij verlangt ook naar iets dat niet vergaat en dat hij niet hoeft te verteren: naar schoonheid en godheid. In dit proces geeft de mens vorm en inhoud aan zijn samenleving als cultuur. Zijn scheppend en gelovend vermogen verschijnen in de samenleving als zijn cultuur. In zijn cultuur blijkt de mens geest. De bewustwording van zichzelf tot geest komt ter sprake - liever tot rede - in en als de wijsbegeerte.

DEEL II

FILOSOFIE DER GENEESKUNST: MEDICOSOFIE

Hoofdstuk 1

De Zieke; het subjectieve moment van het ziekzijn

"The patient is the centre of the medical universe around which all our work revolves and towards which all our efforts tend."

(1)

a. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt besproken wat de zieke voelt en hoe hij zich voelt. Filosofisch wordt er in dit hoofdstuk voorlopig geen onderscheid gemaakt tussen het patiënt-zijn en het een-ziekte-hebben. De filosofie bepaalt zich hier tot de zieke als 'bij zichzelf zijnd subject', als nog ononderscheiden en ongescheiden eenheid, waarin van het onderscheid tussen het patiënt-zijn en het een-ziekte-hebben nog geen sprake is.

De mens ontwikkelt zich van oermens tot 20e-eeuwer, van holbewoner tot flatbewoner; van embryo tot bejaarde in biologisch-somatisch opzicht. Tegelijk en ongescheiden daarvan ontwikkelt hij zich in psychisch en sociaal opzicht. Bovendien ontwikkelt hij zich in de samenleving van gezin, maatschappij en staat tot geestelijk cultuurmens. Tevens ontwikkelen zich het leven in het gezin, het leven in de maatschappij en het politieke leven in de staat. De wijze waarop de mens zich in al deze opzichten ontwikkelt en tegelijkertijd de samenleving ontwikkelt, vormen zijn cultuur. De ontwikkeling van de mens, de ontwikkeling van de samenleving én de ontwikkeling van de mens in de samenleving gaan samen: zij zijn in al hun facetten, in al hun historische en locale variaties wezenlijk één ontwikkeling, namelijk die van de nog in de natuur verborgen geest tot de volledige, de natuurlijkheid inhoudende geest (Hegel).

Deze ontwikkelingen verlopen niet steeds naar wens. Zij kunnen ook verkeerd of negatief verlopen, namelijk ziekelijk. "Ieder onzer, als zich ontwikkelend mens, is de strijd tegen zichzelf, als de zich

aldoor anders stellende tegenstrijdigheid. Deze voortdurende strijd is het wezen van al het leven en van iedere groei, die voor het bewuste leven zich niet zonder smart voltrekt, waaruit de onontbeerlijkheid van de smart kan blijken, daar zij voorwaarde is voor iedere ontwikkeling. Alles wat de moeite waard is is door strijd en pijn tot stand gebracht; wat dan ook weer niet zonder vreugde van het zich verwerkelijken is, een zelfverwerkelijking, die als en in het zich begripen van het begrip, de verzoening van de tegenstrijdigheid is. Door de angst voor de strijd onthoudt de mens zich deze vreugde en maakt hij zichzelf ziek." (2)

Elke ontwikkeling heeft noodzakelijkerwijs zijn verkeerde kant; elke ontwikkeling verloopt via het verkeerde. De ontwikkeling van het gezonde leven gaat altijd hand in hand met eigen negativiteit: met ziekte. In een gezond leven wordt ziekte voortdurend overwonnen.

Niet alleen in de gehele filosofie, maar eveneens in de gehele werkelijkheid, heeft men rekening te houden met het tegengestelde, moet men niet alleen rekening houden met het goede en het schone, het heilige en het wijze, maar eveneens met de keerzijden daarvan: met het kwade en het lelijke, het duivelse en het dwaze. Men heeft altijd rekening te houden met vrede én oorlog.

Evenzo heeft men niet alleen te maken met het gezonde, maar ook met het zieke. Het tegenovergestelde doet altijd mee. Het ene is niet zonder het andere; beide kanten doen zich overal, altijd en gelijkelijk gelden. En wat zich doet gelden moet men in de filosofie dan ook laten gelden.

Aangeboren afwijkingen zijn ziekelijke afwijkingen in de embryologische en anatomische ontwikkeling. Somatische ziekten manifesteren zich als stoornissen in het normale verloop van de fysiologische processen. Het organisme streeft ernaar om de storingen in de eigen metabole processen te herstellen, zodat het organisme zich kan bestendigen en handhaven. Het organisme moet zijn organisatie handhaven. Het organisme moet zichzelf als organisatie handhaven. Zonder organisatie geen organisme. Vernietiging van de organisatie betekent de dood van het organisme. De locale infectie en het kankergezwel betekenen locale desintegratie van de organisatie. Het ouder worden en het sterven betekenen een algehele voortschrijdende desintegratie van de organisatie. Elk levend wezen is hieraan onderworpen. De processen, die nodig zijn om zichzelf in stand te houden, geraken in wan-

orde; de drang tot zelfverwerkelijking geraakt in het verkeerde spoor; de fysico-chemische processen - van overigens dezelfde stoffen - neigen naar de verkeerde orde, naar de orde van het 'slechts' stoffelijke van de fysica en de chemie, een orde, die tegenovergesteld is aan de organisatie van het leven; het betekent terugkeer naar een lagere, stoffelijke fase. Het organisme wordt ziek en gaat tenslotte dood; het valt terug in het slechts natuurlijke; er schiet slechts iets stoffelijks over. (3)

De begeerte van de mens gaat steeds opnieuw uit naar voeding, kleding en woning om zich op natuurlijke wijze in stand te kunnen houden en zo zichzelf te kunnen blijven. De mens neemt tot zich en scheidt af en blijft zodoende wat hij is, hoewel steeds op andere wijze; hij wordt ouder en dus anders.

Hierin en in het weten, dat uiteindelijk toch de natuurlijke dood zal volgen, ligt het verlangen te blijven leven ondanks en na de dood: aan de ene zijde in een eeuwig hiernamaals, aan de andere zijde in het nageslacht. In de voorttelling van de mens ontmoet hij eigen tegenstrijdigheid; de voortzetting van zijn natuurlijke leven ondanks zijn aanstaande dood. In de daad van de voorttelling beleeft de mens onbewust de emotie van zijn eindigheid en zijn oneindigheid; van zijn dood en van zijn leven. De mens zet zijn aardse leven voort in zijn nakomelingen; kinderen nemen de persoonlijkheid van de ouders in zich op. De daad van de voorttelling is niet te scheiden van de nakomeling. In het gebruik van de anticonceptiepil (van het IUD¹ en van de sterilisatie) lijkt die scheiding wel gerealiseerd te worden; dan echter wordt de nakomeling als negatief mede gesteld.

Natuurlijke, psychische en sociale factoren staan de mens in de weg bij zijn streven naar zelfhandhaving door zelfontplooiing in vrijheid; zelfhandhaving door zelfontplooiing is vrijheid. Zelfhandhaving gaat vaak tegen andermans zelfhandhaving in. Storende factoren doen altijd mee in het leven en bedreigen het evenwicht tussen gezond en ziek: men wordt ziek, men wordt onvrij. Het gezond-willen-worden is de wil om de beperkingen, die het ziek-zijn aan de mens oplegt, te overwinnen tot herstel van evenwicht, harmonie en vrijheid. Ziek-zijn en gezond-zijn doen zich en elkaar gelden als een doorlopend proces; zij doen zich in elkaar gelden; zij staan voortdurend met elkaar in betrekking. Beide zijn elk het gehele proces. Gezond-zijn is zelfhandha-

ving; gezond-zijn is niet een ongestoord leven, maar een leven, waarin men zich tegen de storingen tracht te verzetten, tegelijkertijd vatbaar blijvend voor storingen.

Als de mens zich ziek voelt is hij gespleten, gescheiden, verscheurd en losgemaakt van zijn bindingen; hij is dan ontbonden. Ziek worden is verstoring van evenwicht tussen ziekmakende en gezondhoudende factoren. Het door pijn en ziek-zijn verstoorde evenwicht is de verstoring en verbreking der verhoudingen met en in de mens als soma, psyche en maatschappelijkheid. Door pijn en ziek-zijn is er een deling en verdeeldheid ontstaan. (4) Door verstoring van het evenwicht ontstaan pijn en ziek-zijn; het verbroken verband met het andere doet pijn en maakt ziek. Pijn en ziek-zijn zijn de uitingen van deze scheiding, deling en verdeeldheid. Pijn en ziek-zijn zijn de verstoring van weefseleenheid, van organische eenheid, van sociale eenheid en geestelijke eenheid. Behandelen is daarom verbinden en verband leggen; verbindingen en samenhangen herstellen, de scheiding, deling en verdeeldheid verbinden, hechten en helen.

b. *Somatisch onwelzijn*

Als de mens ziek is, dan kan hij niet meer: dan kan hij zich niet meer vrij in de ruimte bewegen; dan is hij beperkt in lopen, staan en zitten; hij kan misschien niet eens meer opstaan. Hij is beperkt in praten en gebaren; hij kan zichzelf niet meer helpen of redden. Hij is ook niet meer gericht op zijn omgeving (ruimte) en niet meer op zijn toekomst (tijd). Hij is niet meer dynamisch bezig in ruimte en tijd. Hij is geheel en al op zichzelf teruggeworpen: "Er ist wieder anheim gefallen an die Natur". (3) Hij voelt dan zijn lijf, dat hem niet meer ten dienste staat en dat hem in de steek laat. "...het ziek-zijn bindt mij aan een direct lichamelijk bestaan." (5) "De gezonde is zijn lichaam. De ziekte verstoort deze assimilatie, het lichaam wordt hem vreemd, ...Het lichaam is ontrouw geworden." (idem) In het welbevinden voelt de mens zijn lijf niet. Dat zijn natuurlijk lijf voor zijn leven en welzijn maat is, voelt de mens pas als hij ziek is. (6) De mens voelt pas zijn lijf als hij ziek of gewond is. Degene die lijdt aan anorexia nervosa ervaart zijn (meestal haar) lichaam als een hinderlijke of zelfs vijandige last. (7)

Men zou hiertegen kunnen inbrengen, dat men zijn lijf ook voelt, als men moe is, na een dag hard werken of na sportbeoefening, ge-

voelens, die toch niet ziekelijk zijn. Moeheid ten gevolge van fysiologische bezigheden verontrust de mens echter niet. Het zijn de verontlasting en de angst over de moeheid, die de moeheid doen overgaan in ziek-zijn. Het is deze angst, die de vermoeide de moeheid eventueel als ziek-zijn, als het hebben van een ziek lichaam, doet beleven. De angst roept de scheiding van soma en psyche te voorschijn.

Heeft de mens een lijf of is hij zijn lijf? Deze twee visies over de mens hebben zich al heel lang in de historie laten gelden. Van den Berg illustreert in zijn metabletische werken over het menselijk lichaam, hoe dit onderscheid zich in de loop van de eeuwen heeft ontwikkeld. Het lijf - eenheid van lichaam en ziel - wordt (door de ziel) verlaten en wordt een 'ding': het hart wordt een pomp (8), de lever wordt een chemische fabriek en de hersenen worden een computer.

In zijn onmiddellijkheid is de mens zijn lijf. Als hij zich ziek voelt, heeft hij een lichaam als een 'ding' om pas in en door zijn genezing de eenheid van zijn 'ziel' en zijn lichaam als lijf te herstellen.

Het niet-meer-kunnen is de primaire ervaring van het ziekzijn. Het niet-meer-kunnen doet de mens zo anders zijn, dat hij hulp nodig heeft. Hij roept de hulp in van de arts. De zieke of gewonde onderscheidt zich dan als (en tot) een patiënt met een ziekte of een wond. De reden, dat iemand naar de dokter gaat, of dat iemand de dokter laat komen, ligt in het zich ziek voelen; hij voelt zich niet lekker, hij voelt zich ziek, hij functioneert niet naar zijn zin. Het lustgevoel, dat met het gezonde leven gepaard gaat, ontbreekt. Het gevoel van ziek te zijn gaat vooraf aan de vraag om hulp.

De zieke komt met zijn klachten bij zijn arts vragen om genezing, omdat hij zich ziek voelt. Het is van groot belang, dat de arts vraagt naar hetgeen de zieke 'voelt'; naar datgene waarvan de zieke zich onmiddellijk, als voelend bewust is. De zieke kan zijn ziekzijn voelen in het functioneren van zijn lichaam, van zijn psyche en/of van zijn sociale verwerkelijking in de samenleving van zijn gezin, de maatschappij en de staat. Ook psychische en sociale stoornissen kan hij lichamelijk voelen. Een grote diversiteit van gestoorde functies kan, op allerlei wijzen gecombineerd, voorkomen.

De zieke tracht zijn ziek-zijn onder woorden te brengen; de zieke is een sprekende en de inhoud van hetgeen hij zegt is zijn ziek-zijn. Voor de zieke is zijn ziekte iets anders dan hij zelf, het is hem iets vreemds. De zieke tracht zijn subjectieve gevoel te verwoorden. Hij is

onzeker van wat hem beroert; hij is er angstig om. 'Het' beroert hem, 'het' steekt, 'het' doet pijn; hij is 'er' akelig van. 'Het' is iets, dat voor hem niet te kennen is dus ook moeilijk voor hem om te benoemen; 'het' blijft hem vreemd. Men zegt gewoonlijk: 'ik heb het gevoel, dat...' Maar het gevoel is niet iets, dat men hééft; het is daarentegen het zich-beleven als (nog) gevoel. Wil men zijn gevoelens uiten - waar-naar de dokter vraagt; die vraagt: wat voelt U? - dan moet men zich zijn gevoel gaan voorstellen, abstraheren van zichzelf. Dan moet men zich zijn lichaam voorstellen als iets, dat men heeft, en dat aangedaan wordt door iets vreemds, door een ziekte. Dit doet men niet 'voelend', maar (verstandelijk) denkend. (9)

Het steekt zo, het doet zo'n pijn, zijn uitdrukkingen, die onze-kerheid betekenen. Het is de zieke vreemd, eigenaardig, raar, alsof het getroffen lichaamsdeel hem vreemd is, haast even vreemd als dat-gene wat hem treft. Het lichaam is hem een ding geworden, dat (door de ziel) verlaten is. (8)

Hij hééft plotseling een voelbaar lichaam, in plaats van een lijf te zijn. (6) Gekmakende hoofdpijn; pijn, waardoor men op de kop in bed staat, zijn gezegden, waarin de angst verscholen zit voor het vreemde. Men heeft vlekken, pijnen, aanvallen of kolieken. Men heeft die 'gekregen'; het lichaam is er door 'overvallen'. De zieke heeft een ziekte; hij heeft iets 'opgelopen'; hij is ergens mee 'besmet'; hij heeft kou 'gevat'; hij heeft griep 'gekregen'. De ziekte komt en gaat; zij verspringt van hier naar daar; zij straalt uit. 'Het' brandt, 'het' steekt, 'het' doet van alles: De ziekte, 'het' (het vreemde) ageert.

De zieke moet nog leren beseffen, dat 'het', de ziekte, zijn eigen ziek-zijn is. dat hij is áls zijn ziek-zijn.

De zieke meent, dat ziekte iets is, dat hem van buiten overkomt of treft. De zieke, de mens, wordt echter niet door iets anders, van buiten af, getroffen; hem overkomt niet iets van buiten af. Hij wordt daarentegen getroffen door zichzelf; hij overkomt zichzelf. De ziekte, die de mens lijkt te overkomen, is een wijze van zijn, dat als een storing in het evenwicht ervaren wordt. Maar het individu, de enkele mens, die bijzondere zieke, is niet zonder of buiten het algemene. Het algemene is het leven. De individuele, levende mens, die zieke, is deel of lid van het algemene; hij is het algemene op zijn bijzondere wijze, op zijn bepaalde eigen wijze. Wat hem dus treft of lijkt te treffen dat is hijzelf, zijn eigen zelf. Hem treft wat hij méde is: de sto-

ring, de ziekmakende factor, is net zo goed zijn eigen zelf als de weer gezondmakende factor; de storing is de tegenhanger van het onge-
stoorde. De storing en de 'ontstoring' zijn beide in hem (en áls hij)
present en zijn te denken als het ziekmakende 'moment' en het gezond-
makende 'moment'. Zowel de storing (ziekte) als de ontstoring (her-
stel van gezondheid) zijn in ieder mens aanwezig. Zowel de storing
als de ontstoring zijn integrale delen van de mens zelf. De ziekte is
de eigen ziekte van die zieke mens. De ziekte is de storende factor,
die tegenovergesteld is aan de herstellende factor; beide factoren doen
zich gelijkelijk in de mens gelden.

De ziekte, die de zieke lijkt te overkomen, is niet iets totaal an-
ders, niet iets van buiten, maar is het andere van zichzelf, dat zich
in hem gelden doet. De verstandelijk denkende mens meent, dat de
wereld, het heelal, God, los van hem en buiten hem om 'bestaan', en
dat zij zijn 'gegevens' zijn. Maar het heelal, het alomvattende, houdt
ook hemzelf in; anders was het heelal niet alomvattend. Ieder mens is
méde heelal, dat niet zonder hem is. Door dat te negeren stelt de mens
zich buiten het heelal, en dan lijken de dingen hem inderdaad van el-
ders te overkomen. (10)

Het ziek-zijn bedreigt en beangstigt - het lijkt immers van buiten
te komen. Het ziek-zijn heeft de zieke in zijn macht. De zieke gaat
naar zijn arts om zich van zijn ziekte te ontdoen, althans om het be-
dreigende ervan door de arts te laten wegnemen. De arts heeft daar-
toe de macht; of liever: de zieke denkt de arts deze macht toe. Maar
het is niet de arts, die macht heeft over de ziekte, het is de ziekte,
die macht heeft over de zieke: er is hem immers iets vreemds overko-
men. De kennis van de arts is wel machtig, maar dient in de eerste
plaats om de zieke te genezen.

De zieke gaat naar zijn dokter (of laat hem komen), omdat hij
daartoe gedreven wordt door het onbepaalde gevoel van malaise, van
zich-onwel-voelen, en van angst. Het gevoel, dat hem naar de dokter
drijft, kan echter ook reeds een bepaald gevoel voor hem zijn, zoals
benauwdheid bij het ademen of misselijkheid bij het eten. Zeer duide-
lijk bepaald is de omschreven pijn, dáár op die plek en op die tijd ont-
staan. Waar geweld, bijvoorbeeld bij een ongeval, de mens onmiddellijk
tot gewonde maakt, is hij ook onmiddellijk bereid zich tot de arts te
wenden; zelfs als het hem wegens bewusteloosheid niet gevraagd kan
worden. (En mits hij geen codicil bij zich draagt, waarin staat, dat

hij niet door reanimatie of resuscitatie in leven gehouden wil worden.) De diagnose staat bij verwondingen en ongevallen vrijwel onmiddellijk vast. Oorzaak en gevolg kunnen hier meestal snel in en door een diagnose bepaald worden als een bepaalde aandoening of verwonding. De vage, onbepaalde malaise- of onlustgevoelens van inwendige ziekten worden veel moeilijker tot een bepaalde ziekte gediagnostiseerd; vage inwendige gevoelens kunnen pas door uitgebreider anamnese en onderzoek in een diagnose gevat worden als een bepaalde ziekte. Overigens hebben de iets duidelijker bepaalde gevoelens zoals pijn ook wel degelijk anamnese en onderzoek nodig voor zij in een diagnose hun bepaling vinden.

Wat is pijn?

In de oudtestamentische gedachtengang betekent pijn straf (11). Straf voor wat? Straf voor de zonde: de zonde van Adam en Eva. Dé pijn is dé straf voor dé zonde. Door het eten van de boom van de kennis van het goede en het kwade onderscheidde de oorspronkelijke Paradijselijke eenheid, of harmonie, zich in God en mens, in de straffende Heer en de lijdende mens; de vrouw zal met smart haar kinderen baren en de man zal moeten werken in het zweet zijns aanschijns op de akker, waarvan hij dagelijks zal moeten eten. (12) "Pijn was het verlies van de oorspronkelijke integriteit, veroorzaakt door de zonde van Adam." (13)

Niet alleen ónderscheidden God en mens zich van elkaar, zij scheidden zich bovendien van elkaar: "De Christelijke religie begint zelf met de absolute tweedeling en met de pijn, waardoor die de natuurlijke eenheid van de geest verscheurt en de natuurlijke vrede verstoort." (14)

In de nieuwtestamentische gedachtengang van Johannes 9:1-3 worden de pijn en de ziekte echter door Christus weer losgekoppeld van de zonde: "Waarom is die man blind geworden? Om zijn eigen zonden, of om die van zijn ouders? vragen de discipelen. Christus antwoordt: "Zijn blindheid heeft niets te maken met zijn eigen zonden of met die van zijn ouders. Hij is blind, omdat men in hem de macht (de liefde! (M)) Gods aan het werk moet kunnen zien." (15)

Hoewel de pijn en het ziek-zijn nu geen straf meer zijn voor zonde, blijven pijn, leed en ziekte gelden in het menselijk bestaan als een ontwrichting en desintegratie van de menselijke existentie; als een ontbinding en vervreemding.

In de fase van ongescheiden en ononderscheiden (Paradijselijke) eenheid is pijn nog opgenomen in het kosmische, mythische en religieuze geheel van het bestaan en is zij een zinvol begrip. Pijn behoorde dan ook weggenomen te worden door een priester-tovenaar. "Pijn was de ervaring van de mens van een gestoord universum, niet een slecht functioneren in één van de onderdelen. De betekenis van pijn was kosmisch en mythisch, niet individueel en technisch. Pijn was een teken van corruptie in de natuur, en de mens was een deel van dat geheel. Het ene kon niet verworpen worden zonder het andere; pijn kon niet als onderscheiden van de aandoening gezien worden. De dokter kon de pijnscheuten verzachten, maar de noodzaak van het lijden wegnemen zou betekend hebben de zieke doden. Pijn was een ervaring van de ziel, en de ziel was aanwezig in het gehele lichaam. Pijn was onmiddellijke ervaring van iets duivels. De campagne tegen het feit, dat pijn een persoonlijke zaak was en dat pijn geleden moest worden, is begonnen toen lichaam en ziel door Descartes gescheiden werden, toen het lijf gereduceerd werd tot een mechanisme, dat door de ziel kon worden geïnspecteerd." (16) Van den Berg spreekt, zoals al eerder aangehaald werd, over het (door de ziel) verlaten lichaam. (7) Lichaam en ziel, soma en psyche werden aanvankelijk beleefd als een geheel zonder onderscheid en zonder scheiding.

Het is de vraag of Descartes wel beschuldigd mag worden van het 'scheiden' van lichaam en ziel. Hij heeft lichaam en ziel ónderscheiden. Zolang de verhouding van lichaam en ziel als gescheiden gedacht wordt, móeten zij tevens als eenheid gedacht worden. Want wat gescheiden wordt, moet eenheid geweest zijn. Het blijvend scheiden van lichaam en ziel, het aldoor weer zeggen en denken: lichaam en ziel zijn gescheiden, kan niet anders betekenen dan dat zij eigenlijk een eenheid vormen; al is het nodig, dat de herstelde eenheid ook duidelijk gedacht en ingezien wordt. (17)

"Zonder scheiding van soma en psyche zou er geen mogelijkheid zijn tot het verkrijgen van objectieve kennis van zowel het lichaam als de psyche." (18)

In de seculiere gedachtengang is de pijn ontdaan van haar religieuze betekenis, maar het natuurwetenschappelijke onderzoek naar het verschijnsel 'pijn' - dat is 'slechts' somatisch onderzoek - heeft niet geleid tot een goed begrip ervan. Het natuurwetenschappelijk on-

derzoek komt niet verder dan het beschrijven van het verloop van de pijnprikkel als gewaarwording via afferente zenuwbanen naar de hersenen. Hoe echter het gewaarworden tot waarnemen en vérnemen of beleven wordt is in de natuurwetenschap onverklaard gebleven. In zijn dissertatie over 'Het verschijnsel Pijn' wijst Metz op deze tekortkoming in de fysiologie van het zenuwstelsel. (19) "De zenuwimpulsen behoren tot een onzichtbare wereld; de anatomische structuur tot de zichtbare wereld. Deze gegevens zijn incompatibel." "Uitgangspunt en onderzoek van de zintuigfysiologie hebben het verschijnsel 'waarneming' in door niets geschraagde hypothetische, abstracte en metafysische constructies doen ondergaan. De waarneming is onherkenbaar en onoplosbaar geworden." (20)

Buytendijk schrijft in 'Over de Pijn' (21): "In de wetenschap der levende natuur is het pijnprobleem alleen te stellen en te beantwoorden, indien het organisme inderdaad als een levend, en dus ergens in een medelevend wezen wordt verstaan, als de onverbreekbare eenheid van de sensorische en motorische functies wordt ingezien" - als onderscheid zonder scheiding (M). Verder schrijft hij (22): "Elementaire functies zijn niet gelocaliseerd. De pijn is gebonden aan een onbekend groot deel van het nerveuze systeem. Wat men als het systeem van centrale invloeden samenvoegt, omvat zowel somatische als psychische verschijnselen en toestanden, constitutionele factoren en de fijnste nuances van de persoonlijke instelling, verwachtingen, wensen en herinneringen."

De scheiding en abstrahering van soma en psyche leiden tot mechanisering en dehumanisering der geneeskunde. Het scheiden van soma en psyche maakt van de zieke mens een 'geval' en van de geneeskunde een technologie. Men zou moeten beseffen, dat lichaam en ziel, soma en psyche, een onlosmakelijke, onderscheiden eenheid vormen.

Nu noch de religieuze gedachtengang noch het seculiere natuurwetenschappelijke onderzoek de vraag 'wat is pijn?' kunnen beantwoorden, ligt het voor de hand de vraag anders te stellen: niet meer 'wat is pijn?', maar 'wat is de betekenis van pijn?'

Alvorens deze vraag te beantwoorden eerst nog de volgende overwegingen.

Het door pijn en ziek-zijn verstoorde evenwicht is de verstoring en de verbreking der verhoudingen in en van de mens als soma, psyche

en maatschappelijkheid; de eenheid van lichaam, ziel en geest (geest voorlopig gedacht als nog slechts maatschappelijkheid) is verstoord en versnipperd. Door pijn en ziek-zijn is er een deling en verdeeldheid ontstaan, die weer verbonden, gehecht en geheel moet worden. Verstoring van het evenwicht geeft pijn; de scheiding doet pijn; het verbroken verband met het andere en met de anderen doet pijn. Pijn en ziek-zijn zijn deze scheiding en gescheidenheid, deling en verdeeldheid. "Pijn is een duistere disharmonie, een conflict met de zinvolle samenhang." "In de pijn doorleven wij de splijting van de natuurlijkste van alle organische eenheid, namelijk die van ons persoonlijk en ons lichamelijk zijn." (23)

Pijn is de verstoring van weefseleenheid, van organische eenheid, van somatische eenheid. Maar pijn is ook storing van psychische en sociale eenheid en verbondenheid. Zolang men vergeet, of niet weet hoe, de scheiding op te heffen, heeft men pijn. Pijn ontstaat door de splitsing, door de scheiding, door de versnippering van de oorspronkelijke harmonische eenheid, zonder dat daar een herstelde eenheid uit voortkomt. Scheiding, splitsing is onverdraaglijk en bedreigt onze existentie; zij maakt ons onzeker en zij beangstigt ons; 'Scheiden tut Weh'. Pijn is de scheiding. De pijnlijder beleeft zijn desintegratie als pijnlijk. (24)

Pijn kan men hebben, maar men kan ook pijn lijden. Een dier heeft pijn, doch lijdt geen pijn; pijn lijden kan alleen de mens. "Pijn lijden is menselijk bij uitnemendheid, naar intensiteit, kwaliteit en uitwerking bepaald door de persoonlijke houding en deze omgekeerd mede bepalend. De mogelijkheid van het pijn lijden is van geen houding of psychologische voorwaarde afhankelijk, maar gegeven in het wezen der menselijke existentie." (23)

Bij het pijn hebben is de mens alleen somatisch aangedaan; bij het pijn lijden is de gehele menselijke persoonlijkheid betrokken. Het pijn hebben is nog met de fysiologie te begrijpen; maar om het pijn lijden te begrijpen is meer nodig: begrip voor de medemens in zijn existentie. Lijden kan alleen de mens, omdat hij zijn leven in perspectief beleeft: in relatie met zijn verleden en zijn toekomst; in relatie met de ander en het andere van zijn omgeving. Een dier kan dit niet; een dier is zich niet bewust van zijn verleden, noch van zijn toekomst. Een dier heeft daarom hoogstens pijn.

Pijn en ziek-zijn bij de mens zijn niet alleen verschijnselen van

fysiologische en pathologische aard, maar laten zich bovendien gelden in het kader van de psyche en van de existentie van de mens in zijn wereld. Hierdoor worden de problemen van ziekte en gezondheid uitgetild boven de natuurwetenschappelijke en somatisch georiënteerde medische wetenschap. De arts moet de pijn niet alleen herkennen als het symptoom van een lichamelijke aandoening, hij moet tevens beseffen, dat ook het pijn lijden en de angst daarvoor de patiënt naar hem toe drijven.

"Bij het lijden ondergaat de mens de pijn als persoon." (25) De mens lijdt als persoon. Als teken van zijn menselijkheid weent de mens. "De mens, die weent van pijn, weent als persoon. In het wenen getuigt de mens van zijn persoonlijk bestaan, van zijn niet geheel kunnen opgaan in de stroom van het tijdelijke en natuurlijke. Pijn lijdend is hij persoon, en hoewel machteloos gebonden in het natuurlijke, boven zijn natuurlijkheid uit." (25) "In het wenen capituleert de mens tegenover de natuur. In het wenen staat de mens als persoon aan de grens van het natuurlijke (met het geestelijke (M)). Wenend getuigt de mens niettemin van zijn persoonlijkheid, van zijn menselijke geest." (25) "Pijn en smart tekenen het afscheid van de Godmens van het aardse leven. Overigens niet om het daarbij te laten." (26)

Pijn hebben en pijn lijden verhouden zich als waarnemen en beleven. In het pijn lijden, in het beleven van pijn, wordt de menselijke existentie bedreigd. Het verleden en de toekomst doen dan niet meer mee in de zelfverwerkelijking van de mens; eveneens is de relatie tussen pijnlijder en de hem omgevende wereld verstoord. Tijd en omgeving vallen weg. (27) De geschiedenis van de mens is een continu persoonlijk gebeuren. Door pijn en ziek-zijn wordt deze continuïteit verbroken en beleeft de zieke verleden en toekomst niet meer, of anders. Ook de omgevende wereld valt voor de zieke weg en het lichaam komt alleen te staan, geïsoleerd. De relatie tussen lichaam en wereld is verstoord. (28) De mens gaat op in zijn pijn en in zijn lijden, tot sterfens toe. Er is een pijn hebben en een pijn lijden, er is een ziek-zijn en een sterven: met pijn en leed, ziekte en dood heeft de mens altijd te maken.

Maar desondanks gaat het leven verder en mag men zich wel eens afvragen, hoe het toch komt, dat men in het algemeen zo gezond is en dat men zoveel pijn, leed en ziek-zijn kan verdragen. (29)

Het antwoord op de vraag: 'Wat is de betekenis van pijn?' (en van leed en ziekte), is, dat de mens door pijn, leed en ziekte op de proef gesteld wordt en de gelegenheid krijgt om zichzelf op de proef te stellen. Door pijn, leed en ziekte krijgt hij gelegenheid om zijn leven in perspectief te leren beleven. Door zijn lijden kan hij zijn verbondenheid met eigen verleden en toekomst markeren, evenals zijn relatie met de ander. Men leze het Bijbelboek Job.

c. *Psychisch onwelzijn*

"Wantrouw iedere simplistische psychologie." (30)

De zich als eenheid van lijf, zich als één geheel voelende mens is ziel (of psyche). De psyche is overgang (of liever: de mens in en als zijn psychische moment is overgang) van natuur naar geest.

De mens in natuurlijke zin is gestalte. Van een dier zegt men niet, dat het een gestalte heeft, al heeft het dier wel een lijf. (Beter: *is* gestalte, respectievelijk *is* lijf.) Als gestalte is de mens uitwendige gesteldheid, reeds meer dan alleen maar lijf. Het natuurlijke wezen, dat geen dier meer is, maar reeds mens, heeft aanvankelijk een natuurlijke, maar toch reeds menselijke gestalte. Hij *hééft* geen gestalte, maar *is* gestalte. De psyche, het innerlijke, van de mens verschijnt als (diens) uiterlijke gestalte, - met de mogelijkheid om zich tot persoonlijkheid en geest te ontwikkelen.

Als nog aanvankelijke onmiddellijkheid, als nog verzonken in eigen individuele verlangens en natuurlijke driften is de mens gestalte, die zich tot bewuste, IK-zeggende persoonlijkheid met karakter zal ontwikkelen. Het is deze ontwikkeling, die het eigenlijke onderwerp is van de psychologie.

Het psychische ziek-zijn is een verstoring van eenheid en harmonie. Het ziektebegrip in de psychiatrie is niet geheel duidelijk, - "is uiterst vaag," schrijft Rümke. (30) "Alle opvattingen," gaat hij dan verder, "waarin ziekte beschouwd wordt als een disharmonie in een krachtenstelsel, waardoor de aanpassing van het organisme aan het milieu gestoord raakt, kunnen... worden toegepast op het psychische wanneer men aanneemt... dat de psyche een functionerende totaliteit is; hierin zijn de krachten werkzaam, die de betrekkingen van dit geheel met de omgeving en met zichzelf regelen."

In deze uitspraak ligt besloten, dat Rümke het psychisch ziek-zijn tevens beschouwt in een sociaal verband: "De mens is aangepast aan de omgeving, waarop hij is aangewezen; deze omgeving bestaat in de eerste plaats uit de medemensen. De mens, die niet met andere mensen aangepast kan leven, is ziek. De mens, die losraakt uit het systeem der tussenmenselijke relaties, is ziek." (30)

Het psychisch ziek-zijn lijkt derhalve niet los te maken te zijn uit het functioneren van de mens in zijn milieu. Psychisch ziek-zijn betekent, dat de zieke tegelijkertijd gestoord is in zijn relaties met zijn omgeving. Het psychisch ziek-zijn kan de oorzaak zijn van de verstoorde relaties met de omgeving; het kan er ook het gevolg van zijn.

Rümke volgt Soddy in diens beschrijving van een evenwichtig mens (30): "Een gezonde persoonlijkheid beantwoordt aan het leven zonder (al) te veel inspanning (strain). Zijn ambities liggen binnen de speelruimte van praktische verwerkelijking, hij heeft een scherp, schrander inzicht in zijn eigen kracht en zwakte. Hij kan behulpzaam zijn, maar ook hulp aannemen, hij is veerkrachtig bij mislukkingen en nuchter bij succes. Hij is in staat tot vriendschap en tot agressiviteit wanneer dit nodig is. Het 'patroon' van zijn gedrag heeft vastheid, zodat hij trouw is aan zichzelf. Niemand zal ten opzichte van hem het gevoel hebben, dat hij excessieve eisen stelt aan zijn omgeving. Zijn persoonlijk geloof en zijn denken, het aanvaarde waardensysteem zijn een bron van kracht voor hem."

Rümke weer (30): "In al deze verbondenheid is een strijd gaande tussen liefde en afwijzing, zich willen onderschikken en aan zich willen onderwerpen." De integratie van deze functies, en van deemoed en trots, tederheid en agressie, kenmerkt de gezonde mens. "In de loop van het leven moet het tot het accepteren van het eigen zelf, de eigenlijke onvermijdelijke schuld, de eigen gebrokenheid komen."

Rümke haalt Fromm aan om de vraag te beantwoorden, welke de fundamentele eigenschappen van de mens zijn, die tot ontwikkeling moeten komen, wil niet een stoornis in de diepste kernen van zijn wezen ontstaan:

- 1) "De tendens te groeien, zich te ontwikkelen en de mogelijkheid te verwerkelijken, die de mens heeft ontwikkeld in de loop van zijn historie, het vermogen tot creatief en kritisch denken en het hebben van gedifferentieerde emotionele en zinnelijke ervaringen."
- 2) "Deze tendens te ontwikkelen in gemeenschap met anderen."

3) "Het vinden van normen, waarin de in ieder mens levende tendens, zich aan bovenpersoonlijke waarden te binden, kan worden vervuld."

"De voorwaarde tot deze ontplooiing van het individu in de gemeenschap is de vrijheid." Aldus Fromm, aangehaald door Rümke. (30)

Aan de ene zijde is de psychische ontwikkeling van de mens onlosmakelijk verbonden aan die van zijn sociale aspecten; aan de andere zijde is die evenmin los te maken van zijn lichamelijke ontwikkeling. Hippocrates was zich reeds bewust van de eenheid van soma en psyche. En "Zij, die rondkramen, dat psychiatrie 'niets anders dan chemie' is, zullen nooit de samengesteldheid van het menselijk gedrag begrijpen." (31)

In bovenstaande aanhalingen wordt enigszins verduidelijkt wat psychisch ziek-zijn is, maar zij zijn nog geen filosofie; en wat de psyche nu eigenlijk is wordt in de psychologie evenmin duidelijk gemaakt.

De voortschrijdende ontwikkeling van de menselijke geest uit de natuur heb ik getracht uiteen te zetten in het hoofdstuk 'De Mens'. De ziel of psyche is in deze ontwikkeling een fase. Pas als deze ontwikkeling als zodanig begrepen is, is ook het ziek worden van de psyche te begrijpen als een storing in en van die ontwikkeling.

De scheiding van lichaam en ziel - het dualisme en zelfs de polariteit van lichaam en ziel - is eigenlijk geen scheiding, maar onderscheiding. Lichaam en ziel, soma en psyche, zijn een eenheid. Zij zijn 'momenten' in en van het levende individu. Blijft men aan de scheiding van beide vasthouden, dan maakt men die tot abstracties, die elkaar hoogstens kunnen beïnvloeden; dan is hun verband hoogstens als oorzakelijk voor te stellen. Door het denken in abstracties en door het uiteenhouden van soma en psyche in voorstellingen is hun eenheid niet goed te begrijpen.

Artsen hebben niet genoeg aan die scheiding; als scheiding is hun eenheid onbegrijpelijk. Daarom moet het verband tussen soma en psyche dan ook anders gedacht worden.

De fenomenologen en existentialisten hebben dit geprobeerd door terug te keren naar de oorspronkelijke voor-wetenschappelijke ervaring, het 'irréléchie'. Bolland noemde dit de ongescheiden en ononderscheiden eenheid van de mens; dus waar deze nog niet onderscheiden is in soma en psyche.

Met de terugkeer naar de oorsprong komt men echter niet tot begrip van die eenheid.

Met het begrip lichaam weten de artsen nog wel raad. Het lichaam is ruimtelijk en voorstelbaar; de artsen weten er heel wat van. Met het begrip psyche wordt het moeilijker. Door de psychologie is er veel 'over' de psyche bekend geworden, maar wezenlijk gekend wordt het begrip psyche daarmee nog niet. De psychologie verschaft veel informatie over het innerlijk leven en beleven van de mens, over zijn gedachten, zijn dromen en fantasieën. De gedragspsychologie verschaft informatie over de psyche door het menselijk gedrag ten opzichte van zijn omgeving en zijn medemensen te bestuderen en te analyseren.

Maar hoe moeten nu die twee 'momenten' soma en psyche als één beschouwd worden?

Die eenheid laat zich niet voorstellen. Het voorstellende denken schiet hiertoe te kort. Die eenheid zal men dan ook begripsmatig moeten (be)denken!

De eenheid van soma en psyche is denkbare eenheid. Gadamer (32) spreekt van de eenheid van 'Body and Self'. Die eenheid is zowel soma als psyche; zij is niet óf soma óf psyche, zij is beide, meer zelfs dan de som van beide. Die eenheid heet geest.

Pijn, leed en ziekte belemmeren de mens in zijn activiteit en maken hem bewust van zijn zwakte en kwetsbaarheid. Door pijn, leed en ziekte is het lichaam de mens tot een object geworden, een ding, waarmee hij handelt, een middel tot handelen. Voor hem zelf, voor de vrije, subjectieve geest (= psyche), blijkt het lichaam een soort instrument geworden te zijn, dat hem ten dienste staat en waarvan hij zich pas in ziekte bewust wordt. Dan blijkt, dat soma en psyche zich tot elkaar verhouden als meester en knecht. In gezondheid ligt die verhouding net andersom. In ziekte is het soma de meester en wordt de psyche geknecht. "Krankheit ist das Wiederanheimfallen an die Natur", aan het natuurlijke lichaam. De mens als psyche is echter niet vrij zonder erkenning van zichzelf ook als lichaam: voor de psyche betekent het soma zijn wijze van uitdrukken, van zijn activiteit, van zijn actief, maar ook van zijn passief kwetsbaar zijn in de wereld. Andersom hangt zijn activiteit in de wereld toch van zijn psyche af. Zo bepalen soma en psyche elkaar en zijn zij niet gescheiden, maar juist ongescheiden onderscheiden eenheid - niet meer een tegenover elkaar staan van soma en psyche, maar een vernieuwde eenheid met het be-

houd van het onderscheid; soma en psyche ondervinden elkaar dan niet meer als wederzijds belemmerend, maar juist als elkaar wederzijds in staat stellend. In het tegenover elkaar staan wordt enerzijds het soma gecontroleerd door de psyche: discipline, gewoonte en training: anderzijds wordt de psyche door pijn, leed en ziekte ingeperkt en onbekwaam, tot slavernij gedwongen.

Het object is hier eigenlijk het 'lijf', niet het lichaam van de ana-toom. Het lijf is de existentie van de mens in de wereld; het lijf is de levende, dus ook de gebarende en zich gedragende uiterlijkheid van de innerlijke psyche. Het lijf, het levende lichaam, is datgene waarin en waarmee de mens gestalte geeft aan zijn psyche, dus aan zijn innerlijk zelf. Het lijf is het concrete anderszijn van de menselijke psyche. Aan de menselijke gestalte geeft de psyche persoonlijkheid. Als persoon geeft de mens zich gestalte. Het lijf is zowel in de wereld gesteld object, als uitdrukking van de persoon. De mens geeft met en als zijn lijf aan zijn persoonlijkheid karakter. Het lijf is de mens zelf in zijn natuurlijke existentie; het lichaam is object voor de wereld en ook voor de objectieve (medische) wetenschap. Als 'lichaam' en 'ziel' vormen deze een schijnbaar dualisme.

De poging van de mens om zich te verwerkelijken tégen het lichaam in, onderhoudt het dualisme. Het zich verzetten tegen lichamelijke ziekte onderhoudt het dualisme.

De poging van de mens zich te verwerkelijken en te handhaven ondanks en met zijn lijfelijke ziekte herstelt de eenheid van soma en psyche. Het lichaam moet niet door de psyche worden overmeesterd om daarna weer in het leven te kunnen staan - want dan wordt het dualisme van een abstract lichaam en een abstracte psyche gehandhaafd - maar men moet het leven weer hervatten en aankunnen als eenheid van lijf en psyche. Dit is pas te verwerkelijken als de psyche het lichaam herkent als eigen lijf, als de verlijfelijking van zichzelf, van zijn eigen persoonlijkheid.

De onmiddellijke eenheid van lijf en psyche moge verloren gegaan zijn (de ziel moge het lichaam verlaten hebben), de eenheid herstelt zich in tweede instantie op een nieuw niveau van integratie, door erkenning en herkenning van het lichaam als eigen lijf. Lijf en psyche zijn wel onderscheiden, maar zij zijn geen opposenten meer.

Het ondervinden door de psyche van het anders-zijn van en als eigen lijf is nodig voor de volledige ontwikkeling van de menselijke

geest in de werkelijkheid. Vergelijk het overwinnen van een handicap en het opnieuw integreren van het leven met en ondanks de handicap. Doch de oppositie is nodig om te kunnen overmeesteren en om van het overmeesterde weer iets eigens te kunnen maken.

De eenheid van soma en psyche noemt men van oudsher de geest. Men moet hier niet spreken van 'n geest, want dan zou dat opnieuw de ziel zijn, namelijk de ziel of psyche, die bij dit of dat lichaam behoort, bij de particulariteit van deze of gene mens, bij diens eindigheid of bijzonderheid. Men behoort daarentegen van dé geest te spreken, de algemene geest, dus de oneindige geest, de geest Gods, God, of de algemeenheid zelf.

De bijzondere patiënt is, behalve bijzondere psyche, bovendien de algemene geest. De algemene geest is niet voorstelbaar, hij verschijnt niet als zichzelf; hij verschijnt als het andere; hij verschijnt als die bijzondere psyche, namelijk als die patiënt.

De patiënt (ieder mens) verlangt naar de algemeenheid; hij verlangt naar de onsterfelijkheid. In zijn ziektegevoel is hij angstig om te sterven, terwijl hem bijgebracht moet worden, dat hij, ondanks zijn eindige sterfelijkheid, deel heeft aan, of deel is van de onsterfelijke, oneindige geest.

Over de psyche en de psychologie kom ik in het volgende hoofdstuk opnieuw te spreken.

De overgang van lichamelijke pijn naar het psychische lijden is de pijn van het zenuwstelsel: neuralgie, rugpijn, hoofdpijn (spanningshoofdpijn). Psychische spanningen kunnen zich in en als spier- en zenuwpijnen voordoen. Psychisch lijden uit zich als een lichamelijke aandoening. Spanningen ontstaan door het niet tot een oplossing kunnen brengen of komen van problemen. Als die niet tot een adequate oplossing komen, ontstaan er psychische stoornissen.

De mens hecht betekenis aan zijn gevoelens. Indien het geven van betekenis aan zijn gevoelens - en aan zijn spanningen - niet adequaat verloopt, ontstaan er psychische ziekten. Het is dus duidelijk waar eventuele psychotherapie moet ingrijpen: psychotherapie moet een adequate betekenis trachten te geven aan de gevoelens van de patiënt, zodat deze zich weer tot een psychische eenheid met zichzelf en zijn omgeving kan integreren. (33)

"Psychische gezondheid hangt samen met het psychische leven. De mogelijkheid, die de mens heeft om te kunnen waarnemen en te kun-

nen beleven, om te kunnen onderscheiden en om symbolen te kunnen scheppen voor zijn communicatie, heeft steeds en tegelijkertijd de mogelijkheid ingehouden voor vergissingen, voor verkeerde uitleg of inadequate communicatie. Zulke vergissingen hebben van den beginne de pogingen van de mens gehinderd in zijn aanpassing om veilig te kunnen leven in zijn milieu." (34)

Psychische ziekten zijn bij voorbeeld: dwangneurose, hysterie, schizofrenie, depressie; al zal men nooit kunnen zeggen, dat deze ziekten alleen psychogeen zijn en dat de omgeving of het soma er geen invloed op uitoefenen. "De normale instelling tegenover de buitenwereld geschiedt altijd door middel van het lichaam, dat onwillekeurig door zijn organen deelneemt aan de bewogenheid en de beweging, waarin alle activiteit zich voltrekt." (35)

Waar, wanneer en doordat het gewaarworden tot waarnemen en beleven wordt, daar is beweging en werkzaamheid. Waarneming is werkzaamheid; werkzaamheid is beweging. Geen statiek zonder dynamiek; als het leven niet in beweging zou blijven, of als het tot stilstand zou komen, dan zou het leven geen leven meer zijn maar dood. Leven is bewegen. Er is geen waarnemen zonder bewegen: er is geen voelen zonder tasten; er is geen proeven zonder smakken; er is geen ruiken zonder snuffelen; er is geen horen zonder de oren te spitsen; er is geen zien zonder de blik te werpen. Psychische emotie voelt de mens omdat hij innerlijk bewogen wordt. Innerlijk bewogen worden is psychische emotie. In het bewogen zijn weerklinkt het medeleven in vreugde of verdriet.

Voelen, proeven, ruiken, horen en zien, en emotie ondergaat men niet passief; zij zijn niet een passief gewaarworden, maar een actief, bewegend, werkzaam waarnemen: gewaarworden wordt waarnemen. De mens is passief én actief in zijn wereld, passief én actief waarnemend en belevend. Het waarnemen en het waargenomene vormen een eenheid in onderscheid.

Er is geen waarnemen zonder bewegen. Men beweegt zich in de zich bewegende omgeving; de relatie tussen mens en omgeving is dynamisch. Er is bewegen en meebewegen, er is een wederzijdse bewogenheid. Als men zich alleen beweegt, op zichzelf, is men eenzaam. Als de banden of de verbinding of het verband met het andere of met de anderen verbroken is, lijdt men áán eenzaamheid en in eenzaamheid. "De eenzaamheid is het eerste symptoom van de hedendaagse neurose."

"Neurosen zijn sociale ziekten." "Het symptoom, dat met eenzaamheid gepaard gaat, heet angst." (36)

Wat is nu psycho-somatische geneeskunde?

De scheiding en de onderscheiding in soma en psyche bij de mens zelf gaan gepaard met dezelfde scheiding en dezelfde onderscheiding in het medisch wetenschappelijke denken over de mens, al werd de psyche zeer lange tijd niet als relevant voor medische natuurwetenschappen beschouwd. De psyche viel nog onder het pastoraat; en voor zover zij ook daar buiten viel, leefde zij een schimmig bestaan in illusies en hekserij. De psyche was nog een abstractie, waarmee niemand raad wist. Pas toen lichamelijk bepaalde ziekten van psychogene ziekten onderscheiden werden, ontstonden de psychiatrie en de psychologie. (37) Hoewel soma en psyche onderscheiden zijn van elkaar, zijn zij niet van elkaar gescheiden of te scheiden; de één is niet zonder het ander te denken. Het lichaam leeft op voorwaarde van de psyche; over de psyche kunnen we pas denken op voorwaarde van het lichaam. Psyche en soma zijn samen in eenheid het lijf, het levende individu.

De psychosomatische geneeskunde is een poging om de scheiding tussen soma en psyche op te heffen, met behoud van het onderscheid. Zij poogt de kloof, die door het natuurwetenschappelijke mensbeeld in de geneeskunde ontstaan is, te overbruggen. Want in het natuurwetenschappelijke mensbeeld worden de mens zijn psychische eigenschappen ontnomen; slechts zijn soma wordt hem als voorwerp gelaten. De ordening van het materiaal, dat de medische, exacte, scheidende en onderscheidende wetenschap verzamelt en bewerkt, is een splitsing in somatisch en psychisch materiaal. (38) Maar voorlopig is men in de psychosomatische geneeskunde nog niet veel verder gekomen dan het wijzen op het dualisme van soma en psyche en hun wederkerige, slechts causale relatie. (39) Hoes (40) legt bovendien verband tussen soma, psyche en sociale factoren, en op de aanpassingen van de mens in gezond-zijn en ziek-zijn. De wisselwerking van milieu interne en milieu externe is een aanpassing. Als de uitwendige omstandigheden veranderen, moet het organisme zich daaraan aanpassen. Indien de aanpassing niet adequaat is, wordt het organisme ziek. Het fysiologische aspect van de aanpassing is ontwikkeld door Selye. Omdat de mens eenheid is van soma en psyche geldt de aanpassing evenzeer voor de psyche, zegt Hoes. (40)

Veranderingen in het milieu externe worden behalve somatisch ook in de psyche ondervonden.

De psyche is levendmakende werkzaamheid, waarin het lichaam levend gemaakt wordt. Andersom geldt, dat het lichaam 'de woning van de ziel' is en daarom voorwaarde voor de ziel of psyche. De mens is levende eenheid van soma en psyche, eenheid van lijdelijkheid en bedrijvigheid. De mens is belichaamde ziel en bezielde lichaam. Soma en psyche zijn elkaars voorwaarden.

Gegevens, die in de moderne sociologie verzameld worden, zijn voorlopig ook aparte gegevens. Het wordt tijd om de somatische, psychische en sociale gegevens tot eenheid te brengen. De geneesheer zal somatische, psychische en sociale kennis en vaardigheid moeten leren integreren. Metz verlangt dan ook terecht naar een "eigen autonome, medische wetenschappelijkheid, waarin deze eenheid tot werkelijkheid wordt." (41)

Door waarneming en gewaarwording wordt de mens bewogen; meebewegen is emotie, maar werkelijke emotie voelt de mens pas als hij weet wat hem beweegt (doet meebewegen); als hij de betekenis verstaat van wat hem beroert. Hij raakt dan geëmotioneerd, niet alleen psychisch, maar ook lichamelijk; hij verbleekt of bloost, zijn hart staat stil, het duizelt hem. Dat voelt hij soms zodanig, dat hij uit zijn voegen raakt, uit zijn evenwicht van gezond en ziek, dat hij ziek wordt. Er gebeurt echter veel, dat de mens beleeft zonder het te weten en dat hem ontgaat, maar niettemin beroert. Indien datgene wat hem onwetend of onbewust beroert, kwetsend of bedreigend is, dan ontstaan er lichamelijke klachten, waarvan de oorsprong hem onbekend is: functionele syndromen, die pas moeizaam door psychosomatische aanpak tot oplossing - dat is tot begrip - gebracht kunnen worden. De mens wordt aangetast door iets, dat hem lijkt te overkomen. Dat iets is echter het menselijk bewustzijn zelf, dat door zichzelf wordt aangetast. Het bewustzijn doet zich... zichzelf overkomen. De mens geeft zelf betekenis aan de storing; de betekenis van de storing ligt in de mens zelf. Maar de storing wordt ervaren als iets anders, iets vreemds, waaraan hij dan ook de schuld kan geven voor zijn gestoord zijn. De storing is echter iets anders van zichzelf, waarin het zich zou moeten herkennen. Door zich in het andere, het vreemde (van zichzelf) te herkennen verliest dat vreemde zijn beangstigende macht over hem, waardoor hij zich van zijn onvrijheid kan ontdoen. (42)

Patiënten met een samenstel van klachten en verschijnselen, die onder de psychosomatische geneeskunde vallen, kunnen niet uitleggen, waarom zij zich voelen zoals zij zich voelen. Zij kunnen hun emotionele of psychische ziek-zijn alleen duidelijk maken door middel van hun lichaam. Zo'n zieke verbergt niet bewust iets, maar er is wel iets verborgen; hij presenteert zich in en als zijn emotionele aandoening.

Zijn zich-zo-presenteren is zijn ziekte; het is zijn wijze van communiceren. Hij laat weten dat hij ziek is, maar de oorsprong is voor hem verborgen. Zijn kwetsende en bedreigende emotie presenteert hij als lichamelijk. (43) Om achter het verborgene te komen moet de arts kunnen luisteren en een ander 'model' hanteren dan het zogenaamde medische of natuurwetenschappelijke model; hij moet de psyche en het sociale milieu mede in zijn overwegingen betrekken. (41) "De strijd tussen IK en buitenwereld, die normaliter als een geestelijke strijd beleefd wordt, woedt bij de psychosomatische patiënt in zijn lichaam." "Dat wat zo'n patiënt beroert is niet ergens achter de lichamelijke gevoelens en verschijnselen aanwezig, maar de emotie, het conflict, de smart of de wanhoop van de patiënt presenteren zich in de vorm van diens lichamelijke verschijnselen." (45)

De emoties en de conflicten, die zich uiten in de vorm van psychosomatisch lijden, ontstaan in de menselijke samenleving. Zij worden opgeroepen door menselijk gedrag, door de wijze, waarop mensen met elkaar omgaan en hun samenleving inrichten. Daarom is het eigenlijk beter om te spreken over socio-psycho-somatische geneeskunde. (40)

Het is de taak van de arts om het onbewust verborgene van de patiënt tot diens bewustzijn te brengen. Dat brengt voor de arts mee, dat hij de klachten en verschijnselen moet leren duiden en de betekenis daarvan moet leren onderscheiden als tekenen van somatisch, psychisch en sociaal ziek-zijn. Hij mag het echter niet bij het onderscheiden laten; hij zal het onderscheidene ook weer moeten verbinden, hechten en helen tot een geïntegreerde eenheid. (45)

Het ware zelf van de mens, dat is zijn geest, komt in de mens en als de mens tot aanzijn, indien tenminste de verhouding van zijn somatische, psychische en sociale aspecten optimaal functioneert. Indien de mens die 'goede verhouding' veronachtzaamt en uit haar evenwicht brengt, dan komt de ziekte in hem en als hij tot uiting: ván zelf en dóór zichzelf.

d. *Maatschappelijk onwelzijn*

De mens leeft in een sociaal kader; hij wordt sociaal 'gescreend'.
(46) "Tot de gezondheid behoort een optimaal systeem van relaties."
(30) Het belangrijkste screen verschaft ons het informele netwerk van familieleden en vrienden, van burens en collega's in ieders dagelijkse omgeving. Deze mensen vormen een sociaal kader met allerlei gebruiken en waardeoordelen, waarmee de zieke mens getoetst wordt. "Deze sociale zeef filtreert het verkeer in en uit de spreekkamer van de dokter." (47)

Ook Illich (48) schrijft over de sociaal-culturele bepaaldheid van de pijn: "Wil een pijnervaring lijden betekenen in de volle betekenis van het woord, dan moet die passen in een cultureel kader. Cultuur maakt, dat pijn verdraaglijk is, omdat daardoor de pijn in een betekenisvolle context ingepast wordt en zo de noodzakelijkheid van pijn verduidelijkt wordt. Alleen pijn, die ondervonden wordt als geneeslijk, is onverdraaglijk."

Anderen noemen het sociale kader eveneens. Zo schrijft Metz (49) "...zijn zieken en pijnlijders symptoomdragers van de ontwrichting van hun leefwereld, hun samenleving: zij lijden aan hun samenleven."

In het hoofdstuk 'De Mens, sociologisch en ethisch' werd er reeds gewezen op het onderscheid in de samenleving van de momenten gezin, maatschappij en staat. Dit zijn zomaar niet statische, bestaande of gegeven facetten van de samenleving, maar actieve, dynamische 'momenten', die elkaar betekenen, elkaar beïnvloeden en elkaar vormen; zij zijn elkaars voortdurende voorwaarden; zij zijn voor elkaar onontbeerlijke 'momenten' in het geheel der samenleving.

De maatschappij is aanvankelijk de verkeerde kant van de samenleving, de zieke kant. Nu blijft de maatschappij niet bij het slechts verkeerde stilstaan, want de leden van de maatschappij, de mensen, beseffen, dat het daarbij niet blijven kán, en dat men niet alleen in de wereld is om elkaar te blijven bestrijden. Men beseft, dat men een gemeenschap moet kunnen vormen, waarin saamhorigheid de tegenstrijdigheid neutraliseert. Behalve, dat men elkaar bestrijdt, heeft men elkaar ook nodig. Zo wordt het begrip ethiek merkbaar in het maatschappelijke vlak. Hoewel in het hoofdstuk 'De Mens' daarover gesproken is, kom ik er in het hoofdstuk 'Ethiek' weer over te spreken.

Het verkeerde van de maatschappij maakt veel mensen ziek. Het sociale ziek-zijn van de mens is zijn ziek-zijn in en door de maatschap-

pij; in en door de verhoudingen in de maatschappij. De maatschappij is om te beginnen de ónsaamhorigheid van de samenleving. De maatschappij is het anders-zijn, het verkeerd-zijn, het ziek-zijn van de samenleving. De maatschappij is dat 'moment' van de samenleving, waar de eenheid, zoals die in principe in het gezin heerste, verloren is geraakt. In de maatschappij zijn de mensen - aanvankelijk - verdeeld. De maatschappij is het 'moment' van verdeeldheid in de samenleving, terwijl het gezin het 'moment' van oorspronkelijke eenheid is.

Het gaat de maatschappelijk zieke mens boven zijn macht zich (weer) te uiten als vrije persoon in zijn gezin, in zijn werk en in de omgeving van zijn straat en zijn buurt; met burens, kennissen en collega's. Hij drukt zich dan uit als zieke. Zijn ziek-zijn is uitdrukkingswijze van zijn mens-in-de-maatschappij-zijn. In zijn ziek-zijn presenteert de onvrijheid van de mens zich in de maatschappij.

"Als de frequentie, de aard, en zelfs het optreden van neurotische stoornissen afhankelijk zijn van het land en van de tijd, waarin men leeft, zal de oorzaak van deze stoornissen gezocht moeten worden in de telkens andere aard, structuur, vorm of samenstelling van dat land, van die tijd, kortom van de temporeel en geografisch bepaalde samenleving waarvan de enkeling deelgenoot is. De samenleving moet voorzien zijn van neurotiserende factoren, die ieder in die samenleving treffen, doch waaraan alleen de 'van huis uit' kwetsbaren manifest ziek worden. Neurosen zijn sociale ziekten, ...socio'sen." (50)

Bij het maatschappelijk ziek-zijn zijn de ziekteverschijnselen van het lichaam een melding van iets, dat zelf niet als lichamelijk verschijnt doch dat uiting is van iets, dat de mens als sociaal-geestelijk wezen beroert. Er is dan sprake van lichamelijke ziekteverschijnselen, die gepresenteerd worden door de patiënt, maar in deze presentatie niet zichzelf betekenen, doch iets anders, wat zich niet vertoont. De eigenlijke verborgen storing vertoont zich als iets lichamelijks. De patiënt 'ist wieder anheimgefallen an die Natur'. Er is lichamelijk verzet, er is een lichamelijke klacht, die als verborgen teken van een sociaal-geestelijke aandoening begrepen moet worden; als teken van sociale, geestelijke nood en onvrijheid. De klachten moeten in zo'n geval opgevat worden als een communicatief teken, als de uiting van een medemens, die in en met zijn ziek-zijn, zonder het te weten, te verstaan geeft, dat hij zich in zijn situatie en in zijn wereld niet meer als vrij mens kan verwerkelijken of handhaven. (51)

Vrijheid van geest is niet slechts afwezigheid van afhankelijkheid van iets anders of van het andere, dat verkregen is buiten dit andere om, maar dat juist verkregen is door en ondanks dit andere. De betrekking tot het andere is niet alleen mogelijk, maar zelfs noodzakelijk, omdat de geest zich juist moet verwerkelijken door en ondanks het andere, door de overwinning op het andere. Het andere, het negatieve, de gespletenheid, behoort daarom ook tot de geest. In de gespletenheid ligt de mogelijkheid van pijn en ziek-zijn. Pijn en ziek-zijn komen niet tot de mens van buiten af, maar van binnen uit. De geest heeft de kracht zichzelf te handhaven in en ondanks de gespletenheid en ondanks de pijn en het ziek-zijn. De naam voor de gespletenheid is het 'ongelukkige bewustzijn'. (52)

De moderne mens heeft in zijn beroepsbezigheid een nieuwe vorm van gevangenschap (onvrijheid) gecreëerd: slavernij aan de lopende band. Zelfontplooiing is daar niet of nauwelijks meer mogelijk. Deze eigen slavernij en deze eigen onvrijheid van de mens maken hem ziek. Dit is het specifiek menselijke ziek-zijn, dat gemakkelijk leidt tot chronisch ziek-zijn, tot kwalen, omdat de prikkel tot genezing ontbreekt. Want tegelijk met het verlies van de zekerheid in het geloof heeft hij die zekerheid 'geseculariseerd' door zich te verzekeren van de wieg tot het graf en door zich zijn welvaartsstaat te scheppen. De arbeid, een wezenlijke levensinhoud voor de mens, wordt hem ontnomen en laat hij zich ontglippen. Want pas in zijn arbeid kan hij zijn mogelijkheden en begaafdheden ontplooien: creatief leven. De sociale welvaartsstaat houdt het ziek-zijn in stand en verergert het. Behalve zijn God verliest de mens nu ook zijn arbeid, waarin hij zijn begaafdheden kon uitleven en waardoor hij zijn mogelijkheden tot werkelijkheid kon maken. Pas in en door zijn arbeid schept de mens zijn leven. In de welvaartsstaat wordt de mens echter niet meer uitgedaagd de dingen zelf te doen: alles gaat vanzelf; het 'ding' gaat vanzelf; de machine werkt automatisch. (53) De enige manier om hieruit nog te vluchten is: terug de natuur in: kamperen, barbecuen, vissen, jagen, buitensport, tuinieren enzovoort, de schijn van het terug-naar-de-natuur.

Een groot deel van de mensen is vernederd en ontmenselijkt omdat zij alleen maar behoeven te schakelen, aan knoppen te draaien en hefboomen om te zetten. De wijze van functioneren van de techniek ontgaat de mensen volledig. (54) Zij worden tot knecht van de techniek, waaraan zij alleen zo nu en dan maar even een hefboom behoeven over

te halen. De arbeid grenst hierdoor aan het niets-doen. De mens wordt niet eens meer moe! Zijn grootste geluk is zijn grootste gemak geworden en dat ideaal is alleen maar met geld te bereiken. Zo schijnen geld en geluk identiek geworden te zijn. (53)

Bij het maatschappelijk onwelzijn tracht de patiënt zich aan het maatschappelijke proces te onttrekken. Van de arts krijgt de overspannen patiënt ook het advies zich aan dat proces te onttrekken. "Men bedenke, dat ziekte, sociaal gesproken, een afwijkende toestand is, waardoor mensen tijdelijk van hun normale persoonlijke en sociale verantwoordelijkheden worden ontheven." (47)

Alsof de maatschappelijk zieke mens te scheiden zou zijn van de 'zieke' maatschappij. Ook simulerende en agraverende zieken willen zich bevrijden van de maatschappij, die zij als slavernij ervaren. Hun vrije tijd ervaren zij dan als hun vrijheid. (55)

In het maatschappelijk ziek-zijn mist de zieke het vermogen om zijn sociale vrijheid te verwerkelijken. In het maatschappelijk ziek-zijn is de zieke niet (meer) geheel bij machte zijn bindingen, zijn verbonden zijn en het zich onderscheiden van en met anderen vrijelijk zelf te bepalen. Hij wordt als maatschappelijk ziek, passief bepaald door zijn bindingen en ontbindingen met anderen. Hij kan zijn verbonden-zijn en zijn ontbonden-zijn met anderen niet (meer) actief, vrij en zelfbewust bepalen. Het wordt hem zelfs in vele gevallen belet. Hij kan zich niet meer uiten of zich uitdrukken als vrije, werkende persoon; hij moet zich uitdrukken als zieke, zich gedragen als zieke. Zo, als zieke en in ziektegedrag, drukt hij zijn mens-zijn uit. In ziektegedrag presenteert de onvrijheid van de mens zich in de maatschappij. De arts poogt de zieke mens bewust te maken van de ware aard van zijn onvrijheid, van zijn verwrongen houding tot en in de maatschappij. De 'taal' van de patiënt, waarmee hij uitdrukt hoe hij zijn maatschappelijke situatie beleeft, dient voor de arts als teken van zijn ziek-zijn begrepen te worden, waarin de maatschappij zich spiegelt.

Evenzo weerspiegelt de maatschappij de zieke. Behandeling van de maatschappij late de arts over aan de overheid, hoewel hij als burger ook maatschappelijke verantwoordelijkheid heeft. De arts neemt vaak maatschappelijke maatregelen, of adviseert daartoe. Hij is dan werkzaam als 'sociaal geneeskundige'.

Het maatschappelijk ziek-zijn, zoals bijvoorbeeld overspanning door onvrede met collega's, burens of familieleden; door overwerk of

werkloosheid, door drugs- of alcoholverslaving, is een ziek-zijn, waarmee de arts veelal geen raad weet. De behandeling daarvan behoort eerder bij instituten zoals het maatschappelijk werk, dat krachten kan mobiliseren om de storende factoren in het sociale vlak tegen te gaan. (56) De microsituatie van het sociale ziek-zijn is een afspiegeling van de sociale macrosituatie. (57) De behandeling daarvan wordt weliswaar voor een deel naar de gezondheidszorg en de arts toegeschoven, maar het is de vraag of het tot de competentie van de arts behoort, die opgeleid is in vooral somatische en psychische geneeskunde. Toch dient het maatschappelijk proces en de maatschappelijke situatie van de patiënt altijd in de overwegingen van de arts betrokken te worden. (58) Hij maakt in zijn werk immers ook deel uit van dat maatschappelijke proces; bovendien zijn soma, psyche en maatschappelijkheid niet van elkaar te scheiden.

Het leven, en daarin het gezond-zijn en het ziek-zijn, is een leven in een milieu en in relatie tot een milieu waarin dat leven zich voltrekt. In zijn milieu verwerkelijkt de mens zich en bovendien schept hij zijn milieu zelf; hij gedraagt zich in zijn milieu met als doel zichzelf te verwerkelijken. Zijn gedrag, zijn doen en laten zijn gericht op zelfontplooiing, zelfontwikkeling en zelfverwerkelijking in relatie met de ander en de anderen in en van zijn milieu. Door middel van zijn ziek-zijn verzet de mens zich tegen de storende invloeden, die hij als van buiten komend ervaart. Een ziek mens geeft zo te verstaan, dat hij in de zelfverwerkelijking van zijn persoonlijkheid gestoord, getroffen en gehinderd is. Het algemene belang van het volk, dat tevens en tegelijkertijd het bijzondere belang is van elk individu van dat volk, is zijn gevoel voor en zijn recht op zelfbepaling door zelfbeperking in eigen verantwoordelijkheid, om datgene te doen wat hij wil en kan, en wat hij behoort te doen. In zijn milieu verwerkelijkt de mens zich met een doel. Dat doel is hijzelf. Ziekworden kan daarom niet alleen ecologisch-causaal maar bovendien teleologisch begrepen worden. "De essentie van dit ziektebegrip is daarin gelegen, dat onder invloed van fenomenologie en existentiële filosofie ziek-zijn opgevat wordt als een vorm van mens-zijn." (59)

Hoewel anderen onze behoeften en bedoelingen inderdaad mee bepalen, moet men zichzelf van zijn vrijheid en onvrijheid bewust worden: moet men zich bewust worden van zijn bedoelingen, behoeften en middelen om zich zodoende voortdurend te bevrijden van zijn onvrijheid

om zelf, actief, zijn relaties met anderen mede te bepalen. De maatschappij voltrekt zich gewoonlijk in al haar vormen alsof de maatschappij iets is buiten de mens om, alsof de maatschappij de mens eenzijdig beïnvloedt en hem ziek maakt; maar, hoewel dit zo is, maakt aan de andere kant de mens ook de maatschappij ziek. Men kent in het algemeen de relatie tussen mens en maatschappij niet. Daarom krijgt de maatschappij, en soms de overheid, de schuld van het vele ziek-zijn. De overheid neemt de schuld ook op zich; zij neemt althans de verantwoordelijkheid voor ziekte en gezondheid op zich - evenals voor een gezonde economie - en heeft daarom ook de neiging de mens in 'gezondheidskeurslijf' te dwingen. De ontwrichting van de maatschappij, waaronder de mens lijdt, is de zogenaamde welzijnsnood. De verkeerde verhoudingen in de maatschappij maken de mens ziek. (51) In de maatschappij is de mens in zijn 'verdeeldheid' losgeslagen uit zijn eenheid. Hij wordt ziek als hij zich niet thuis in zijn gezin kan laten troosten of/en zich niet in de kerk kan laten stichten. Van het maatschappelijk ziek-zijn van de mens is de verkeerdheid van de maatschappij niet af te zonderen. De verkeerdheid van de maatschappij maakt de mens maatschappelijk ziek; maar de zieke mensen vormen samen mede hun eigen verkeerde maatschappij.

In de verkeerdheid van de maatschappij dreigt het gevoel voor eenheid in de intermenselijke betrekkingen en voor de saamhorigheid ten onder te gaan. Er is een "samenzwering tegen het gevoel". (60)

Pijn, leed en ziekte zijn inherent aan het menselijk leven, somatisch psychisch en sociaal. Zij geven de mens gelegenheid te leren beseffen hoe kwetsbaar hij is, ondanks zijn 'levenslust'. Dat betekent, dat hij als pijnlijder en zieke kan beseffen hoezeer hij leeft in het perspectief van verleden en toekomst, meer nog: in het perspectief van zijn eindigheid en oneindigheid.

In het volgende hoofdstuk wordt bedacht wat ziekte objectief betekent, hoe ziekte geobjectiveerd wordt in de communicatie tussen patiënt en arts en door de wetenschap.

Samenvattend

Wat voelt de zieke? Hoe voelt hij zich? In dit hoofdstuk is er nog geen onderscheid gemaakt in patiënt en ziekte. Er wordt wel onder-

scheid gemaakt in ziekzijn als somatisch, psychisch en sociaal onwelzijn.

In de paragraaf over het somatisch onwelzijn wordt het onderscheid verduidelijkt tussen lijf en lichaam. Zijn lichaam wordt de mens - als hij ziek of gewond is - een ding. Hij is dan geen lijf meer, maar heeft een lichaam (lijf is eenheid van lichaam en ziel). Het ziek-zijn is eerst een combinatie van onaangename, onbepaalde gevoelens. Voor de zieke zijn deze gevoelens reeds de ziekte; voor de arts nog niet. De arts kan pas over een bepaalde ziekte spreken na anamnese en onderzoek. Hij bepaalt de ziekte dan in en als een diagnose. Maar het onderscheid van ziekte en patiënt is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Drie gedachtengangen over pijn, leed en ziekte worden besproken: de oudtestamentische, de nieuwtestamentische en de seculiere gedachtengang der wetenschap. Omdat deze geen van drieën een duidelijk antwoord kunnen geven op de vraag: Wat is pijn? wordt de vraag anders gesteld: Wat is de betekenis van pijn? Op deze vraag wordt een voorlopig antwoord gegeven: Door pijn, leed en ziekte krijgt de patiënt gelegenheid om zijn leven te beleven in het perspectief van de relatie tot de ander en in dat van de eeuwigheid.

In de paragraaf over het psychische onwelzijn wordt er ingegaan op de moeilijkheid het psychische als iets te beschouwen, dat apart staat van - aan de ene kant - het somatische en - aan de andere kant - het maatschappelijke. De volledige mens is altijd met zijn lichaam en zijn ziel - met zijn soma en zijn psyche - op zijn omgeving betrokken; en zijn omgeving is vooral: de andere mensen. Psychische ziekten, zoals neurosen, zijn sociale ziekten, die zich in en als lichamelijke klachten presenteren.

Psychosomatische geneeskunde is een poging om de scheiding tussen soma en psyche te overbruggen. De relatie is echter voorlopig nog slechts een causale. Hoes wordt aangehaald, die wijst op de aanpassing van de mens in gezond-zijn en ziek-zijn. Een psychosomatische zieke verbergt niets bewust, maar er is wel iets verborgen. De emotie of het conflict presenteert zich alleen als somatisch. De menselijke geest verwerkelijkt zich pas als de verhouding van het soma, de psyche en de relatie met de medemens optimaal is. Psychosomatische geneeskunde is niet psychosomatisch meer, maar socio-psycho-somatisch.

In de paragraaf over het maatschappelijk onwelzijn wordt gewezen

op de sociale zeef van de omgeving. Die zeef is cultureel bepaald. Het onderscheid in de samenleving van gezin, maatschappij en staat, dat in het hoofdstuk 'De Mens' reeds besproken is, wordt opnieuw benadrukt. Met name wordt er gewezen op het verkeerde in en van de maatschappij. In de maatschappij is de mens in zijn verdeeldheid; de maatschappij is aanvankelijk de verkeerde, of zieke kant van de samenleving. Hieraan wordt wel iets gedaan: er wordt een rechtsstaat gevormd en de mensen blijken (al of niet) ethisch en religieus in hun doen of laten. Maar dan is de maatschappij niet meer in haar aanvankelijke fase; dan is zij in een verder ontwikkelde fase, namelijk in die van de rechtsstaat, terwijl ethiek en religie de mens daar boven uit tillen.

Maar eerst moeten wij nog bedenken wat ziekte is. Het begrip ziekte begint zich reeds te vertonen, maar zal pas goed duidelijk worden, indien het subjectieve gevoel door de arts en zijn wetenschap wordt geobjectiveerd.

Dat is het onderwerp van het nu volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 2

De Ziekte; het objectieve moment van het ziekzijn

"...although medicine is scientific, it is and cannot become a science." (1)

a. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de ziekte besproken, zoals die door de wetenschap wordt geobjectiveerd. Dan is de ziekte onderscheiden - niet géscheiden - van de zieke, als object onderscheiden van haar subject. De ziekte is dan niet meer bij of van de zieke, maar bij de objectieve en objectiverende wetenschap.

Een ziekte of een verwonding maakt de mens pijnlijk bewust van het onderscheid tussen zijn lichaam en zijn psyche. Als gezond is hij zijn lijf; als ziek of gewond heeft hij een lichaam als een ding; dan is hij in zichzelf gescheiden en gespleten. Soma en psyche ondervinden elkaar dan als wederzijds beperkend. In pijn en ziekte is de zieke of gewonde van zijn lichaam vervreemd.

De gezonde mens is zijn lijf. Dat wil zeggen, dat hij zich niet bewust zou zijn van zijn lijf; want zijn lijf is hem zijn vermogen om te doen en om te bewegen (to act). De mens beweegt zich, hij doet en handelt als zijn lijf. Het lijf is het levende lichaam. Als zijn lijf is de mens actief - in staat tot handelen; als passief - kwetsbaar. De onmiddellijkheid van het lijf is de onmiddellijkheid van het actief en passief zijn in de wereld. Dit zowel actief bezig zijn in de wereld, als passief kwetsbaar zijn in de wereld doet de mens tegelijkertijd zichzelf beleven als eenheid van zichzelf, van soma en psyche. Dat betekent echter toch, dat hij zich gaat onderscheiden als zichzelf en zijn lijf, als psyche en soma. (2)

Het levende organisme staat altijd op het punt om over te gaan in ontbinding, maar handhaaft zich daar voortdurend tegen. Alleen in ziekte en dood krijgen de alleen maar chemische processen in de vorm

van ontbinding weer de overhand. Het levende organisme bevindt zich steeds in dat gevaar; het heeft steeds dat andere, de ontbinding, en de dood van het 'slechts' chemische aan en bij zich. Doch als leven verzet het organisme zich daar onophoudelijk tegen en verdraagt het het 'slechts' chemische in zich als een deel van zichzelf, als het andere van zichzelf; daarom is het leven de opheffing van de tegenspraak tussen leven en de chemische processen in het organisme. Het leven is voortdurende activiteit; het leven wordt voortdurend iets anders; het wordt voortdurend opgeheven, omdat en opdat het zichzelf blijve en zodat het zichzelf kan blijven. Het leven is een samenstel van tegenstellingen: van innerlijk en uiterlijk, van oorzaak en gevolg, van doel en middel, waardoor het leven een afgeronde totaliteit is: het is eigen doel en eigen middel. (3)

De zieke hééft pijn, voelt leed en is ziek. In het ziek-zijn zijn pijn en leed opgenomen. Pijn en leed leiden, begripsmatig gezien, tot ziek-zijn; de zieke voelt zijn pijn en leed als ziekte; zij zijn voor hem de ziekte. Ziek is men, een ziekte hééft men. Pijn en leed zijn subjectieve gevoelens van de zieke. Aan deze gevoelens ontbreekt nog alle bepaaldheid, dat wil zeggen: alle wetenschappelijke en verstandelijk bepaalde bepaaldheid, want voor de zieke zijn het wel degelijk bepaalde gevoelens, gevoelde, voelbare en eventueel invoelbare gevoelens, die gepaard kunnen gaan met de dreiging van de dood en de angst voor de dood.

Er is geen gezondheid zonder ziekte; er is geen ziekte zonder gezondheid. Gezondheid is een evenwicht tussen ziekte en niet-ziekte. Ziekte en gezondheid zijn als gescheiden abstracties ondenkbaar. Ziekte en gezondheid zijn begrippen, die elkaar bepalen. Ziekte en gezondheid vormen een evenwicht in de levensprocessen; ziekte en gezondheid laten elkaar gelden; zij vormen elkaars wederzijdse voorwaarden; als abstracties zijn beide even ondenkbaar en onbestaanbaar. Zich-goed-voelen is lichamelijke, psychische en sociale harmonie tussen gezond en ziek; het zich-goed-voelen omvat zowel het begrip gezond als het begrip ziek. Het zich-goed-voelen, het welbevinden is het evenwicht tussen of de eenheid van gezondheid en ziekte. Het organisme is 'organisatie' van stoffelijke (fysico-chemische en metabole, fysiologische) processen. Indien deze processen in enig opzicht autonoom gaan optreden, zonder zich van de centraliteit van de 'organisatie' iets

aan te trekken, ontstaat ziekte. De 'organisatie' van het organisme is in principe altijd gericht op het behouden van het 'geheel'; het principe van het organisme is het 'geheel'. Ziekte is de verstoring van de evenwichtige organisatie, verstoring van het evenwicht tussen gezondhoudende en ziekmakende processen; gezondhoudende en ziekmakende processen zijn samen één proces: het organiseren van alle stoffelijke processen is de voortdurende strijd, die het organisme voert om zichzelf als eenheid te handhaven. De dreiging van het autonoom worden van die processen is voortdurend aanwezig. Daarom is het organisme voortdurend gewikkeld in de strijd tegen storingen. Het organisme is het evenwicht zelf van gezondmakende en ziekmakende factoren. Wanneer de organisatie gestoord wordt, spreekt men van ziek. Voor gezond op zichzelf, voor abstract niet-ziek, voor gezondheid als abstractie, bestaat geen woord. Evenmin bestaat er een abstract ziek-zijn, zonder weer gezondmakende factoren... tenzij de dood volgt. Goed begrepen is gezond zijn: voortdurend herstellen van geleden schade, voortdurend herstellen van ziekte, van niet-goed-functioneren van het levende organisme in zijn geheel of in zijn delen. Gezond-zijn is voortdurend gezond-worden. Blijft herstel uit, dan sterft men.

Het is logisch, dat bij het voortdurend zichzelf herstellen en instandhouden de tegengestelde factor behoort van de zelfvernietiging: de 'slijtage'. Ieder lichaam is het beeld van de nooit eindigende strijd tussen zijn zelfhandhaving en zijn zelfvertering, zijn zelfopbouw en zelfafbraak, van assimilatie en dissimilatie.

Ook in het psychisch functioneren en in de psychische ontwikkeling van individu tot persoon met karakter en van kind tot ouder en bejaarde kan de mens gestoord worden: als de mens in zijn ontwikkeling zijn onbewuste drijfveren niet bewust in evenwichtige banen kan leiden, dan zal hij op psychische wijze ziek worden.

Tenslotte is er ook sociale ziekte: indien de mens in zijn zelfontplooiing en creativiteit belemmerd wordt; als hij in zijn levenssituatie niet veilig wordt gesteld door zijn omgeving van gezin, maatschappij en staat, kan hij op sociale wijze ziek worden; dan laat hij zich eenzijdig door de buitenwereld bepalen; dan gaat de strijd ter verovering van zijn vrijheid in de maatschappij de zieke boven zijn macht. De hierdoor opgeroepen spanningen gaan zijn spankracht te boven: hij raakt overspannen.

Ieder, die zijn leven eenzijdig, hetzij door zijn lichamelijkheid,

hetzij door zijn psyche, hetzij door zijn sociale omstandigheden laat bepalen is een onvrij mens. Er zijn zelfs mensen, die zich door het weer laten bepalen!

b. *Het Ziektebegrip*

Het begrip ziekte heeft in de geschiedenis het denken van filosofen en artsen voortdurend beziggehouden. In de historische ontwikkeling van het begrip ziekte is een lijn te herkennen, die gelijke tred houdt met de ontwikkeling der medische wetenschappen. (4)

In de geschiedenis van het ziektebegrip kan men de drie fasen van het 'begrip' ziekte herkennen:

- 1) de ziekte is de klacht, datgene wat de zieke voelt en waarover hij klaagt. (Zie het vorige hoofdstuk.)
- 2) de ziekte is een samenstel van verschijnselen, die objectief te controleren zijn. (Het onderwerp van dit hoofdstuk.)
- 3) de ziekte is het zieke ZIJN van de patiënt.

1) De ziekte is de klacht van de zieke. De ziekte is wat de zieke zegt, dat hij voelt. De ziekte is nog ononderscheiden van en bij de zieke. Voor de zieke zijn de pijn en het leed wel reeds de ziekte, eventueel de dood.

Voor de arts zijn de pijn en het leed nog 'slechts' symptomen van de ziekte en niet het wezen van de ziekte. Voor de arts is de ziekte pas werkelijk een ziekte als deze haar soort- en plaatsbepaling gekregen heeft in en als een diagnose. Het onbepaalde van de subjectieve gevoelens van de patiënt wordt pas tot objectieve bepaaldheid na en door het 'kundige' onderzoek door de genees'kundige'. Door middel van anamnese en onderzoek licht de geneeskundige de ziekte geleidelijk uit de zieke en wordt de zieke een patiënt met een ziekte. Hierbij wordt tegelijkertijd aan de patiënt gevraagd, en wordt er van hem verwacht, afstand te nemen van zijn lichaam; dat hij niet meer een lijf is, maar een lichaam hééft. (5)

De ziekte wordt door de arts van de zieke losgemaakt; de ziekte wordt tot iets, dat apart staat van de patiënt; de ziekte is als ziekteverloop een proces en heeft daarom een geschiedenis: de ziektegeschiedenis van de patiënt, of de geschiedenis van het leven van de patiënt, voor zover het zijn ziek-zijn betreft; men spreekt daarom ook wel van de zieke-geschiedenis.

De ziekte wordt geobjectiveerd: er wordt gekeken, getast, gevoeld en geprikt: er worden foto's gemaakt en scopieën gedaan; er wordt geregistreerd, vergeleken, geconcludeerd en voorspeld.

Ook het begrip ziekte zelf heeft een geschiedenis. "De objectieve bestudering en ordening van de ziekteverschijnselen, door Hippocrates in de geneeskunde ingevoerd, verhief haar tot wetenschap." (6) Voordien was de geneeskunde nog geen kunde, maar een samenstel van magische handelingen. Hippocrates observeerde de zieke. In de Middeleeuwen ontwikkelde zich het onderzoek van het dode lichaam en in de 19e eeuw bloeide het onderzoek op van de patiënt.

Er was een tijd, dat men ziekte opvatte als een entiteit in het lichaam; daarnaar was de onderzoekende arts op zoek. Het leren zoeken en onderzoeken wordt onderwezen aan de universiteiten. De wetenschap licht de ziekte als een entiteit uit de oorspronkelijk onbepaalde eenheid: de zieke. Aan de universiteit wordt over ziekte onderwezen alsof de ziekte los staat van de zieke. De ziekten in de leerboeken zijn abstracties en constructies, opgebouwd uit vele waarnemingen van zieken en hun verschijnselen. (7) De techniek en haar mogelijkheden dreigen de kloof tussen patiënt en ziekte steeds groter te maken; de technologie dreigt de geneeskunde te mechaniseren en daardoor te dehumaniseren. De ontwikkeling van de medische wetenschap en van haar technologie wordt echter tegelijkertijd steeds belangrijker voor de patiënt: deze krijgt veel meer mogelijkheden voor behandeling en genezing. Hoewel men dus op zijn hoede moet zijn voor de dreigende scheiding van ziekte en patiënt door de wetenschap en de techniek, moet men er tevens dankbaar voor zijn. De ware geneesheer zal weer moeten verbinden wat gescheiden werd, maar wat in wezen onderscheiden is. Hij zal de patiënt als medemens in zijn beschouwingen en overwegingen over de ziekte moeten betrekken. Dat is een kunst.

Magie

Oorspronkelijk was geneeskunst voornamelijk magisch. In de magische 'geneeskunde' - ook in de kwakzalverij - is er nog nauwelijks sprake van ziekte. De zieke is hier nog slechts 'aangedaan'. Het weten, waardoor de zieke aangedaan is, is nog afwezig. De machtige magiër verjaagt de ziekte, die een demon is, door middel van zijn tovenarij. In de magische behandeling wordt de zieke nog niet van de ziekte onderscheiden en dus ook niet gescheiden. In het magische bewust-

zijn is er nog geen onderscheid tussen zieke en ziekte. De tovenarij betreft de zieke en de ziekte gelijkelijk als ongescheiden en ononderscheiden eenheid in haar betoverende (be)handeling. De demon wordt betoverd. In de magische behandeling hangt het ziek-zijn op 'wonderbaarlijke' wijze samen met allerlei kosmische, natuurlijke en soms sociale gebeurtenissen. De zieke mens is nog geen object van geneeskundig onderzoek, maar de samenhangende gebeurtenissen lijken magisch beïnvloedbaar; de zieke is slechts object voor magische en rituele handelingen in een ononderscheiden kosmos. (8)

2) Wetenschap

Pas door en sinds het optreden van Hippocrates en diens denkwijze wordt de zieke mens kenbron voor zijn ziekte. Dan pas ontstaat de individuele ziektegeschiedenis. Hippocrates scheidde het natuurlijke biologische ziektebegrip van het magische; hij ontdeed het begrip ziekte van zijn magische aspect. Hij was de waarnemende, observerende; hij nam de verschijnselen van de zieke waar en beschreef die objectief. Hij nam de mens waar als zieke; de zieke had verschijnselen, die palliatief behandeld werden. Hippocrates maakte onderscheid tussen de zieke en diens ziekte. "Voor de eerste maal verheft in Griekenland de mens zijn stem voor een wetenschappelijke dialoog met de natuur; hij tracht haar niet te bevatten in en door de Mythos, maar door de Logos, door het verstandelijk bewezen woord in tegenstelling tot het op gezag van anderen geloofde woord." (9)

In en door anamnese en onderzoek 'trekt' de geneesheer de ziekte uit de patiënt; hij 'abstraheert' de ziekte uit de patiënt. Deze vertelt wat hij voelt, hij vertelt zijn symptomen; hij 'vertelt' ervan. Aan het complex van symptomen wordt door de geneesheer een structuur gegeven: syndroom. Als het syndroom een begrijpelijke samenhangende constellatie heeft gekregen en een plaats in het lichaam, is het begrip ziekte toepasbaar. (4)

Om te beginnen is de ziekte een symptomencomplex, nog synoniem met de symptomen. Zij is nog een samenstel van subjectieve gevoelens en objectieve verschijnselen. De verschijnselen worden voorlopig alleen gezien, getast en gehoord (geroken). Het onderzoek door de geneesheer beperkt zich nog tot datgene wat hij met zijn zintuigen kan waarnemen; hij is reeds onderzoekend bezig, maar heeft aanvankelijk geen technische hulpmiddelen ter beschikking. Het genezen van de sympto-

men van de ziekte is in deze fase van het denken over ziekte palliatief: de symptomen worden bestreden. Het magische van de ziekte is nog niet geheel uit de symptomatische fase verdwenen; de ziekte is nog steeds een autonome entiteit in het lichaam, hoewel geen demon meer. In het ontologische ziektebegrip is de ziekte iets, dat in het lichaam aanwezig is en dat men kan krijgen of oplopen: een besmettelijke ziekte. Nader wordt bepaald waar de ziekte gelokaliseerd is en wat voor soort ziekte het is. De ziekte krijgt een plaats en een naam: een diagnose wordt gesteld. Door de plaatsbepaling en de soortbepaling, door de naamgeving wordt de ziekte van een vage en onbepaalde hoeveelheid van subjectieve symptomen tot objectieve bepaaldheid van plaats en soort, tot een bepaalde ziekte. Ziekte is oorzaak van ziekworden. De ziekte op zichzelf is nog niet gekend (herkend). Getracht wordt de ziekte te herkennen aan de morfologie van het zieke lichaam of aan die van het zieke orgaan.

Het openen van het lichaam met het mes is het begin der anatomische en pathologische wetenschappen. Symptomen en verschijnselen worden verklaard door de afwijkende morfologie der organen. Het beschrijven van het ontstaan der afwijkingen is de wetenschap der pathogenese. De ontwikkeling der anatomie gaat hand in hand met die van de pathologie. De orgaan-anatomie (en pathologie) wordt tot weefsel en celanatomie (respectievelijk pathologie). De cel blijkt tenslotte de drager van het leven te zijn en van de ziekte. (10) In deze verhouding gezien is het genezen het helen door middel van het mes: de zetel van de ziekte wordt met het mes door de chirurg verwijderd.

Het wezen van de ziekte is hier echter nog niet onderscheiden van het gevolg van de ziekte. Zodra dit onderscheid wel gemaakt wordt, komt de vraag naar de oorzaak van ziekte naar voren; in het etiologische ziektebegrip vraagt men naar de oorzaak van ziekte. Daarnaast zoekende vond men in de 19e eeuw de bacteriën, de intoxicaties en de deficiënties (Pasteur, Koch, Eykman). Tegelijk met de etiologische begripsvorming wordt de therapie causaal: met medicijn wordt de causa van de ziekte aangegrepen. Zonder dat overigens de chirurgie of de palliatieve therapie hun waarde verliezen.

In de voortgaande ontwikkeling van het ziektebegrip blijken oorzakelijke factoren alleen niet voldoende voor het begrijpen van het ontstaan van ziekte: er blijken predisponerende, precipiterende en erfelijke factoren mee te doen in het ziek worden. Voordat de ziekte ziek

maakt moet er aan verscheidene voorwaarden voldaan worden: het begrip ziekte moet als een conditioneel ziektebegrip opgevat worden (constellatie-pathologie van Tendeloo (4)); niet alleen in natuurlijk-biologisch opzicht, maar ook in psychisch en sociaal opzicht.

Zo verschijnt dan het specifiek menselijke in het ziektebegrip.

3) Het zieke ZIJN van de patiënt

Het etiologische ziektebegrip en het conditionele ziektebegrip geven aanleiding tot het functionele ziektebegrip. Ziekte is geen 'statistisch', ontologisch iets meer, maar is nu te begrijpen als een ziekelijk functioneren van de mens. Ziekte is een dynamisch proces, een verstoring van het evenwichtige functioneren van de mens als eenheid van soma, psyche en maatschappelijkheid.

In de bewustwording van de eenheid van soma en psyche komt men tot de psychosomatische geneeskunde: de leer van de wisselwerking van soma en psyche. Zoals in het vorige hoofdstuk reeds besproken is, is het geen psychosomatische geneeskunde meer, maar socio-psycho-somatische geneeskunde: reeds wordt de mens als gemeenschapswezen onderzocht en wordt de sociologie als sociaal werk in de therapie betrokken: het begrip ziekte wordt anthropologisch beschouwd, waardoor alle somatische, psychische en sociale momenten van de mens en hun wisselwerkingen onderzocht en behandeld worden. Deze momenten van het menselijk functioneren dienen niet als aparte 'eigenschappen' opgevat te worden, want als apartheden zijn deze aspecten onbestaanbaar. Zij zijn wel te onderscheiden van elkaar, maar niet te scheiden. Blijft men hen toch gescheiden houden, dan kan men nooit de wezenlijke eenheid van de menselijke geest begrijpen. Begrip van mens-zijn, wezenlijke mensenkennis kan men alleen verkrijgen door de eenheid van de momenten van de mens als geest te begrijpen.

Alles stroomt, sprak Heraclitus, of alles wordt. Ook wat men biologisch, psychisch en sociaal is, is men geworden: zoals de embryologie de wetenschap is van de somatische ontwikkeling van de mens, worden de ontwikkelingspsychologie, de culturele en de sociale anthropologie tot wetenschappen. Door de ontwikkeling van het soma, de psyche en het sociale aspect van de mens na te gaan en te onderzoeken - ook in pathologisch opzicht - is het biografisch en nosografisch ziektebegrip ontstaan: samen vormen zij het anthropologisch ziektebegrip. (11) (4)

Ziekte is ziekte van de gehele mens: het gaat om zijn persoon en om zijn omstandigheden van leven en werken en hoe hij deze omstandigheden beleeft, waarbij zijn aard, aanleg en karakter de ziekte beïnvloeden: het gaat om zijn existentie in de wereld.

De existentiële fenomenologie begint bij het subject-in-de-wereld zijn: "De wereld, waar de mens is in zijn oorspronkelijke zinstructuur." (12) De mens in zijn 'circumambient milieu'. (13) "Het primaire ontmoetingsveld van mens en wereld." (12) Hier vindt de ontmoeting plaats tussen patiënt en arts en tevens die van mens en (medische) wetenschap. In de ontmoeting tussen patiënt en arts moeten alle somatische, psychische en sociale (of situatieve) momenten in aanmerking genomen worden. Querido spreekt van integrale geneeskunde. Trimbos spreekt over ziek zijn en gezond zijn als modaliteiten van mens-zijn. Lindeboom zegt: "De mens is in zijn ziekte anders in zijn voelen, gedragen en willen; ziekte is een wijze van mens zijn." (14)

Het willen-herstellen-van-ziekte, het gezond-willen-worden is de strijd om de vrijheid. De vrijheid tracht zich ook in het complex van de medische situatie voortdurend te verwerkelijken. Het 'waarom' in het genezen en het genezen worden is het vrij willen worden. Ziek-zijn maakt de mens onvrij. Ziek-zijn is een onvrij mens zijn, een onvrije wijze van mens zijn. Gezond willen worden is vrij willen worden. De genezende communicatie tussen patiënt en geneesheer werkt bevrijdend. Maar de ware vrijheid brengt altijd onvrijheid mee: volledige vrijheid sluit de onvrijheid in. Gezond zijn is vrij zijn ondanks ziekmakende factoren. Gezond zijn is gezond worden; vrij zijn is vrij worden. De slavernij en de onvrijheid van de mens vormen een soort ziekte, die bij planten en dieren niet voorkomt: een specifiek menselijke ziekte, namelijk die van zijn idealiteit en spiritualiteit. De vrijheid moet de mens zich met zijn spiritualiteit, met zijn geest veroveren. Idealiteit en spiritualiteit reiken boven de alledaagse dingen uit; zij verheffen de mens boven zijn slechts lichamelijke, alledaagse vitaliteit. (15) De ziekte van de spiritualiteit is de specifiek menselijke ziekte. De dieren en de planten hebben geen psychische en sociale ziekten. Ziekten, veroorzaakt door virussen, parasieten en bacteriën, door deficiënties, door exogene beschadiging heeft de mens met de dieren gemeen. Planten verdragen veel exogene beschadiging en leven verder: bloemen kan men plukken, bomen en planten snoeien enzovoort. Maar de mens

kan bovendien ziek worden door oorzaken, die niet bij planten en dieren voorkomen. De mens heeft dan een specifiek menselijke ziekte. "De specifiek menselijke ziekte ontstaat als een mens niet in staat is de hoogste waarde van het leven, waarvoor hij zich geplaatst ziet, te verwirkelijken." (16)

De oorzaken hiervan onttrekken zich aan het natuurwetenschappelijk onderzoek, want hoe zou men het psychische en spirituele met fysische maatstaven kunnen meten? Hier heeft de specifiek menselijke ziekte haar specifiek menselijke oorzaak en vooral haar specifiek menselijke 'redenen'. De mens lijdt aan zijn geest, aan zijn spiritualiteit. In de specifiek menselijke ziekte is de mens zijn eigen oorzaak: er is een innerlijk menselijk gestoord zijn; in zijn uiterste consequentie is dat de psychose: de laatste en ernstigste graad van onaangepastheid van het leven en een zich terugtrekken in een wereld van het onwerkelijke. (17)

Er zijn beschavingsziekten van de mens, die nog exogeen zijn en die bij dieren niet voorkomen: ziekten door genotmiddelen, door overvoeding en door het verkeer. Door zijn vrije wil en zijn autonomie verheft de mens zich als een Sphinx uit het natuurlijke. Zijn tot persoonlijkheid verruimde individualiteit en de groei van zijn eigen verantwoordelijkheid gaan gepaard met een evenredige groei van het vermogen zijn problemen zelf op te lossen; met een groei van zijn vermogen tot zelfbeschikking. Discrepantie in zijn verantwoordelijkheid en zijn vermogen deze verantwoordelijkheid te dragen maakt de mens ziek op specifiek menselijke wijze. De mens is zelf verantwoordelijk voor zijn eigen ziek-zijn. De symptomatologie hiervan is afhankelijk van de al of niet gebrekkige ontplooiing van de mens uit zijn natuurlijke individualiteit tot geestelijke persoonlijkheid met karakter.

Het verschil tussen ook dierlijke en alleen menselijke ziekte ligt niet in het biologische of biochemische verschil, maar juist in datgene wat de mens van het dier onderscheidt; en dat is juist zijn zich ontwikkelende geest, waardoor de mens zich los weet te maken uit zijn natuurlijke gevangenis. "De mens is het enige schepsel dat niet opgesloten zit in zijn milieu." (18)

De mens kan vooruit zien; hij kan gereedschap maken; hij kan sociaal zijn; hij heeft verbeeldingskracht. "Hij heeft de vaardigheid om conclusies te trekken uit wat hij ziet en die hij richt op wat hij nog niet ziet; om zich in gedachten door ruimte en tijd te bewegen en zich-

zelf te herkennen vanuit het verleden op de drempel van het heden." (18)

De mens leeft zijn leven niet alleen; hij béleeft het en hij leidt zijn leven. Hij kan zijn dierlijke driften, die hij heeft en houdt, uitsstellen en beheersen. Zijn driften zijn die van zelfbehoud, als individu en als geslacht. Bij het dier zijn deze driften instinctmatig bepaald. De mens bereikt echter een autonomie door zich uit het dierlijke te ontwikkelen tot zelfbewustzijn, waardoor hij een geestelijk wezen blijkt te zijn. Bij de mens zijn de mogelijkheden tot zelfontplooiing in welhaast onbeperkte mate vergroot. Een dier is in zijn ontplooiing beperkt.

"De mens heeft altijd maar één ziekte tegelijk." (19) Dit is nauwelijks te begrijpen gezien het grote aantal ziekten. De mens heeft echter slechts één ziekte nodig! Het grote aantal medicijnen toont hoe weinig begrip de artsen hebben voor de specifiek menselijke ziekte. Jores bedoelt hier: de mens heeft maar één specifiek menselijke ziekte nodig. Hij kan tegelijkertijd zowel tuberculose hebben als een gebroken been. Jores zegt hier verder over (29): Indien hij te snel genezen wordt door de arts dan blijft hij afhankelijk van het medicament. Dan wordt hij voorwaardelijk gezond. Tot zover Jores.

Er zijn veel mensen ziek, die het leven, zoals zij het leven, niet meer aankunnen, onvoorbereid als zij zijn op tegenslagen. De strijd om het bestaan is niet alleen een strijd om het lichamelijk bestaan, maar ook een strijd om zich geestelijk zover te ontplooien als mogelijk is. De strijd wordt gevoerd ondanks tegenslag en nood, ondanks pijn, leed en ziekte. Deze vormen zelfs een stimulans voor zich steeds vernieuwende ontplooiing; zij vormen zelfs een integraal bestanddeel van het leven. Zij zijn een uitdaging en een aansporing om deze te dragen en te overwinnen.

Bovendien is er geen leed zonder hoop of geluk.

c *Dialectiek der geneeskundige wetenschappen - i*

"Door het zelfstandig worden der natuurwetenschappen valt de eenheid van de natuurlijke en geestelijke wereld uiteen. Een geestloze natuur en een natuurloze geest vormen elk een wereld die niets meer met elkaar te maken lijken te hebben." (21)

Vooraf in de natuurwetenschappen gaat de specialisatie voort zonder enig plan en zonder dat men zich bekommert om de eenheid van

natuur en geest. "De wetenschappen groeien steeds verder uit elkaar. Zij hebben elk een eigen object en een eigen methode." (22) "Er ontstaat een groot onoverzichtelijk quantum kennis zonder enige samenhang; de kennis is een veelheid geworden zonder eenheid." (23)

"De wetenschap is nooit klaar, moet altijd verder. De verworven kennis stemt slechts korte tijd tot tevredenheid. De kennis moet voortdurend vernieuwd en omgevormd worden. De geest, die zich slechts bevredigd voelt als hij scheppend bezig is, kan het niet bij een bepaald weten laten." (24)

"De wetenschap neemt de natuur niet zoals zij zich onmiddellijk voordoet; zij is op zoek naar het wezen der natuur en haar verschijnselen; naar het onveranderlijke en eeuwige in de natuur; naar de onveranderlijke wijze van veranderen, naar het oneindige in het eindige" (als het eindige!). (25)

De wetenschappen ontwikkelen zich door onderscheiding uit elkaar, door voortdurende differentiëring. Ook de geneeskundige wetenschappen ontwikkelen zich door onderscheiding uit elkaar, door een voortdurende differentiëring van hét denken. De differentiëring in de wetenschappen wordt denkend voortgebracht. Het denken differentieert zich, het denken ontwikkelt zichzelf door de differentiatie. De inhouden der bijzondere wetenschappen ontstaan pas en juist door de methodische geleiding. Door de methodische, streng gedisciplineerde geleiding verkrijgen de bijzondere wetenschappen hun inhoud. Daarom hangen de wetenschappen (ook die der geneeskunde) niet als los zand aan elkaar, maar grijpen zij in elkaar en ontwikkelen zij zich tot hun eenheid en hun volheid (waaruit zij ook ontstaan zijn). De materie der wetenschappen komt als een van buiten gegeven inhoud, maar de inhoud is het om te beginnen ónbepaalde, dat door en als begripsontwikkeling komt en daardoor tot inhoud der wetenschappen wordt. (26)

De wetenschappen schijnen als los zand aan elkaar te hangen; de eenheid der wetenschappen, de 'universitas', is zoek. Om inzicht te krijgen in de wezenlijke samenhang der wetenschappen is universele studie nodig: filosofie. De filosofie of wijsbegeerte herstelt het geheel. Zij maakt het denken opnieuw bewust van hetgeen het denken meent verloren te hebben: het geheel, de oorspronkelijke eenheid. De eenheid van de wetenschappen berust op de eenheid van het denken, dat zichzelf ontwikkelt. De wijsbegeerte is het principe, de methode en het systeem van alle wetenschappen. Haar principiële categorie is de vol-

ledigheid, haar karakteristieke methode is de dialectiek. De wetenschap zal zich hebben te verheffen tot wijsbegeerte, wil zij ooit goed kunnen zeggen wat zij weet; wil zij ooit begrijpen wat haar waarheid is, wat dé waarheid is. (26)

Ware kennis, wezenlijk weten, is weten van het wezen. Het wezen verschijnt als de werkelijkheid, als de werkelijkheid van de mens. Daarom is het wezen, dat geweten wordt - de werkelijkheid van de menselijke wereld - tevens het menselijk wezen, dat wéét. Het is niet alleen het weten óver de werkelijkheid en óver de mens, maar tevens het weten ván de mens, dóór de mens en áls de mens. Dit weten kan dan ook alleen maar worden voortgebracht door het zichzelf nagaande denken en komt niet empirisch tot stand. (27)

De wetenschappen hangen 'dialectisch' samen.

Een andere samenhang in de wetenschappen is de historische. De ontwikkeling van de (medische) wetenschappen is niet alleen dialectisch (logisch) - dit is ondanks plaats en tijd - zij is ook een ontwikkeling in de geschiedenis, ergens en in de tijd.

De geschiedenis van de geneeskunde is pas goed te begrijpen als men de dialectiek van en in haar geschiedenis begrijpt. De beoordeling van de ervaring van het onmiddellijk waar te nemen 'gebeuren' is de interpretatie ervan, waarbij het gebeurde en het gebeurende worden herinnerd en opnieuw voorgesteld, maar nu als 'geschiedenis'.

In de dialectiek van de medische wetenschappen wordt de historische volgorde tot logische orde. De dialectiek is de noodzakelijke methode voor het wezenlijk begrijpen van de toevallige geschiedenis van de wetenschappen. "Waar het begrip bezig is zichzelf te begrijpen, daar gelden tijd en plaats niet meer als het bepalende, niet meer als maatstaf. In en als het begrip van de geschiedenis geldt de tijd niet meer in zijn onmiddellijkheid als een eindeloos ontstaan en vergaan, doch als 'aufgehoben', dat wil zeggen als begrip, als tijdloze functie en openbaring van het begrip. Het gaat niet om de opeenvolging van gebeurtenissen in de tijd, maar om het bepalende begrip van deze gebeurtenissen." (28)

De dialectiek van de wetenschappen is te onderscheiden van hun geschiedenis. In dit hoofdstuk gaat het om de dialectiek van de medische wetenschappen, dat wil zeggen om hun logische en begripsmatige samenhang en ontwikkeling en niet om hun geschiedenis.

Wat geeft nu het 'begrip' geneeskunde te denken? en hoe laat het zich denken?

Geneeskunde is de kunde van het genezen van diegene, die ziek is. Over het begrip ziekte heb ik hiervoor uitgewijd.

Onverbrekelijk en onvermijdelijk met het begrip ziekte verbonden is het begrip gezondheid. Gezond betekent: behouden, ongedeerd, gaaf. Het woord heeft mogelijk te maken met sant = zijnde en sunya = waarheid. De betekenis-ontwikkeling zou dan zijn: zijnde - waar - echt - flink - gezond. (29)

De begrippen gezondheid en ziekte behoren bijeen: het ene is niet zonder het andere denkbaar; het gezonde kan niet buiten het zieke: het gezonde houdt het zieke in. Ziekte is de verstoring van het evenwicht tussen gezondheid en ziekmakende processen; zij vormen samen één proces. Wanneer de ontwikkeling gestoord wordt, spreekt men van ziek. Gezondheid is zelfhandhaving; zij is het zich voortdurend verzetten tegen storingen, waarvoor zij steeds vatbaar blijft.

Om tot geneeskunde, de leer en de kunde van het genezen, te kunnen komen, moet men kennis hebben van gezondheid en ziekte. Gezondheidskunde en ziektekunde gaan vooraf aan de eigenlijke geneeskunde, al heeft dit 'vooraf' niets met tijd te maken, omdat het altijd of tijdeloos geldt. Gezondheidskunde is een nieuwe leer, waar men zich pas de laatste jaren mee bezig houdt; maar wijsgerig heeft zij altijd meegedaan. Gezondheidskunde zou de leer moeten zijn van het evenwichtig functioneren van de mens in somatisch, psychisch en sociaal opzicht. (30)

Zoals gezondheid en ziekte wel onderscheiden, maar ook ongescheiden begrippen in eenheid zijn, zo zijn gezondheidkunde en ziektekunde elkaar noodzakelijk bepalende kunden, die niet los als abstracties te denken zijn. Zij bepalen elkaar wederzijds. Gezondheidskunde zet zich af tegen en wordt bepaald door de ziektekunde - en andersom; terwijl zij beide hun eenheid, hun samenvatting en hun overkoepeling, hun zin en hun betekenis vinden in en als geneeskunde.

In de medische wetenschappen gaat het om de mens, die zich als zieke om hulp wendt tot de arts. Om deze zieke mens te kunnen helpen moet de arts weten wie en wat de mens is. (I.3)

Wat is de mens, hoe ziet hij eruit en hoe zit hij in elkaar? De wetenschap begint daarom met het vergaren van kennis over zowel het gezonde als het zieke lichaam: met het verzamelen van gegevens over

de bouw (anatomie) van het natuurlijk-biologisch substraat. Er is een begin van contact tussen de onderzoeker en de onderzochte via het instrument (mes, schaar en pincet). Dé onderzochte is in de ontleedkunde of anatomie echter voorlopig nog hét onderzochte, namelijk het dode lichaam. De anatomie kan pas goed als wetenschap ontstaan als de dood zich gaan onderscheiden in 'de dode' en 'het dode lichaam'. Pas het dode lichaam, het kadaver, het lijk, kan ontleed worden. Van het kadaver heeft men afstand genomen. Dé dode is nog de al of niet dierbare dode; de man of de vrouw, die men als mens gekend heeft. Dé (dierbare) dode kan niet ontleed worden. Pas indien het persoonlijke, het bezielde, dat is ook het van God afkomstige, van de dode is verdwenen, wordt de dode het lijk of het kadaver en als zodanig kan het dan ontleed worden. Het kadaver wordt dan het lichamelijke substraat. Indien men in de geneeskunde de zieke mens teveel als een nummer of een machine gaat beschouwen, indien men hem zo zijn menselijke waardigheid ontnemt, dan wordt het bezielde lijf van die zieke slechts een objectief lichaam, of, volgens Metz: bijna een kadaver.(31)

De anatomie is het in-stukken-snijden van het menselijk lichaam. De stukken zijn de weefsels en organen. Hoe echter de weefsels en organen één geheel vormen is in het lijk niet meer te ontdekken. Anatomie is het beschrijven van wat er te zien is aan het menselijk lichaam, macroscopisch en microscopisch.

Hoe de delen ontstaan zijn leert de embryologie; daarin leert men hoe het geheel ontstaat, hoe de delen zich gaan onderscheiden en hoe zij groeien; hoe het zich onderscheiden en verdelen steeds verder gaat. Hoe de onderdelen en de onderdeeltjes wezenlijk één organisch geheel vormen, is pas te begrijpen, als men de levende, functionerende mens als zich vormende 'heelheid' (Ganzheit) beschouwt.

Geen 'zijn' kan begrepen worden zonder het 'worden' van het 'zijn'. Hoe is het 'zijn' geworden; en blijft het 'zijn' dan bij wat het geworden is? In wetenschappelijke taal is dit: de bouw van het menselijk lichaam kan niet gekend of begrepen worden zonder de kennis van de embryologie, de leer van de ontwikkeling van de bevruchte menselijke eicel tot baby. Het worden van de mens houdt echter niet op met de geboorte: het 'zijn' van de mens is een voortdurend wordend zijn tot de dood toe: ontstaan, ontwikkelen en vergaan.

Het worden van het zijn is een groeien, een zich doen zijn, een zich onderhoudende activiteit. Het zich-voortdurend-doen-zijn is het

functioneren; het proces van het doen is eenheid van worden en zijn. In de medische wetenschap is dit de fysiologie.

In de ontleedkunde of anatomie wordt het contact tussen de onderzoeker en het onderzochte lichaam bemiddeld door het instrument: het mes en de schaar, het pincet en het microtoom. In de functieleer en de ziektekundige functieleer komen de onderzoeker en de onderzochte nader tot elkaar en is er een begin van verhouding; de onderzoeker onderzoekt immers het levende, functionerende lichaam. Maar nog worden de functies als biologische functies onderzocht en wordt er nog geen of weinig (dus toch al) onderscheid gemaakt tussen dier en mens. (31)

Anatomie en fysiologie verhouden zich als vorm en functie. De vorm van een orgaan is niet alleen zijn uitwendige contour, maar ook zijn inwendige structuur. De uitwendige, toevallige contouren en de inwendige structuren vormen het essentiële, het wezenlijke van het zogenoemd-zijn; zo móet het orgaan noodzakelijkerwijs gebouwd zijn om te kunnen doen wat het behoort te doen, om te doen wat nodig is. Wat doet het orgaan? Wat is de functie van een orgaan of van het geheel van organen, dat organisme heet? Dat is leven! Het is HET leven. Het leven bepaalt de vorm én de functie; terwijl het leven evenzo door de vorm en de functie bepaald wordt. Het leven hééft geen vorm, het hééft geen functie, maar is eenheid van vorm en functie. Vorm, functie en leven vormen een drie-eenheid; vorm en functie groeien beide tezamen en in eenheid om het doel te vervullen: het LEVENDE individu. Vorm en functie zijn voortdurend wórdende, lévende vorm en voortdurend wórdende, lévende functie.

"Fonction et forme sont toutes les deux impliquées dans la vie et se complètent mutuellement." (32)

Harvey vond al ontledende de bloedsomloop. Maar de bloedsomloop is geen anatomie meer, geen vorm op zichzelf: de bloedsomloop is een levende functie van een levende vorm. Vorm en functie bestaan onmiddellijk, tegelijkertijd en van het begin af aan; zij zijn onmiddellijk en van het begin af aan elkaars anderen. Zij zijn niet denkbaar zonder elkaar. Vorm en functie worden beide samen, tegelijkertijd en in eenheid bepaald door het leven; terwijl zij samen het organische leven bepalen.

Tot zover behoren de wetenschappen embryologie, anatomie en fysiologie nog tot de biologie en tot de natuurlijkheid van de mens. Zij

gelden daarom niet alleen voor de mens, maar ook voor de (hogere) dieren. Het wezenlijk menselijke is hierin nog niet begrepen of te begrijpen. Maar het begin van het menselijke, het voorlopig alleen dierlijke of biologische van de mens is in en als zijn vorm wel reeds te 'zien' en te herkennen: de rechtop gaande mens is biologisch reeds anders verschijnend dan welk dier ook. Het menselijke is reeds in zijn somatische natuurlijkheid als gestalte zichtbaar.

Het levende menselijke individu is echter niet alleen uiterlijke gestalte.

De mens regelt zijn leven met zijn zenuwstelsel. Dat éne orgaan dat zo belangrijk afwijkt vergeleken bij dat van andere dieren, inclusief de primaten, is het (centrale en perifere) zenuwstelsel. Hier begint de wezenlijk menselijke fysiologie. De mens voelt, denkt en handelt met zijn zenuwstelsel. Zijn gevoel en zijn gedrag beheerst de mens - al of niet - met zijn zenuwstelsel. Hij bedenkt wat hij wil doen naar aanleiding van wat hij voelt en wil met zijn centrale zenuwstelsel: zijn doen regelt hij met zijn centrale en perifere zenuwstelsel. De hersenen zijn zonder twiifel met de psychische en geestelijke processen verbonden. Het is de ontwikkeling van het verstand, van de spraak, van het bewustzijn en van een nieuwe verwerkeliingsmogelijkheid van het driftleven, die de mens van het dier onderscheiden. (33)

In vergelijking met het 'orgaan' hersenen is de computer 'slechts' een mechaniek. De computer is geen onderdeel van een natuurlijk-biologisch organisme; is niet een 'zichzelf onderhoudende' activiteit. Hersenen en computer verhouden zich evenzo als hart en pomp. Noch de computer noch de pomp zijn 'bezielde'. Het vergelijken van de hersenen met een computer en van het hart met een pomp betekent deze 'ontzielen'.

De anatomie en de fysiologie van het menselijk zenuwstelsel zijn samen de neurobiologie of neurofysiologie. De anatomie van het menselijk zenuwstelsel, zijn anatomische structuur is een weergave van klinische en fysiologische gegevens. De neurobiologie van het menselijk zenuwstelsel is eenheid van zijn anatomie en fysiologie. De anatomie en de fysiologie van het zenuwstelsel zijn niet voorstelbaar; zij zijn slechts denkbaar. De gecompliceerdheid van de hersenstructuur is slechts als (menselijke) neurobiologie te bedenken en te begrijpen. Zij is niet te begrijpen alsof zij een computer was. "De anatomische structuur," schrijft Metz (34), "van ruggemerg en hersenen is een weergave, een

vertaling van de klinische en fysiologische gegevens. Zij is eigenlijk geen anatomie, zij is een abstract gegeven en behoort tot de 'unanschauliche Welt'." De anatomie van hersenen en ruggemerg is... gedachte.

De gecompliceerdheid van de hersenstructuur tart alle beschrijving - zeker een natuurwetenschappelijke beschrijving. Er zijn 13×10^9 zenuwcellen! Volgens anderen 3×10^{11} ; al deze getallen onttrekken zich aan het voorstellingsvermogen. De impulsen en onderlinge verbindingen in deze enorme hoeveelheid cellen blijken zich te onttrekken aan de waarneming der natuurwetenschappen. (35) De binnenkomende impulsen via onze zintuigen gevoel, reuk, smaak, gezicht en gehoor, en de verwerking van die gewaarwordingen tot waarnemingen zijn natuurwetenschappelijk of somatisch niet te verklaren of te begrijpen, hoewel modern onderzoek van de hersenen, de cybernetica en de systeemleer het inzicht in de hersenfunctie zeer hebben vergroot. (36)

Daarom is neurobiologie (-fysiologie) als eenheid van de anatomie en de fysiologie van het menselijk zenuwstelsel de laatste van de somatische wetenschappen. De neurobiologie omvat de anatomie en de fysiologie, de vorm en de functie van het menselijke zenuwstelsel; maar dat niet alleen: het omvat ook de vorm en de functie van alle weefsels en organen; het omvat en doordringt de gehele mens: het zenuwstelsel dringt overal door.

De neurobiologie is het einde van het somatische weten. In de neurobiologie gaat het somatische over in het niet-meer-somatische, en dat is het psychische. De tegenstelling en het verband tussen het somatische en het psychische worden begrijpelijk in en door de neurobiologie. De neurobiologie wijst onmiddellijk en onvermijdelijk naar de psychologie. Neurobiologie is reeds psychologie; terwijl psychologie aanvankelijk nóg somatisch is: want de psyche is nog te beïnvloeden door chemische en fysische middelen: elektroshock, narcotica, anaesthetica, drugs, tranquillizers enzovoort. Mogelijk is zelfs de depressie chemisch bepaald; mogelijk is crimineel gedrag organisch bepaald.

Bovendien is veel psychologisch onderzoek nog uitgebreide fysiologie.

De psychologie is de leer van het menselijke gevoel, van de innerlijke beleving, van de menselijke beweging en bewogenheid. De psychologie houdt zich bezig met wat de mens voelt, zij houdt zich bezig met het onbewust 'IK' (Es), het bewuste 'IK' en het Super-'IK'

(Ideaal-'IK'). Maar de psyche is niet alleen maar een gemoedstoestand of gemoedsgebeuren (en zeker niet alleen een fysiologisch proces); het psychische leven is niet alleen een onbewust driftleven, een bewust kennend leven en een gewetensvol leven, maar een leven, dat zich verwerkelijk in een wisselwerking met zijn omgeving. Als psyche voelt de mens zich de eenheid van (als) zijn gevoelens. Als psyche organiseert en integreert de mens zich als zijn gevoelens.

In de natuurwetenschappelijke psychologie van de 19e eeuw was de medemens 'afwezig'. Met de komst van de fenomenologie en de sociale wetenschappen kwam ook de medemens ter sprake: alles wordt samen gedaan. In de psychologie wordt de 'klinische', dat is de overwegend medemenselijke richting, hoog aangeslagen. De mens gedraagt zich tegenover en met de hem omgevende anderen. (37)

De gedragswetenschap is geen vastomlijnde wetenschap; zij is aan de ene kant nóg psychologie, aan de andere kant reeds sociologie. De sociologie is het andere van de psychologie. Als gemeenschapsmens gedraagt hij zich naar buiten, tegenover anderen, zoals hij zich van binnen voelt, als psyche. (Al laat hij niet alles merken en verbergt hij veel). De mens veruiterlijkt zijn innerlijk gevoel in en als gedrag. Als gedrag is de psyche present. De sociologie kan niet zonder de psychologie; en andersom evenmin. De psychologie wordt vaak als gedragswetenschap aangeduid. Het lijkt alsof in de psychologie slechts het gedrag wordt geobserveerd en niet wat de mens innerlijk beleeft, wat hij droomt en fantaseert, wat hij voelt, denkt en zegt. Door het gedrag te beschouwen, te meten en af te wegen, en uit te drukken in maat en getal, meent de psycholoog het innerlijk te kunnen leren kennen. Zo wordt de psychologie, de leer van wat men innerlijk voelt en beleeft, tot natuurwetenschap; maar daarmee gebruikt men een methode, die te kort schiet om juist datgene te leren kennen wat men wil leren kennen; namelijk wat de mens voelt en beleeft. Zo verspeelt de echte psychologie, een wetenschap omtrent emoties en relaties, haar zelfstandigheid aan de natuurwetenschap, waaruit zij is opgebloeid. Langs natuurwetenschappelijke weg kan men geen inzicht krijgen in het innerlijk leven van de mens, zijn denken, voelen en handelen. (38)

"De gevangenis, waarin het denken zich beweegt is de natuurwetenschap." (Id.) Dat betekent overigens niet, dat men nu maar aan de natuurwetenschap voorbij moet gaan, want zij doet blijvend mee; zij heeft zich echter te verwijden en te verheffen tot ook geesteswetenschap.

Ook de sociale wetenschappen willen de psychologie annexeren. "Evenmin echter als men het beleven kan afleiden uit de bestudering van de hersenfysiologie en anatomie, kan men gevoelens deduceren uit de maatschappijstructuur, waarin mensen leven." (Id.)

Psychologie is aan de ene kant nog fysiologie, aan de andere kant reeds sociologie: "De psychologie is oeverloos geworden." (39)

De zintuigen gevoel, gezicht, gehoor enzovoort stellen de mens in staat tot gewaarwording, waarneming en beleving van zijn omgeving. De zintuigen stellen de mens in staat om met zijn omgeving en met de anderen in contact te treden: zo gaat de psychologie aan haar grens over in de sociologie. Het gewaarworden en waarnemen zijn een beleven geworden, namelijk het beleven van de ander en het andere. De sociologie blijft de psychologie inhouden - evenals zij de fysiologie en de anatomie, dat wil zeggen het natuurwetenschappelijke blijft inhouden.

Over de psychologie schrijft Duyker (40): "De specialisatie in de psychologie voltrekt zich echter op uiterst ondoorzichtige wijze. Er is namelijk geen algemeen aanvaard en de gehele psychologie omvattend referentiekader, waarbinnen elk specialisme een duidelijke plaats zou kunnen krijgen en een eigen functie zou kunnen vervullen. Dit hangt weer samen met een nog niet eerder genoemd kenmerk van het aanschouwelijk gegeven, namelijk zijn multi-interpretabiliteit. Iedere modus van de interpretatie vereist eigen begrippen, genereert eigen 'feiten'. Het gevolg is, dat in allerlei verschillende specialismen een eigen vocabularium ontstaat en onderlinge communicatie vrijwel onmogelijk wordt. Kortom, de samenhang die stilzwijgend wordt aangenomen als men spreekt over 'de' psychologie valt uiterst moeilijk te ontwarren. Er is (nog) geen begrippenstelsel beschikbaar, dat de gehele psychologie, dat alle professionele activiteiten van de psychologen, kan omvatten. Noch over de afbakening van de onderdelen (subdisciplines, specialisaties), noch over hun onderlinge relaties bestaat eenstemmigheid. Men kan dit betreuren, maar moet het vooralsnog aanvaarden."

Zo'n kader is in de psychologie ook niet te vinden; wel echter in de filosofie. (41)

In de psychologische specialistische wetenschappen wordt door de één dit en door de ander dat beweerd op allerlei verschillende wijzen. De drang, die al deze denkers in de psychologie voortdrijft, komt in-

derdaad niet aan het licht. Ook de naam 'ziel' verschijnt als een produkt van dit denken. (Als het al verschijnt, want in de meeste boeken over psychologie wordt er nauwelijks een 'definitie' van het begrip ziel gegeven. Het woord ziel is bovendien zo beladen met de betekenis van het meelijwekkende, dat men liever spreekt van psyche.) In de boeken der psychologie blijft het buiten beschouwing, dat de ziel zichzelf benoemt, dat in het woord IK de ziel aan het woord gekomen is en zich zo bewijst als de zich uit zijn (zielige) natuurlijkheid opheffende geest. Pas met dit in het achterhoofd (dat betekent, dat men de ontwikkeling van het begrip ziel tot het begrip geest heeft doorgewerkt) kan datgene wat in de psychologische wetenschappen beweerd is en wordt, begrepen worden als noodzakelijke wijzen van het verschijnen van die psychologieën. Pas in het licht der rede kunnen de afzonderlijke psychologieën begrepen worden als 'momenten' in de totale beweging van de zich denkende geest, die zich als ziel herkent, maar zich daaruit opheft om geest te worden. Pas in het licht van de redelijke gedachtengang zijn de verschillende psychologieën te begrijpen en worden zij 'doorzichtig'. De redelijke gedachtengang is het kader en het begrippenstelsel, die Duyker in de boven aangehaalde passage zoekt. Blijft men slechts bij de produkten, bij de specialistische beweringen, die het denken van de psychologen in hun psychologieën voortbrengt, blijft men bij de uiterlijkheid van die gedachten, dan wordt het denken, dat de werkzaamheid van de geest is, buiten gesloten of uitgesloten. Het denken van en door de geest moet ingesloten worden, wil men begrijpen wat de verschillende psychologieën te bewerken hebben. (41)

De psychologie onderzoekt het hoe en waarom van het menselijk voelen en beleven, het menselijk handelen en zich gedragen. De mens brengt zijn innerlijke gevoelens door woorden en gebaren, door zijn wijze van spreken en handelen tot uiting. Zijn gevoel, komt tot uiting in (en als) zijn gedrag. Daardoor blijkt hij een sociaal wezen te zijn. De mens is meer dan alleen een psychisch apparaat, dat functioneert in een milieu. Psychologie is reeds sociologie en sociologie is nog psychologie. De psychologie en de sociologie vormen tezamen in eenheid de leer van de menselijke geest. Want bij het bezielde leven blijft het niet. Bij de mens is het bezielde leven steeds 'begeesterd' leven, of geestelijk leven, dat bestudeerd wordt in en door de culturele anthropologie. De

ware, werkelijke, dat is werkzame, anthropologie is de leer van de geest, de leer, die zich aan het somatische en psychische, sociale en culturele heeft ontheven: de geest is der wereld afgestorven, zei Boland (42). Dat is de leer, waarin de mens zich bewust wordt van zichzelf en van het andere van zichzelf, dat hem aanvankelijk als het gegevene verschijnt, maar waarin hij zich bewust wordt, dat al het gegevene niets is, zonder dat hij er zich van bewust wordt. Dan pas leert hij zich bewust te worden van zichzelf; dan pas leert hij zichzelf kennen als geest; dat hij zich als geest uit het natuurlijke en psychische kan verheffen zonder het natuurlijke ooit te verliezen: de zelfbewustwording van de geest.

Tot zover de dialectiek der medische wetenschappen over de gezonde mens. Thans die over de zieke mens.

d. Dialectiek der geneeskundige wetenschappen - ii

Ziek-zijn is anders zijn, verscheurd zijn, gescheiden zijn; of liever: anders worden, verscheurd worden en gescheiden worden in lichamelijk, psychisch en sociaal opzicht. Ziek-zijn is een proces: ziek-zijn is ziek worden - en al of niet beter worden.

De zieke is een patiënt met een ziekte. De zieke is een nog in zichzelf gekeerde eenheid, die zich in de communicatie met de arts gaat onderscheiden in en als haar twee 'momenten': patiënt met een ziekte. Patiënt en ziekte spiegelen elkaar. De ene bestaat niet zonder de andere; de patiënt weerspiegelt de ziekte; de patiënt heeft een ziekte; ziekte betekent ook patiënt-zijn; patiënt-zijn betekent ook ziekte. Zij betekenen elkaar en zijn elkaars voorwaarden.

Zoals eerder gezegd is de ziekte in de leerboeken een abstractie.

Om als arts te kunnen komen tot objectivering van de (subjectieve) klachten en tot het stellen van een diagnose is dit onderscheid logisch en noodzakelijk. Hierbij hoede men zich voor de scheiding in plaats van onderscheiding. Alleen scheiding, scheiding op zichzelf zou dehumanisering betekenen; ziekte zonder zieke; reductie van de patiënt tot een geval.

Voor het somatische aspect van de ziekte kent men de pathologie (leer van het pathos! van wat gevoeld wordt): de microscopische en macroscopische anatomie van het dode weefsel; en de klinische pathologie van de zieke, levende, mens.

Voor het psychische aspect en het sociale aspect kent men de psychopathologie en de sociale pathologie.

Dit zijn de wetenschappen, die zich met de ziektekunde bezig houden. Reeds is uiteen gezet hoe gezondheidkunde en ziektekunde onafscheidelijke wetenschappen zijn en hoe zij samen hun zin en hun betekenis ontleenen aan de eigenlijke geneeskunde; terwijl de geneeskunde onbegrijpelijk is zonder de 'momenten' gezondheidkunde en ziektekunde.

Geneeskunde is de eigenlijke kennis en kunde van het genezen. Geneeskunde omvat 1) de heelkunde of chirurgie en de geneeskunde in engere zin: de interne geneeskunde; wat betreft de somatische kant van de mens.

2) de psychotherapie voor het psychische aspect;

3) het therapeutische sociale werk voor het maatschappelijke aspect.

De geneeskunde laat zich verder onderscheiden in en als algemene geneeskunde, uitgeoefend door huisartsen; en bijzondere geneeskunde, uitgeoefend door specialisten.

Huisartsen kunnen geen geneeskunst uitoefenen, indien zij niet overleggen en samenwerken met specialisten. Huisartsen kunnen niet geïsoleerd functioneren; zij moeten kennis hebben van en over de specialismen. Specialisten als aparte 'afgezonderde' op zichzelf staande, artsen kunnen op hun eentje evenmin geneeskunst uitoefenen, indien zij niet begrijpen, dat hun bijzondere geneeskunde tegelijkertijd algemene geneeskunde is. Zij zijn geen afgezonderde op zichzelf staande, artsen, maar er 'bij'gezonderde artsen: zij zijn er bij betrokken. Algemene huisarts- en bijzondere, specialistische geneeskunde behoren bijeen, zij bepalen elkaar, steunen op elkaar en zijn in eenheid geneeskunst. Ook de specialist is algemeen arts. Hij ontvangt na zijn studie, maar vóór zijn specialisatie het diploma van het algemeen-arts zijn (tegenwoordig basis-arts). Ondanks zijn specialisatie behóórt hij ook algemeen arts te blijven. Bovendien is de patiënt als mens een organisme, die niet mechanisch in onderdelen op te splitsen is, zodat de specialist ook niet anders kan dan algemeen arts blijven.

Evenzo moet de algemene arts er voor zorg dragen op de hoogte te blijven van alle gespecialiseerde geneeskunden zonder welke hij zijn beroep niet kan uitoefenen. Want behalve dat de patiënt als mens in zijn geheel organisch functioneert - somatisch, psychisch en sociaal -, heeft hij deelaspecten, waarvoor bijzondere kennis onontbeerlijk is. De

toekomstige huisarts heeft stage gelopen bij de specialisten, voordat hij zijn huisartsenopleiding krijgt.

De eenheid van de algemene geneeskunde en de bijzondere geneeskunde manifesteert zich onder andere in het overleg tussen huisartsen en specialisten: integrale geneeskunde. Pas in het samen doen en samen overleggen wordt de geneeskunde zowel van huisartsen als van specialisten nog iets meer dan alleen toegepaste kennis: dan wordt hun geneeskunde geneeskunst; dan oefenen zij geen vak meer uit maar een beroep; dan zijn zij geen geneeskundigen meer, maar geneesheren. (43)

Het werk van de specialist mag niet zo geïnstitutionaliseerd worden, dat er nauwelijks gelegenheid is voor het opbouwen van een verhouding met de patiënt. Dit is een reden te meer voor de huisarts om het contact en de verhouding met de patiënt te onderhouden tijdens het onderzoek en de behandeling door de specialist. Dit onderhouden is het integreren en coördineren van de binnenkomende gegevens en adviezen van specialisten, laboratoria enzovoort ten behoeve van de patiënt, waarbij de verstandhouding tussen de verwijzende huisarts en de patiënt gehandhaafd en verdiept wordt: integrale geneeskunde.

Het contact en de communicatie tussen patiënt en geneesheer ontstaan ook door verwijzing naar specialisten en/of instituten, zowel voor anamnese en onderzoek als voor behandeling. Het contact van de patiënt met zijn verwijzende huisarts zal zich dan eerst moeten verdiepen tot verstandhouding via het woord, omdat bij zo'n verwijzing het vertrouwen van de patiënt overgebracht moet worden naar de specialist of het instituut. Tijdens het specialistisch onderzoek, c.q. behandeling dient de verwijzende huisarts de verstandhouding met zijn patiënt uit te breiden tot een driehoeksverhouding met de specialist. Want, hoewel de specialist zijn eigen verhouding met de patiënt moet opbouwen, bemiddelt die ook de verhouding tussen de patiënt en diens huisarts.

Indien het accent iets anders gelegd wordt, dan kan de geneeskunde ook onderscheiden worden in huisartsgeneeskunde en klinische geneeskunde. De specialist is behalve kenner van zijn specialisme ook klinisch geneesheer. Hij is niet slechts een technisch verlengstuk van de huisarts, hij is geneesheer. Zijn geneesheer-zijn blijkt uit zijn beroep als clinicus. Pas als clinicus ontmoet hij zijn medemens aan het ziekbed. Aan het ziekbed past hij zijn specialistische kennis toe, niet

op een robot maar op een medemens. Aan het ziekbed wordt hij met zichzelf geconfronteerd als mens. Hij verenigt aan het ziekbed zijn specialistische kennis, zijn laboratorium-kennis en is in het toepassen daarvan bezig als geneesheer. (44) De klinische geneesheer staat aan het ziekbed en schenkt zijn aandacht aan de klachten en behandeling van zijn patiënt. De laboratorium-arts of patholoog-anatoom schenkt zijn aandacht veeleer aan het functioneren van organen en systemen. (45) Maar de klinisch geneesheer kan niet zorgen voor zijn patiënt zonder de kennis van de patholoog en daarom is de klinische geneesheer degene, die zijn eigen specialistische kennis en de kennis van de pathologie integreert aan het ziekbed. (46) De klinische geneesheer is eenheid van pathologie en... klinische geneeskunde. Daarom is ook de clinicus een geneesheer en niet slechts geneeskundige: "...ofschoon hij zowel een wetenschapsmens is als een arts is hij niet de som van die twee, waartussen hij heen en weer beweegt. Hij voegt deze twee teza-men tot een echte synthese; hij is eenheid van beide: geneesheer."(47)

Voordat ik doorga met de dialectiek der medische wetenschappen, nu eerst een hoofdstuk over degene, die in het genezen bemiddelt: de medicus. De dialectiek der geneeskundige wetenschappen wordt ver-volgd in het hoofdstuk 'Communicatie' paragraaf b.

Samenvattend

Dit hoofdstuk behandelt het objectieve moment van het geheel der geneeskunst: de ziekte.

In de geschiedenis van het ziektebegrip laten zich de drie fasen herkennen van de begripsmatige ontwikkeling:

- 1) De ziekte is de klacht.

- 2) De ziekte is wat de arts en zijn objectieve wetenschap diag-nostiseert.

- 3) De ziekte is het zieke ZIJN van de patiënt.

- 1) De ziekte is wat de patiënt zegt dat hij voelt.

De pijn en het leed, die hij voelt zijn voor de zieke reeds de ziekte. Als de zieke bij de arts gaat vertellen wat hij voelt, dan ont-staat het onderscheid tussen de ziekte en de patiënt. De arts abstra-heert door anamnese en onderzoek de ziekte van de patiënt. Het ob-serveren, in de tijd van Hippocrates begonnen, van de verschijnselen van de patiënt (hoe verschijnt de patiënt?) gaat over (in de geschie-

denis der geneeskunde vooral in de 19e eeuw) in het onderzoeken van de patiënt. De patiënt heeft dan een lichaam als een ding, terwijl hij eerst zijn lijf wás.

2) Hiermee is dan de tweede fase begonnen: die van objectivering der subjectieve klachten door objectief waarnemen en onderzoeken, registreren en rubriceren. De ziekte krijgt een naam en een plaats in het lichaam toegewezen: de diagnose. De ziekte wordt een entiteit in het lichaam; aanvankelijk nog als een demon, maar op den duur een 'echte' ziekte, een 'iets' in het lichaam.

Door de voortschrijdende kennis van het lichaam wordt ziekte een ziek orgaan en via het microscoop een zieke cel. Het wezen der ziekte is nog identiek met het gevolg van de ziekte: het zieke orgaan of de zieke cel.

Al gauw zocht men naar de oorzaak van ziekte: het etiologisch en het multiconditionele ziektebegrip ontstonden.

Deze geven aanleiding tot 3).

Het functionele ziektebegrip. Hoe functioneert de mens in zijn gemeenschap en in zijn milieu?

De mens is niet meer alleen lichaam, hij is eenheid van lichaam, ziel en geest. (Geest voorlopig alleen als maatschappelijkheid of gemeenschappelijkheid.) Het ziektebegrip is nu een anthropologisch ziektebegrip geworden, dat de gehele mens in zijn existentie betreft. Ziekte heeft een betekenis voor de mens. Het is een wijze van mens zijn, waarmee de mens zelf tot klaarheid moet zien te komen. Ziekte is niet alleen zijn lot, het is misschien ook zijn kans om als een nieuw mens (niet meer als 'weer helemaal de oude') uit zijn ziek-zijn te voorschijn te komen.

In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt getoond, hoe de medische wetenschappen met elkaar samenhangen; al gaat het hier alleen nog om de wetenschappen van de gezonde mens. De medische wetenschappen, die betrekking hebben op de zieke mens komen ter sprake in het hoofdstuk 'De Communicatie'.

Behalve op het dialectische verband der wetenschappen wordt nog gewezen op het historische verband. Beide houden gelijke tred met de ontwikkeling van het ziektebegrip.

Gezondheidskunde en ziektekunde leiden samen tot de eigenlijke geneeskunde. Gewezen wordt op het verband tussen embryologie, ana-

tomie en fysiologie. De overgang naar de psychologie wordt gevormd door de fysiologie van het centrale zenuwstelsel. Psychologie en sociologie blijken samen anthropologie te zijn; terwijl de ware anthropologie de wijsbegeerte is.

De onderscheiding van lichaam, ziel (psyche) en maatschappelijkheid wordt in de geneeskunde gehanteerd sinds Querido zijn 'Integrale Geneeskunde' publiceerde. Lichaam, psyche en maatschappelijkheid zijn 'momenten' zoals en waarin de mens verschijnt. Het woord 'aspect' in plaats van 'moment' legt teveel nadruk op het statische en uiterlijke. Als uiterlijke aspecten abstraheren zij zich van elkaar; terwijl in het woord 'moment' de beweging en de beweeglijkheid tot uiting komen; uit het woord moment blijkt de dynamiek en de wederkerige samenhang, zowel van de innerlijkheid als van de uiterlijkheid.

Men vindt het onderscheid in momenten weer terug in de geneeskunde als de interne geneeskunde en de chirurgie; de psychiatrie; en het maatschappelijk werk.

Tenslotte wordt er gewezen op het onderscheid tussen de huisarts en de specialist, respectievelijk: de huisartsengeneeskunde als algemene geneeskunde en het specialisme als bijzondere geneeskunde. Dit laatste onderscheid loopt niet geheel parallel met het onderscheid in extra- en intramurale geneeskunde.

De momenten van subjectiviteit en objectiviteit kunnen niet gescheiden blijven: zij blijven wel onderscheiden. Hun eenheid ('heelheid') moet nog (of weer!) blijken: Dit komt ter sprake in de laatste drie hoofdstukken: De communicatie, de ethiek en de geneeskunst.

Maar eerst volgt nu een hoofdstuk over diegene, die het herstel van 'heelheid' 'vermiddelt': de medicus.

Hoofdstuk 3

De Medicus

"De mens is niet, maar hij is wat hij van zichzelf maakt." (1)

De arts is niet, maar hij is wat hij van zichzelf maakt.

Het iets van zichzelf maken, het van zichzelf bewust worden, volgt de weg der fenomenologie.

In Hegel's 'Phaenomenologie des Geistes' komt een passage voor over de verhouding Heer en Knecht. (2) In deze verhouding is de scheiding Heer-Knecht onderscheiding in zichzelf als zelfbetrekking. Deze verhouding is in het maatschappelijke vlak in allerlei vormen terug te vinden. Zo bij voorbeeld als wergever-werknemer, als klant-bediende, als eiser-gedaagde, als meester-leerling, als vader-zoon, en ook als geneesheer-patiënt.

In de voorgaande hoofdstukken zijn de Zieke en de Ziekte besproken. In dit hoofdstuk gaat het over de medicus. Zieke, of patiënt en arts worden dus apart, als dualiteit behandeld. Aan het einde van dit werk zullen zij blijken een onscheidbare eenheid te zijn, momenten in het proces van geneeskunst, dat zich dagelijks in de spreekkamer en aan het ziekbed voltrekt.

Om alles wat ik te berde te brengen heb goed te kunnen begrijpen, zou men de volledige ontplooiing van de geest moeten meemaken en doormaken. Eigenlijk maakt ieder deze ontvouwing mee en door, maar... niet bewust. Men zou de ontvouwing van de geest ook nog bewust moeten doormaken; dat betekent, dat men die bewust moet door-dénken. Deze doordenking neemt ons mee van ons gewone gevoelen en verstaan van de dingen naar het begrijpen van het wezen en de zin der dingen. Men komt er pas toe om te gaan filosoferen als men zich bewust wordt van de dingen der werkelijkheid; én bewust wordt van zichzelf. Men wordt zich bewust van zichzelf als 'IK' in en tegenover en met de werkelijkheid. Men wordt zich bewust van zichzelf en daarmee (daardoor) van de werkelijkheid; men wordt zich bewust van de

werkelijkheid en daarmee (daardoor) van zichzelf: het is één proces van bewustwording. Dit geldt voor iedereen, dus ook voor de arts. De bijzondere werkelijkheid van en voor de arts is datgene wat er zich afspeelt in de medische wereld. Door zich bewust te worden van de werkelijkheid wordt hij zich ook bewust van zichzelf als arts.

De werkelijkheid is niet iets buiten de mens om; zij is zijn eigen werkelijkheid. De mens staat werkzaam in de werkelijkheid en daarom is zij zijn werkelijkheid en geen abstractie. De mens en de werkelijkheid zijn 'momenten' van het leven, die elkaar wederzijds bepalen en nodig hebben. De werkelijkheid van de arts is ook zijn werkelijkheid, zijn werkzaamheid in zijn beroep, dat hij uitoefent in de werkelijkheid en die hij daardoor zijn eigen werkelijkheid doet zijn.

Het zich bewustworden van zichzelf én van de werkelijkheid zijn één en hetzelfde proces. Het bewustwordingsproces is reeds filosofie; het is voorwaarde om te gaan filosoferen én het is reeds filosoferen. Het vergt studie, tijd, moeite en inspanning. De bewustwording van zichzelf als geneesheer, die geneeskunst uitoefent is voor medici een zeer belangrijk proces. Het is het proces, dat de geneeskunst voortbrengt, zoals zij ontstaat uit haar eigen gespletenheid, uit haar chaos van meningen en opvattingen over de geneeskunde, en uit haar actualiteit van de dagelijkse praktijk. Het is een voortdurend zich vergewissen van haar doen en laten. Pas hierdoor rechtvaardigt de uitoefening der geneeskunde zich en blijkt zij geneeskunst. Filosofie der geneeskunst is de zelfverantwoording en zelfbewustwording van de geest in de geneesheer, die zich uiten als geneeskunst.

Filosofie der geneeskunst is in het belang van iedere arts. Filosofie der geneeskunst is namelijk de bewustwording van wat de arts is en doet als arts. Hij komt in dit proces als subject tot objectivering van zichzelf, waardoor hij zichzelf leert kennen en zich dan ook beter te kennen kan geven aan die ander, die zijn patiënt is. Hij zal daarbij wel al zijn vooroordelen en vooropgezette beginsels moeten laten varen, althans als zodanig moeten leren herkennen. De filosofie is niet alleen maar een abstracte theorie, die het gewone leven niet zou raken. Integendeel zal juist blijken, dat het proces van bewustwording een zelfconcretisering en zelfverwerkelijking is, waardoor de individuele existentie van het dagelijks leven een geestelijke, levensbeschouwelijke inhoud krijgt (blijkt te bezitten).

Maar de filosofie der geneeskunst is eveneens in het belang van

de patiënt. De geneeskunst voltrekt zich immers alleen in de communicatie van patiënt en geneesheer. Zelfbewustwording is voor de patiënt van even groot belang als voor de geneesheer. De patiënt komt in dit proces tot bewustwording van de betekenis van zijn pijn, zijn leed en zijn ziekzijn.

Om ertoe te komen te gaan filosoferen over de geneeskunde en de gezondheidszorg zal men zich bewust moeten worden van hetgeen zich om hem heen afspeelt en tegelijk daarmee de eigen rol daarin, dus van zichzelf; zowel in de grote wereld als in het medische wereldje; zowel in de maatschappij als in de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst. Dat betreft dan niet alleen de zichtbare, hoorbare en tastbare wereld, maar ook of juist wat de zin en de betekenis van dat alles is. De vraag is dan niet wát er zich afspeelt, maar wat het wézenlijke is van wat er zich afspeelt. Het wezenlijke van de dingen is niet wat de dingen schijnen te zijn. De twijfel van de mens aan de uiterlijkheid der dingen als het wezenlijke ervan maakt het begin uit van het wijsgerige denken. De mens, die zich afvraagt of de uiterlijke feitelijkheid wel het ware der dingen is, zet daarmee de eerste schrede op het pad der wijsbegeerte. Hij neemt niet meer aan, dat de dingen wezenlijk zijn, zoals zij zich uiterlijk voordoen. Hij gelooft ook niet meer aan alles wat hem wordt voorgeschoteld; hij wordt kritisch, sceptisch en negatief.

Het (filosofisch) denken richt zich op de kennis van het ware, op de ware kennis. Hoe leert men waarlijk kennen? Deze door het denken gestelde vraag, kan alleen beantwoord worden door het denken zelf.

Wat is waarheid? Kunnen wij de waarheid wel leren kennen? Is de waarheid niet iets, dat ver, onbereikbaar ver buiten het denken ligt? Indien dat zo was, hoe komen wij dan aan het woord waarheid? Dat moeten wij mensen toch zelf bedacht hebben. Trouwens dat de waarheid buiten ons bereik zou liggen, ergens buiten ons om, buiten het menselijk bewustzijn, ergens achter de sterren of zelfs bij God, is ook ...gedachte, dus ook produkt van menselijk denken; "De mens is maat van alle dingen" (Protagoras, 5e eeuw A.C.).

Het woord waarheid is door de mens bedacht en moet dus iets betekenen. Waarheid is een gedachte, waaraan de mens toch de grootste, alomvattende betekenis hecht. De waarheid betekent zelfs dé gedachte, dé Idee. De mens denkt, dat de waarheid er is.

Dat betekent, dat de mens eenheid is van het denken en van het

zijn van de waarheid. Het woord waarheid betekent iets. Dit betekenen is een proces, namelijk de betekenis, de inhoud en de vorm van de waarheid denkende te ontwarren en zo te ontdekken en voort te brengen. De betekenis ontdekken van de waarheid, het 'betekenen' van de waarheid, moet de mens zelf al denkende doen. Het betekenis geven aan het begrip waarheid, het 'betekenen' van de waarheid, is het denken, activiteit. Het is het proces van het denkend betekenen van de waarheid, in eenheid met wat zij tenslotte betekent: eenheid van proces en resultaat.

Het denkproces van wat de waarheid betekent, het 'betekenen' van de waarheid, is de redeleer. (I.1)

Het ware in de uitoefening der geneeskunde is de geneeskunst. Geneeskunst is echter geen vak, dat te leren en daardoor te bereiken zou zijn. Geneeskunst is gedachte, zij is dé gedachte van en in de geneeskunde, de Idee der geneeskunde. Zij is de ware geneeskunde; geneeskunst is de waarheid in en van de geneeskunde. Omdat geneeskunst de ware gedachte van de geneeskunde is, is zij ook te bedenken. Het is te bedenken wat het ware is van de geneeskunde en wat de ware kennis ervan is. Van ware kennis kent men van tevoren, in het begin, nog niet de ware aard, de ware beperking, de ware uitgebreidheid en de ware relatie. In het begin weet men van het ware nog niets. Hoe weet men nu, dat men, al filosoferende, niet zal dwalen? Wat moet men voor maatstaf gebruiken om het ware van de kennis aan of mee te meten? Had men echter die maatstaf, dan was die reeds de ware kennis! En hoe komt men daar dan weer aan? Maar de maatstaf ligt al evenmin buiten het ware denken; het is het denken zelf, dat de maatstaf verschaft voor het ware denken.

"Het is de geest, die getuigt, dat de geest waarheid is." (3) Het is het denkende bewustzijn, dat in en uit zichzelf zijn weten als subject onderscheidt van het geweten object. Het bewustzijn is bipolair: het is bewustzijn van iets. Daarmee is gezegd, dat dat iets, het object, betrokken is op het subject, en het subject op het object. Het testen van kennis is tegelijkertijd het testen van de maatstaf: kennis en maatstaf zijn identiek.

Om te beginnen verschijnt de buitenwereld aan het bewustzijn: het lijkt om te beginnen of de buitenwereld al een inhoud heeft. Maar zich bewust wordende van de wereld, wordt de denkende mens zich ook bewust van zichzelf. Buiten- en binnenwereld zijn op elkaar be-

trokken. Het zich bewustworden van de buitenwereld is het zich bewustworden van zichzelf. Zo wordt de inhoud van de buitenwereld inhoud van het IK. Aanvankelijk is de buitenwereld nog op het IK, nog op het bewustzijn betrokken als zijn gewaargeworden zintuigelijke omgeving. Het bewustzijn, het IK, verschijnt aan het IK in zijn omgeving: dit is de fenomenologie, de ontdekkingsreis van het menselijke bewustzijn, dat uit het natuurlijke tevoorschijn komt en geest blijkt te zijn. (4)

Denkende óver de ware kennis doet men iets aan en met de ware kennis. Zodoende blijkt het denken de zich denkend voortbewegende kennis van het ware te zijn, een dialectisch proces, waarin kennis en denken identiek blijken te zijn.

Ieder wil vrij zijn in zijn denken; ieder wil denken wat en zoals hij wil. Waarvan maakt men nu zijn denken vrij? Het beginnen is reeds het zich vrij maken. Het begin van het denken is beginnén, zelf beginnen. Het begin is niet iets, dat kant en klaar ligt te wachten. Het begin is beginnén. Het beginnen moet natuurlijk methodisch en logisch zijn, maar het is ook gewelddadig; dat wil zeggen: het zich vrij maken in zijn denken betekent, dat men alles wat men al weet en meent te weten terzijde moet laten en voorlopig moet vergeten. Beginnen is zich vrij maken van hetgeen men reeds weet. Descartes schreef: "Ik weet niets." (Maar dat wist hij blijkbaar toch wel. Het denken in deze vorm is voorlopig negatief bepaald.) Tot troost dient dan, dat dit alleen voorlopig zal zijn. In de loop van het denken zal alles wat men weet en meent te weten, ook alle medische kennis, te zijner tijd en ter gelegener plaats weer terug komen, maar dan op logische wijze, in redelijke onderlinge relatie en onafhankelijk van tijd en plaats, dus altijd en overal geldend.

Deze stap is de moeilijkste, vooral als men door zijn ontwikkeling, opvoeding en onderwijs al zoveel weet; en hoe meer men weet, des te moeilijker en gewelddadiger is het beginnen: hoe groter de bult der kennis is, des te moeilijker is het voor de kameel om door het oog van een naald te kruipen! Want hoe kan men aan het begin al weten, dat het begin het ware begin is, dat tot begrip van het wezenlijke en het ware der dingen zal leiden?

Dat weet men dan ook niet! Dat zal men vol vertrouwen moeten geloven. Maar vertrouwen in het denken heeft men al: men vertrouwt,

dat men door denken achter de waarheid kan komen. Zelfs als men hieraan wantrouwt dan wantrouwt men met het vertrouwen, dat men terecht wantrouwt. (5)

In het proces van bewustwording is het eerste waarvan men zich bewust wordt: wat men voelt, onmiddellijk. Van het onmiddellijke gevoel is nog weinig of niets te zeggen: het gevoel zegt niets, behalve dat het geheel het eigen subjectieve gevoel is.

Iedere arts weet dat. Iedere arts vraagt aan zijn patiënt wat hij voelt en hoe hij zich voelt. De patiënt moet zijn gevoel echter denkend onder woorden brengen. De arts moet trachten hierin mee te voelen en eventueel mee te lijden. Hij moet het subjectieve voelen van de patiënt telkens trachten te maken tot zijn eigen (mede-)gevoelen.

Wat van buiten komt, wat de zintuigen raakt, geeft aanleiding tot gevoel: geluiden, beelden, luchtjes, oppervlakken. Dit is het gevoel als 'nog' gewaarwording. Gaat men luisteren en kijken, ruiken en tasten, dan wordt de passiviteit van het gewaarworden tot eigen activiteit en spreekt men van waarneming. Er is onmiddellijke zekerheid en vertrouwen in wat men hoort, ziet, ruikt en voelt, in wat men waarneemt.

Er is ook een innerlijk gevoel, dat als instinct nog helemaal niet tot bewustzijn komt; maar gevoelens van warmte, honger en dorst en emoties zoals genegenheid, smart en voldoening zijn wel degelijk bewuste gevoelens. Als onlichamelijk, innerlijk gevoel beleeft de mens een groot deel van zijn menselijkheid. Het is een vanzelfsprekend, nog natuurlijk, maar toch al geestelijk gevoel. De mens ondervindt en ervaart allerlei invloeden, die hij niet alleen waarneemt, maar ook of juist verneemt. Hij verneemt die met zijn inwendige gevoel. Hij is hierin niet meer slechts dierlijk maar ook al menselijk, humaan.

Bewondering, verachting, berouw, vrees, afkeer, hoogmoed, nederigheid, liefde en haat, twijfel en geloof zijn menselijke gevoelens. Deze gevoelens behoren bij de psychische en sociale aspecten van het mens-zijn. Als juist 'nog' gevoelens zijn zij echter óndoordacht; zij zijn nog niet tot kennis en weten gekomen, en zeker nog niet tot begripen. Het gevoel is nog onontwikkelde kennis, maar heeft de mogelijkheid tot kennis in zich. Het gevoel is nog gelovend weten, nog ongeordend weten. Het natuurlijke bewustzijn als gevoelen is om te beginnen 'slechts' aanleg tot weten; het natuurlijke bewustzijn 'voelt' nog

slechts, dat er ware kennis is. Het is in dit gevoelen of geloven aan de ware kennis volledig zeker van deze kennis.

Toch gaat het bewustzijn weten. Als verstand, als verstandelijk bewustzijn, mág het niets meer geloven, maar móet het alles weten. Het verstandelijk bewustzijn is echter evenmin als het voelende bewustzijn het volledige, verwerkelijkte, begrijpende bewustzijn. Het verstandelijke bewustzijn gaat twijfelend denken; twijfelen aan de zekerheid van het gevoel. De arts mag niet alleen afgaan op gevoelens, noch op die van de patiënt, noch op die van zichzelf. Het twijfelen is de scepsis. De arts moet sceptisch staan tegenover gevoelens. Hij moet de zekerheid zien te verkrijgen van het weten. De zekerheid van het gevoel wordt door de scepsis tot onzekerheid. Het onmiddellijke, slechts gevoelde weten zal zijn inhoud, zijn aangevoelde kennis (als inhoud) volledig moeten verliezen. Om zijn onzekerheid te overwinnen en te verkeren tot zekerheid moet de arts wéten. De arts moet alles over de patiënt zien te weten te komen. Anders is hij ontevreden of ongelukkig.

Twijfelen betekent in dubio zijn: is de zaak (de toestand van de patiënt bij voorbeeld) zoals zij is zonder dat het denken zich er op betreft - dus alleen als gevoeld -; of is de zaak zoals zij bovendien gedacht kan en moet worden?

De arts moet zich óf tevreden stellen met de zaak zoals hij die aanvoelt; óf hij moet met de gevoelde zaak ontevreden zijn en dan ook zijn kennis omtrent de zaak zien uit te breiden. Maar dagelijks merkt de arts, dat niet alleen zijn 'intuïtie' omtrent de patiënt onvoldoende is, maar dat ook zijn verstandelijk verkregen kennis op zichzelf onvoldoende is. Wat moet hij nu kiezen als basis voor zijn behandeling: zijn intuïtief gevoelde kennis of zijn door wetenschappelijk onderzoek verkregen kennis? Hoewel de arts vooral zijn zekerheid zal putten uit wetenschappelijk verkregen kennis, zal hij zijn intuïtieve gevoel toch altijd moeten laten meespreken. Hij dient zowel zijn intuïtieve kennis als zijn wetenschappelijke kennis gelijkelijk te laten gelden. Er zijn zo twee facetten aan de zaak te onderscheiden: voor de keuze van elk zijn goede argumenten aan te voeren. Het denken heeft deze gespletenheid echter zelf voortgebracht. Blijft het denken nu staan voor deze keuze, of kiest het één van de twee mogelijkheden, dan blokkeert het denken zijn eigen proces. Het is namelijk het denken, dat zichzelf in deze twee mogelijkheden onderscheidt: in de gevoelde, onmiddellijke kennis en de verstandelijk bedachte, middellijke kennis. Dit zijn de twee momenten

van het éne denken, ook van het éne denken van de medicus, dat 'op zich én voor zich' is! (6)

Het denken heeft zich vertweevoudigd en kiest nu niet het éne óf het andere, maar beide; het is beide, het grijpt beide onderscheidenheden ineen tot begrip (bij voorbeeld van de patiënt). Het begrijpt de eenheid van beide. Beide, zowel het éne als het andere, hebben hun eigen geldigheid. Het is het redelijke denken, dat dit inziet; dat inziet, dat beide 'momenten' hun betrekkelijke geldigheid hebben. Het redelijke denken is de 'overgrijpende' werkzaamheid, die het éne zowel als het andere inéén grijpt en als eenheid begrijpt.

Objectieve gesteldheid of 'stellige' gesteldheid is dé categorie van het verstandelijke denken: het verstand houdt zich bezig met realiteit en zakelijkheid; het verstand objectieveert. De grens tussen voelen en denken wordt door het verstandelijke denken hardnekkig gehandhaafd, waardoor het verstandelijke denken zichzelf begrenst en beperkt. De grondstellingen of axioma's van het verstand zijn afscheidingen. Het verstand is kennis van onderscheid. Het verstand verzamelt onderscheidenheden. Maar in wezen moet het verschillende ook weer verenigd worden, omdat de onderscheidenheden in wezen, in de grond één zijn, namelijk het absoluut algemene. Het absoluut algemene gaat uiteen in onderscheidenheden, die ook weer verenigd moeten worden; zij waren van oorsprong immers één! Zij zijn dat nog en zullen dat blijven. De denkwetten van het verstand zijn bepalingen van het denken zelf, dat zich zo in eenzijdigheden vastnagelt. De úitsluitende denkwetten zijn begrijpelijke, zelfs noodzakelijke gedachten, die echter niet houdbaar zijn en niet stand houden. Niets is houdbaar, en zelfs dat niet. De uitsluiting is ondenkbaar zonder hereniging; de afscheiding niet zonder toetreding.

De denkwetten van het verstand komen in het kort hierop neer: iets is wat het is en niet iets anders; iets kan niet zichzelf zijn en tegelijkertijd iets anders. Het verstandelijke denken, dat zich hieraan zou houden, zou echter niet verder komen dan een zin als: een huis is een huis is een huis! Dat doet het verstand dan ook niet. Het moet overgaan tot het zeggen van: A is iets anders. Want A is pas A dóór het andere van A: het niet-A. Dat A gelijk (en niet gelijk) zou zijn aan niet-A, laat zich niet voorstellen. Het verstand beperkt zich tot voorstellingen; het overschrijdt de grens der voorstelling niet; het beperkt zichzelf daarmee, en is dus ook niet het ware; want het ware is

ónbeperkt. Het louter verstandelijke denken móet A definiëren, dat is beperken en begrenzen. Maar A is A vanwege het andere. A is onverbrekelijk verbonden met het andere van A, het niet-A. Verbinden is wat de redeleer doet: begrijpend verbinden en tot eenheid brengen van tegendelen.

In het proces van bewustwording zijn het gevoel en het verstand als fasen of momenten te begrijpen, die zich tot de rede ontwikkelen, omdat in en door de rede alles te begrijpen is. Gevoel en verstand liggen in de rede, zij vinden er hun oorsprong in. Gevoel, verstand en rede verhouden zich als intuïtief geloof, wetenschappelijke kennis en wijsgerig begrip. Het verstandelijk denken, ons aller denken als verstand houdt de zaken uit elkaar: het is óf dit óf dat. Het verstand is nog niet toe aan de rede; of eigenlijk is het daar wel aantoe. Als het verstand voortdurend blijft uiteenhouden komt het echter niet aan het ware toe. Pas indien het verstand zich verredelijkt komt het er toe te verbinden, te hechten en te helen. Doet het dat niet, dan moet het aldoor iets nieuws bedenken. De verstandelijke wetenschap bedenkt steeds meer nieuwe kennis, die nog geen ware kennis is. Het één kan trouwens niet zonder het ander.

Als het verstand tot rede komt, dan verbindt het weer wat gescheiden en onderscheiden werd; dan herstelt het de eenheid. In geneeskunst is dat het verbinden, hechten en helen.

Als het verstand merkt, dat het niet voortdurend uiteen kan blijven houden, dan geraakt het in verlegenheid. Het merkt dan, dat de dingen zich niet blijvend uiteen láten houden. Dan is het verstand toe aan de rede; dan is het verstand al redelijk; dan is het verstandelijke denken toe aan het redelijke denken.

Het denken - ook van de arts - onderscheidt zichzelf als intuïtief, gevoelsmatig denken, objectief verstandelijk denken en redelijk denken. Het denken is voortdurend bezig met zichzelf. Het denken betreft zich onophoudelijk op zijn eigen 'momenten' en bedenkt zijn keuze. Maar wezenlijk bedenkt het bewustzijn steeds zichzelf, dan als het ene 'moment', dan als het andere 'moment'. Het zichzelf op deze wijze denkende bewustzijn begrijpt zichzelf als eenheid van de momenten; begrijpt, dat haar momenten zowel onderscheiden zijn als ook verbonden in eenheid. Het redelijke denken is zelfs eenheid van eenheid en onderscheid: Het redelijke denken is, door voortdurend zichzelf te zijn, grens tussen het ene en het andere.

Om het onderscheid, het zich onderscheiden van het denken in het ene en het andere goed te begrijpen, in eenheid te begrijpen, moet men de scheiding doormaken en doordenken; men moet de zondeval doormaken, men moet zich scheiden van God om zich weer met Hem te kunnen verzoenen met behoud van het onderscheid! Men moet het proces van oorspronkelijke harmonie en stoïsche zekerheid tot de disharmonie en sceptische ónzeekerheid doormaken en doordenken om te kunnen geraken tot de verzoening en vrede ondanks de scheiding, de disharmonie en de onvrede, ondanks oorlog of ziekte. Dit is de vrede en de bevrediging en de bevrijding van het stellende, ont- en tegenstellende en weer her- of samenstellende redelijke denken. Men moet slachtoffer geweest zijn van onvrede, teleurstelling en vertwijfeling van ongeluk en verdriet, van ziekte en lijden, voordat men de vrede van het redelijke denken, het alles begrijpen (en alles vergeven) kan bereiken. Men moet ter helle gevaren zijn om de hemel te winnen! Men moet door de scheiding heen, die men zelf veroorzaakt heeft. Men wordt pas goed gezond door de ziekte en het lijden heen.

Ook de arts heeft zijn dilemma en zijn tweestrijd in zijn intuïtief bezig zijn en in zijn objectief bezig zijn met de zieke mens. Houdt de arts zich aan de verstandelijke, wetenschappelijke redenering dan maakt zijn intuïtief gevoel over de patiënt hem onrustig. Het bewustzijn van de arts heeft twee 'momenten'. Het éne is zijn gevoel, eventueel medegevoel, voor de toestand van de patiënt; het andere is zijn wetenschappelijke kennis over de patiënt. Dit is de grens, waarmee het proces van zelfbewustwording van de arts voortdurend te maken heeft. Dit dilemma is alleen tot oplossing te brengen, niet door één van beide te kiezen maar door zich in de behandeling door beide te laten leiden, door beide momenten te laten gelden. Door dit laten gelden van beide momenten is het denken van de arts creatieve werkzaamheid geworden, namelijk het uitoefenen van geneeskunst. Geneeskunst is de gestalte van die creativiteit en als zodanig téken van en voor de zichzelf bepalende vrije geest.

In de filosofie in de geest van het redelijke denken, zoals die voor het eerst bij Hegel volledig vorm en inhoud heeft gekregen, heet het proces van de zichzelf bepalende geest: fenomenologie; het is de beschrijving van het in het bewustzijn verschijnende weten. In de geneeskunde verschijnt het weten als geneeskunst. Het verschijnende weten is een proces, de weg van het intuïtieve bewustzijn via een dia-

lectische opeenvolging van fasen en categorieën, zoals dat aanvankelijk door het gevoel is voorgeschreven, naar het absolute weten. De geest moet deze weg afleggen om tot kennis, niet alleen van de patiënt, maar tegelijkertijd ook van zichzelf te kunnen komen, en om te kunnen beantwoorden aan zijn eigen doel. Het is de weg, waardoor de geest zich zuivert van het natuurlijke, empirische bewustzijn over het gegeven, het zogenaamde gegeven IK en het zogenaamd gegeven andere. Zich bewustwordende van zichzelf als IK tegenover de wereld begint het bewustzijn zich te kennen als IK en ervaart het de wereld als het andere van zichzelf. Het IK verbindt zich denkende weer met zijn ervaren wereld. Denkende leert het bewustzijn zichzelf kennen, en, denkende, ervaart het de buitenwereld als zodanig. Dénkende weet en kent het IK zich als zijnde. Dénkende kent het IK de buitenwereld als zodanig. Zich hérinnerende ervaart het IK zijn buitenwereld. Het kennen, het zich herinneren en het ervaren gaan onmiddellijk hand in hand. Denkende en zich herinnerende wordt kennis tot eenheid van kennis en ervaring. Zij zijn ongescheiden onderscheiden. Logisch denkend verbindt het IK zichzelf met zijn ervaring, waardoor het IK zichzelf denkt in eenheid met zijn ervaren wereld, met dé wereld.

Dit proces is de volledige ervaring. In en door dit proces wordt de ervaring tot kennis van datgene, wat het waarlijk is: ware kennis. Het herkent zichzelf dan als het alles en dus ook zichzelf kennende en begrijpende bewustzijn: hier is de liefde of de begeerte tot weten, de filosofie, geworden tot het weten zelf, tot werkelijk of absoluut weten, tot wijsheid. Het absolute weten is de kennis van het weten zelf, het is zélf kennis, zelfkennis, de optimale gestalte van het weten.

In de maatschappelijke samenleving is een onderscheid te maken in en als het samen-zijn, het samen-doen en het samen-spreken. (I.3.d)(7)

Het samen-doen in de maatschappij is de arbeid. Om het natuurlijke leven in stand te houden moet er gewerkt worden voor het verkrijgen van voeding, kleding en woning en van alles wat daaraan vast zit. De arbeid is noodzakelijk voor de even noodzakelijke bevrediging van de natuurlijke behoeften. Voor de bevrediging van behoeften zal men altijd iets over moeten hebben; alles wat gegeven wordt, wat men cadeau krijgt, maakt onvrij. Het zelf doen maakt vrij. Daarom is de dwang tot arbeid geen dwang van buiten, maar een innerlijk niet-anders-kunnen - indien men tenminste vrij wil zijn. Het natuurlijke leven

dringt ons tot natuurlijke bevrediging van onze behoeften. Deze drang is de onbewuste drang en het onbewuste verlangen naar de eeuwigheid; voor zover deze drang wel bewust is, is het op zijn minst de drang om zo lang mogelijk te blijven leven. De wil tot bevrediging van natuurlijk gebonden behoeften, die dagelijks terugkeren, betekent nog onvrijheid. Men wil zich voortdurend bevrijden van die onvrijheid: een proces, dat nooit eenzijdig zal slagen, omdat de natuurlijke behoeften nu eenmaal niet verdwijnen, maar integendeel juist dagelijks terugkeren. Toch is beheersing en regulering van de natuurlijke behoeften het blijvende resultaat.

De arbeid is tegelijkertijd een noodzakelijke fase in de zelfontwikkeling en de zelfverwerkelijking van ieder mens. Door arbeid schept ieder zich de mogelijkheid tot bevrijding uit de onvrijheid van het slechts natuurlijke.

De regulering van de behoeften gaat hand in hand met de regulering van de arbeid. De mensen verdelen hun arbeid: de één doet dit en de ander dat. Ieder, die zijn taak vervult en naarmate hij zijn taak vervult, deelt mee in de opbrengst van die arbeid.

Ieder die de maatschappij binnentreedt, gaat meedoen in het arbeidsproces. In de puberteit ontwaakt de mens uit de magische wereld van het kind, waar alle behoeften zonder enige arbeid op wonderbaarlijke wijze werden bevredigd. Hij of zij treedt de werkelijkheid der maatschappij binnen, waarin hij (zij) zich een plaats in dit proces zoekt; bij voorkeur een zelfstandige plaats, bepaald door het eigen zelfstandig wordende, dit is het van zichzelf als zelfstandigheid bewust wordende, bewustzijn van zichzelf als persoon. Men wil meedoen in de wereld der werkelijkheid. Men wil tonen, dat men in de wereld als persoon betekenis heeft. Men wil tonen, dat men iets in zijn mars heeft; men wil zich een rol veroveren in het maatschappelijke proces. Het is die 'rol', die de verhouding bepaalt met de andere mensen, persoon is men immers pas in verhouding met andere mensen.

De mens bedenkt wat hij wil (doen). Hij bepaalt denkende wat hij wil. Willen en denken zijn één proces. Als de mens bedacht heeft wat hij wil, dan moet hij doen wat hij bedacht heeft; anders blijkt zijn wil tot doen niet. Men kan niet weten wat men wil zonder ook te doen wat men wil. Iets denken en iets willen zijn innerlijk; zijn motieven beleeft de mens als iets innerlijks. Zodra hij ook gaat doen wat hij wil, zijn plan volvoert, uit de mens zich. Door de uiterlijkheid van zijn hande-

ling verraaft de mens de innerlijkheid van zijn denken en willen.

Heeft de mens zich zijn doel gesteld, dan zal hij zijn doel moeten zien te verwerkelijken. Doelverwerkelijking eist denkend zoeken en vinden van het middel, namelijk de door het denken te bepalen handeling.

Het intermenselijke verkeer vertoont een grote verscheidenheid van hoedanigheden: het kan liefderijk zijn of haatdragend, opvoedend en onderwijzend, bestraffend of troostend, onderzoekend, vertrouwelijk of argwanend, onderdanig of autoritair, dienstbaar, hulpvaardig of zorgvuldig.

De dienstbaarheid komt voornamelijk daar in de maatschappij tot uiting, waar de produkten van de arbeid, of de arbeid zelf, te koop zijn. Men koopt wat nuttig of dienstig is, wat ergens toe dient, vooral wat dient tot voeding, kleding en woning. Wij weten allen hoeveel en in hoe grote verscheidenheid er in de maatschappij wordt gevraagd en aangeboden. Dit is de dienstverlenende sector in de maatschappij, waarin vraag en aanbod elkaar dynamisch bepalen. Voor dienstverlening en/of voor de goederen wordt betaald; dienstverlening is zakelijk en economisch: men bestelt, men koopt en men betaalt.

Hulp daarentegen wordt verleend, indien de ander in nood is. Hulp is niet meer zakelijk, maar persoonlijk. Hulp vraagt geen betaling. Indien er toch betaald wordt voor hulp dan geschiedt dit in de vorm van een beloning of honorarium. Wie immers zal in geld kunnen uitdrukken hoeveel hulp waard is? De betrokkenheid van de hulpgever tot de hulpvrager uit zich in de zorg van de hulpgever voor de hulpvrager. Dienst en hulp monden hier uit in zorg. Zorg gaat uit boven alleen maar dienst- en hulpverlening, maar blijft deze inhouden. De beloning voor dienst en hulp raakt bij zorg op de achtergrond; zorg is niet meer zakelijk of economisch, maar ethisch-charitatief.

Hulp wordt verschaft als hulp bij ongevallen en hulp bij geboorte. Zorg wordt geboden in verpleging: dan wordt er warmte, licht en rust gegeven, ondersteuning, persoonlijk contact en aandacht. De arts biedt dienst, hulp en zorg: hij grijpt in met woorden en daden: hij hanteert het instrument, zoals het mes, hij dient geneesmiddelen toe en ziet er op toe, dat de patiënt goed wordt verzorgd, hetzij door de familie, hetzij door de verzorgende beroepsinstanties. Eén en ander uiteraard met zorgvuldige overweging van indicatie, differentiatie en dosering.

De communicatie tussen patiënt en geneesheer ligt in de sfeer van

hulp en zorg, zonder dat daarbij het begrip dienst verloren gaat, want dienst is opgenomen in hulp en zorg. De laatste en hoogste soort van communicatie is die van de liefde. Gezondheid is een onbetaalbaar goed. De zorg om en voor de gezondheid is daarom ook onbetaalbaar. Dat de arts toch betaald wordt, is om hem zonder zorg voor eigen bestaan en dat van de zijnen te kunnen laten zorgen voor anderen. Het honorarium van artsen is dan ook een compromis.

De arts wordt geroepen door de hulpbehoevende: de hulpbehoevende is hulpeloos en in nood. Iemand, die in nood is, laat dit weten door hulpgeroep: hij roept om hulp omdat hij een aanval heeft, een ongeval of een toeval. Iemand, die in nood is is gestoord in zijn functioneren en roept om hulp van anderen. Hij uit zijn nood door een 'beroep' te doen op anderen. (8)

"De beginnende student is er zich zelden voldoende van bewust, dat het wezen van alle wetenschap niet is de massa kennis, die haar beoefenaren hebben vergaard - hoe 'nuttig' die kennis overigens ook moge zijn - doch voor alles de methode van denken, waarmee die kennis wordt geordend en begrepen!" Aldus Telders (9). Hij verlangt nogal wat van de beginnende student! Hij verlangt naar bewustwording van de methode van denken; van de methode, waarmee de kennis, die in en door de wetenschap vergaard is, geordend behoort te worden. Dat geldt voor iedere student, maar hier zullen wij ons alleen bezig houden met de student in de geneeskunde.

Indien de student zich voor die studie meldt, mag men aannemen, dat hij reeds een proces van bewustwording achter de rug heeft, passief door zijn opvoeding en onderwijs; maar ook actief zal hij zich van het een en ander bewust geworden zijn. Het een en het ander heeft zich bij hem (haar) onderscheiden gedurende de 'jaren des onderscheids'. In die jaren begint hij onderscheid te maken tussen zichzelf en de anderen, tussen subject en object. Hij maakt via een socialisatieproces kennis met de (geledingen van de) maatschappij - of van enkele daarvan, als onderscheiden van het gezin, waarvan hij tot dusver deel heeft uitgemaakt.

Blijkend uit zijn handeling zich op te geven voor de geneeskundige studie, wil hij zich als arts onderscheiden van de andere werkers in de maatschappij. Hij wil zich op andere, bijzondere wijze, zijn eigen wijze, onderscheiden van het algemene. Het algemene is hier dan: de

arbeid in de maatschappij: de arbeid waarmee ieder in het algemeen zich in de maatschappij een plaats veroverd. De beweegredenen, de motivatie van de aanstaande artsen komen voort uit het verlangen de mens tegemoet te treden als medemens en geneesheer; de keuze om arts te worden betekent de bereidheid zich te laten roepen. De artsenkeuze is een roeping en niet primair een methode om geld te verdienen.

De ontmoeting van patiënt en geneesheer is een bijzondere ontmoeting tussen mens en medemens. Het algemene ontmoeten van mens en medemens, dat iedereen wil en doet, is bij zieken en artsen verbijzonderd tot de ontmoeting van patiënt en geneesheer.

Doelverwerkelijking eist denkend zoeken naar en vinden van het middel, namelijk de door het denken te bepalen handeling. Dit is echter noch echt zoeken, noch echt vinden, want zoeken en vinden kan men alleen iets, dat men verloren heeft. Het is daarom beter te spreken van: het middel bij zichzelf ontdekken, of zich bewust worden van eigen middel, van zichzelf als middel.

Het eerste doel is de toelating tot de studie door middel van het einddiploma van een middelbare of voorbereidende hogere school. Hoewel dat diploma als een voorlopig doel gesteld is, zal het, nadat en zodra het bereikt is, veranderen, het andere van zichzelf stellen en zo middel blijken te zijn. Het doel wordt als doel gesteld, maar blijkt zodra het bereikt is, middel geworden te zijn. Zo gaat dat met elk doel en elk middel. Indien het (voorlopige) doel bereikt is, is men (voorlopig) bevredigd en staakt men (voorlopig) de strijd, en neemt men vakantie. Na verloop van tijd zal het gevoel van bevrediging met het bereikte doel omslaan in een gevoel van onbevredigdheid, omdat men zijn doel kwijt is; het doel is niet meer doel. Men is doelloos geworden, tenzij men zich een nieuw doel stelt. Het oorspronkelijke doel is middel geworden tot nieuw doel; nu het artsdiploma. In de fasen van doelverwerkelijking van scholier tot arts stelt zich een hele reeks doelen, die allen veranderen in middelen voor het behalen van het uiteindelijke doel: het artsdiploma. Er wordt geen enkel doel bereikt zonder middel of zonder strijd, zonder verovering; in de geneeskunde niet zonder verovering van geneeskundige kennis. De kennis, die overgedragen moet worden door de docent en waarvan kennis genomen moet worden door de student, is het middel tot het bereiken van het doel: het artsdiploma. De kennis als middel is echter tegelijkertijd de kennis als doel. Dat is namelijk de kennis, die men moet hebben voor het uit-

oefenen der geneeskunde na het artsexamen. Het artsexamen, dat aanvankelijk doel was, blijkt nu middel geworden te zijn. Zo blijkt elk doel zich te verkeren tot middel. Zelfs het uitoefenen van een geneeskundige praktijk wordt tot middel om zich als natuurlijk en geestelijk wezen te verwerkelijken in de samenleving van huisgezin, maatschappij en staat. Elk doel verkeert zich tot middel, zodra het bereikt is; er blijkt geen doel bereikbaar zonder middel. Een middel, dat niet tot een doel leidt, is een zinloos middel. Doelen verwerkeliijkende door middel van middelen blijft men dan aan de gang; zo gaat het leven voort; zo geeft men telkens nieuwe inhoud en betekenis aan het leven; zo verwerkelijkt men zijn mogelijkheden, zijn talenten en zijn aanleg; zo verwerkelijkt men zichzelf: het uiteindelijke doel in elke beroepskeuze blijkt te zijn: zichzelf verwerkelijken. Dat was het doel van het begin af, al blijkt dat pas later; dat was het doel als begin om tenslotte beginsel te blijken. Niehorster schrijft (10): "Het subject als werkzaamheid, zich van zichzelf, van dit werkzame, bewustwordend, gaat zichzelf weten als het ene algemene doel in alle doelen. Dit zichzelf als het ware van alle doelen wetende kan zo geen enkel eindig doel, als dóel, meer bedoelen en hoewel het doelen verwerkelijken moet om natuurlijk gaande te blijven, zo weet het deze als slechts middelen, die het bedoelen moet, om het ware, dat is zichzelf als hét algemene en oneindige doel doorlopend te kunnen verwerkelijken."

De student begrijpt, dat hij zich kennis en kundigheid eigen zal moeten maken, wil hij zijn doel arts te worden kunnen bereiken: zonder kennis geen arts. Daar is de opleiding tot arts dan ook op gericht. Hij zal kennis moeten vergaren over de gezonde mens, over de zieke mens en over de wijze waarop de zieke mens genezen kan worden. Hij wordt dus in zijn studie onmiddellijk geconfronteerd met wetenschap, die voorlopig nog buiten hem om geproduceerd is en die hij zich eigen moet maken. Mechanica, fysica, chemie en biochemie, biologie, anatomie en embryologie, fysiologie, psychologie en sociologie.

Gedurende zijn studie zal de student zich bewust moeten worden, dat er een mens steekt achter ieder college over deze onderwerpen, uiteraard meer bij colleges in anatomie dan bij colleges in fysica. Zodra de student ook college krijgt over ziekten, zal hij zich bewust moeten worden, dat er een ziek mens verscholen gaat in het wetenschappelijk betoog van de docent. Maar ook en tegelijkertijd gaat het er om zich

kennis eigen te maken van de ziekte. Er moet onderscheid gemaakt worden tussen zieke en ziekte. Ziekte is niet hetzelfde als zieke; zij zijn onderscheiden, niet gescheiden. De zieke is een ziektedragend biologisch-anatomisch lijf, maar bovendien een ziek mens: er is te allen tijde eenheid van zieke en ziekte!

De wetenschap licht de ziekte uit de oorspronkelijke eenheid zieke-met-een-ziekte. (11) Om de student zich de eenheid van zieke en ziekte bewust te laten worden zijn de 'confluent education' en het 'student centered' onderwijs ontworpen. (12)

Gedurende de studie bepaalt de student zich voorlopig tot de 'nuttige' kennis. Ervaring doet de student tijdens zijn studie nauwelijks op. De wetenschappelijke kennis, de kennis van de ziekte, put de student uit boeken en tijdschriften, uit colleges en cursussen. Hij maakt zich deze kennis eigen door het gelezene en het besprokene in zich op te nemen en te leren, zich eigen te maken. Deze kennis is nuttig en noodzakelijk voor het uitoefenen van het vak geneeskunde. Aan het einde van de studie is men dan ook geneeskundige. Ware kennis gaat echter uit boven nuttige kennis; ware kennis is kennis van het wezen van de zaak. Ware kennis mag aanvankelijk kennis zijn van iets anders, bij voorbeeld van geneeskunde, zij zal zich hebben te ontwikkelen tot kennis van het wezenlijke, het eigenlijke of eigene; men zal zich de kennis moeten eigen maken, zodat die kennis ook éigen kennis wordt. Ware kennis is kennis van het wezenlijk eigene, kennis van het eigen wezen, kennis van de geest dóór de geest: met andere woorden zelfkennis. Ware kennis betekent niet kennis van iets anders, maar kennis van het wezenlijke, kennis van het wezen: kennis van de mens door de mens.

Behalve de nuttige kennis der geneeskundige wetenschappen, die men zich door studie eigen moet maken, zal de aanstaande geneesheer zich ook kunde eigen moeten maken, de kundigheid, de hand- en denkvaardigheid voor het toepassen van de verkregen kennis. De kundigheid leert men niet door het vergaren van kennis, maar door het dóén, het voortdurend doen, daarbij nauwlettend en bewust toeziend op dit doen. Door het voortdurend doen verkrijgt men ervaring.

Heeft de student genoeg kennis vergaard en heeft hij door assistentschappen, stages en perioden van vervanging voldoende ervaring opgedaan, dan is hij met recht 'geneeskundige'. Doen, handelen, is de verschijning, vertoning van kennis en kennen. Maar geneeskunst hangt

samen met kunnen. Spreekt men van kunst, dan spreekt men van de handeling 'naar haar wezen', naar datgene wat in en als de (be)handeling verschijnt, of zich vertoont. Als de (be)handeling verschijning of vertoning is van kunnen of kunst, dan zijn (be)handeling en kunst identiek. Wil de (be)handeling echter geen zinloze vertoning zijn, dan kan zij ook niet zonder kennis. Daarom behoren kunnen en kennen, kunst en kennis bij elkaar; dan zijn zij ongescheiden onderscheiden. De kennis vertoont zich als de kunst; het denken laat het doen verschijnen. (13)

Door het denken en de kennis als middel weet men wat men doet en hoe men handelt en met welk doel; men weet waarom men doet en handelt zoals men doet en handelt. De kennis van het algemene, van de theorie, is, op zichzelf genomen, onvoldoende voor het uitoefenen van het beroep van geneeskunde; evenzo is ervaringskennis, de kennis van en over de vele bijzondere gevallen, op zichzelf genomen, onvoldoende. Beide te zamen echter kunnen het doen van geneeskundigen - als zij tenminste talent en roeping hebben - maken tot geneeskunst.

De mens krijgt en ondergaat indrukken en gewaarwordingen; hij doet waarnemingen. Waarnemen is activiteit, terwijl krijgen en ondergaan de mens passief laten. De waarnemingen van feitelijkheden worden tot ervaring, mits de mens zich vroegere waarnemingen herinnert. De ervaring komt doorlopend door de herinnering tot werkelijkheid. Het is de menselijke geest (als verstand), die in de ervaring wetmatigheden en regelmatigheden ontdekt en daar een betekenis aan geeft. Zo ontstaat kennis.

De ervaring ordent de waarnemingen. De samenhang, de onderlinge relatie van waargenomen 'dingen', wordt door het verstand in die waarnemingen aangebracht. De ervaring is de tot werkelijkheid gekomen kennis van de onderling gerelateerde dingen en gebeurtenissen. De ervaring wordt door het verstand verstaan. Het verwerken van indrukken, gewaarwordingen en waarnemingen tót ervaring en het verstaan ervan áls ervaring dóór het verstand, is de ontwikkeling ván het verstand. (14)

Ervaring is pas werkelijk ervaring, als men de indrukken en waarnemingen dénkend in zich heeft opgenomen, als men zich die dénkend eigen gemaakt heeft, dat wil zeggen: tot eigen ervaring. Ervaringen zijn daarom ook zélfbepalingen van het denken, en geen zaken die de

mens van buiten af overkomen. Ervaring, gedacht als het van buiten komende of als het gegevene, is dat gedeelte van het denken, dat gedacht wordt als niet gedacht!

Door kennis en ervaring verkrijgt de student vaardigheid en kundigheid. Hij verkrijgt dit door voortdurend te doen. Ervaring heeft betrekking op veel enkele, bijzondere gevallen. Kennis daarentegen op het algemene. In de ervaring wordt de algemene kennis over de ziekte betrokken op de bijzondere zieke. Daardoor ontstaat juist de ervaring. Zonder wetenschappelijke kennis van gezondheid, ziekte en genezen, zonder vakkennis, bestaat er geen geneeskunst. Evenmin bestaat er geneeskunst zonder ervaring.

Door te doen en te behandelen verschijnt de geneeskunde in de geneesheer. De ervaren geneesheer kan zijn kennis toepassen. Spreekt men van geneeskunst, dan spreekt men van de behandeling 'naar haar wezen', naar datgene wat in en als de behandeling verschijnt. De behandeling, ruim genomen, inclusief de omgang en de communicatie met de patiënt, is de verschijning van de geneeskunst; behandeling en geneeskunst zijn op deze wijze identiek. Maar wat er verschijnt moet wel doortrokken zijn van kennis, want er is geen kunst zonder kennis, geen kunnen zonder kennen. De geneeskundige kennis vertoont zich in en als de geneeskunst van de geneesheer.

Aan het einde van zijn studie is de student 'geneeskundige' geworden: hij heeft voldoende kennis en ervaring opgedaan om zelfstandig en in eigen verantwoordelijkheid zijn beroep uit te oefenen. Tot zover heeft hij de geneeskunde nog vóór zich gehad, nog als iets, dat zich buiten hem om afspeelt; nog als iets anders en vreemds; nog als iets, dat nog niet van hem is, dat hij zich nog eigen moet maken. Maar na zijn diploma behaald te hebben en zich gevestigd te hebben, oefent hij geneeskunde uit, dan voltrekt hij zélf de geneeskunde; of voltrekt de geneeskunde zich in hem (en als hij). Hij eigent zich de geneeskunde toe: hij is zelf de geneeskunde. Hij komt in de geneeskunde tot zichzelf; hij is daarmee geneesheer geworden, die geneeskunst uitoefent. Geneeskunst leert men niet aan de universiteit; kunst is niet te onderwijzen en is geen vak. De geneeskunde kent vakken. Geneeskunst is niet onder woorden te brengen. In een blad als 'Huisarts en Wetenschap' of 'Medisch Contact' worstelen vele collegae hiermee; zij willen zo graag onder woorden brengen wat zij voelen wat geneeskunst

is. Dat lukt slecht, omdat men niet zomaar verstandelijk, wetenschappelijk onder woorden kan brengen wat men vóelt. Men moet het dan ook redelijk bedenken.

Dit (be)denken is het proces van de filosofie der geneeskunst. Het waait niemand aan; men zal het moeten (be)denken! Geneesheer worden is een rijpingsproces en geen overdraagbaar vak, geen wetenschap en geen kennis. Het is begrip, begrijpen wat geneeskunde in wezen en naar waarheid is. Geneeskunst is het ware van de geneeskunde en van alle geneeskundige wetenschappen. De meeste geneesheren voelen dit wel aan, maar kunnen het niet onder woorden brengen. Zij zullen het pas kunnen begrijpen als zij zich hiervan bewust worden. Het zich bewustworden is een rijpingsproces, maar bovendien een d nkproces. De rijping komt met de ervaring, maar de geneesheer dient zich eigenlijk ook bewust te worden van wat hij is als mens en als geneesheer. Zonder denken gaat dat niet.

Geneesheer is men nog niet terwijl men studeert. Als men student af is, is men geneeskundige. Zolang de arts zich nog geneeskundige noemt, is hij aan geneeskunst niet toe. Zolang de arts  ver de geneeskunde spreekt en denkt, heeft hij de geneeskunde nog als een object voor zich, als iets, dat buiten hem om bestaat en zich buiten hem om voltrekt; en waarvan hij kennis kan nemen in cursussen en colleges, uit boeken en tijdschriften. Als geneeskunde vertoeft de geneeskunst nog buiten zichzelf, namelijk in die boeken en tijdschriften. Pas in en als geneeskunst komt de geneeskunde tot zichzelf. Geneeskunst is het ware van de geneeskunde.

De student is nog geen arts, maar als hij arts geworden is, moet hij toch blijven studeren. Als geneeskundige is de arts nog geen geneesheer, indien hij slechts blijft bij het toepassen van kennis. Pas als geneesheer integreert hij zijn kennis in en door het voortdurend doen en (be)handelen; tegelijkertijd blijft hij studeren om zijn kennis te vergroten en te vernieuwen. Daarom is de geneesheer zowel student als geneeskundige en tegelijk meer dan dat.

De arts worde zich bewust van wat hij is en doet; hij dient te bedenken wat hij doet, hoe hij het doet, met wie hij het doet. Hij zal dan begrijpen, dat geneeskunde wezenlijk geneesk nst is; hij krijgt begrip van geneeskunst. Dit denken over het eigen geneeskundig doen en laten, over geneeskunde en geneeskunst, betekent meer dan alleen

abstracte filosofie, die het praktische leven van de individuele existentie niet zou raken. Het geeft juist zin en betekenis aan het gewone dagelijkse leven van de arts, waardoor hij van geneeskundige tot geneesheer wordt, want pas als geneesheer begrijpt hij wat geneeskunst is. Pas als geneesheer verwerkelijkt de arts zichzelf, omdat hij geneeskunst uitoefent. Het uitoefenen van geneeskunst is zijn zelfverwerkelijking in, als en tot geneesheer.

De ontwikkeling van medisch student tot geneesheer is zijn zelfbewustwording: hij wordt van student met kennis via geneeskundige met kennis en ervaring misschien tot geneesheer met kennis en ervaring, begrip en wijsheid.

Samenvattend

De lezer is er zo langzamerhand mee vertrouwd geraakt, dat ontwikkelingen in drie fasen geschieden. (Ook het begrip ontwikkeling zelf heeft zich ontwikkeld uit 'verandering' en 'spiegeling'.) Het menselijke bewustzijn ontwikkelt zich in drie fasen: die van het gevoel, het verstand en de rede.

Met de arts gaat het evenzo; hij voelt, dat hij arts wil worden; hij leert en studeert met zijn verstand; hij hoopt het geleerde redelijk te kunnen toepassen.

In de maatschappij koopt men dingen, die ergens toe dienen; dienstige dingen, voornamelijk wat betreft voeding, kleding en woning. Dienst is zakelijk; voor diensten wordt betaald.

Hulp wordt verleend als iemand in nood is. Hulp is niet meer zakelijk, maar persoonlijk. Voor hulp wordt niet betaald, al wordt hulp wel beloond.

De betrokkenheid tussen hulpvrager en hulpgever uit zich in de zorg van de hulpgever tot hulpvrager. Zorg is meer dan dienst en hulp, terwijl het toch ook beide is, of inhoudt. De arts biedt dienst, hulp en zorg, maar de communicatie tussen patiënt en arts ligt toch vooral in de sfeer van hulp en zorg.

Het doel voor de medische student is: zich een plaats veroveren in de maatschappij als arts. Het doel daartoe is het artsdiploma. Het middel om het diploma te veroveren is de medische kennis, die tegelijkertijd ook doel is. Doch ook het doel arts te worden is een middel voor iets anders; een middel om zich in de maatschappij te verwerkelijken. Eigen

verwerkelijking, zélfverwerkelijking is het uiteindelijke doel: zich ontplooien naar eigen mogelijkheden en talenten. Als medisch student is hij arts als mogelijkheid.

Het ware doel is het zichzelf voortdurend verwerkelijken. Als de student zijn artsdiploma behaald heeft, is hij met recht geneeskundige: hij weet, hij kan en hij is kundig - in de zin van ervaren. Naar zijn wezen is het geneeskundig handelen echter kúnst. Het kunnen kan net zo min zonder het kennen als het kennen kan zonder het kunnen.

Kennis is, behalve kennis van de theorie, van het algemene, ook kennis van het bijzondere, van de praktijk, namelijk als ervaring van veel bijzondere gevallen. Beide 'soorten' kennis zijn noodzakelijk om te kunnen komen tot wezenlijke kennis, die van de geneeskunde geneeskúnst maakt. In de intermenselijke verhoudingen komt daar nog bij: het weten wat men behoort te doen en te laten.

Tijdens de studie heeft de student de geneeskunde nog als iets anders voor zich, dat hij zich moet toeëigenen. Als geneeskundige heeft hij zich de geneeskunde eigen gemaakt, als geneesheer is hij zelf de geneeskunde, of vertegenwoordigt hij de geneeskunde. De geneeskunde komt in de geneesheer tot zichzelf, als geneeskunst.

Hoofdstuk 4

De Communicatie

"Uit de volheid van het met-elkaar-zijn ontwikkelen zich het 'gij' en 'ik'." (1)

Patiënt en geneesheer treden in communicatie met elkaar, als de een zich tot de ander wendt met zijn klacht. In en door de communicatie tussen hen beiden verwerkelijkt zich de geneeskunst. In en door de communicatie trachten zij genezing te bereiken. Patiënt en geneesheer moeten tot eenheid komen door medevoelen en door begrip; door te begrijpen, dat de patiënt in zichzelf gescheiden is in zijn somatische, psychische en sociale 'momenten'. De geneesheer geeft in zijn behandeling de patiënt gelegenheid om uit zijn verdeeldheid weer tot hernieuwde integratie te geraken en daardoor tot zichzelf te komen, tot wat 'eigen' is aan zijn zelf; zijn ziekte is ook zijn 'zelf'.

In de communicatie komen recht en moraliteit tot gelding in en als ethiek. (Zie het volgende hoofdstuk.)

Wordt de mens ziek en wendt hij zich als patiënt tot een arts, dan komt er een communicatieproces tussen hen beiden op gang. Behalve dat dat zich in fasen ontwikkelt (2), zijn er ook wijzen of vormen van communicatie: de magische wijze en de wetenschappelijke wijze, die samen uitlopen op de begrijpende communicatie, die reeds geneeskunst is.

a. De Magische Communicatie

Het beginnende bewustzijn, het primitieve of naïeve bewustzijn (3); het bewustzijn waarmee wij allen als kind begonnen zijn (4) en waarmee de mensheid begonnen is in het Paradijs, is het nog van zichzelf ónbewuste bewustzijn, ons aller bewustzijn op onbewuste wijze. Het is nog slechts het bewustzijn van het gevoel van de verbinding en het verband van alles met alles, van het één zijn in de oorspronkelijke harmonie van het Paradijs. Het naïeve bewustzijn weet nog niets; het is nog onnozel, onschuldig en voor niets verantwoordelijk; het naïeve

bewustzijn is nog geheel en al op zichzelf betrokken.

De communicatie met het kind is ook van deze orde; een pleister of zelfs een zontje neemt de pijn weg en herstelt het eenheidsgevoel van het kind.

Het bewustzijn als gevoel zal gaan ontwaken tot bewustzijn als verstand; ontwakend droomt het aan de ene kant nog van het Paradijs, van de nog ongescheiden en ononderscheiden eenheid van Schepper en het geschapene. Aan de andere kant ontwaakt het dromende bewustzijn reeds tot het onderscheiden van zichzelf en het zich bevrijden van de hem omgevende en alles overheersende natuur, die in haar veelvormigheid en geweldigheid de onbeschermd mens beangstigt.

Achter de natuur wordt door het ontwakende bewustzijn meer gezocht dan zij vertoont. Het primitieve maar toch ontwakende bewustzijn acht de natuur bevolkt met de eigen natuurlijkheid, met de natuurlijke driften en begeerten, met zielen, spoken en demonen. Deze demonen oefenen invloed uit op het bewustzijn, zij bepalen het en bepalen daardoor de naïeve of primitieve mens. (5)

De aanvankelijke geneeskunst is magisch en demonisch, ingebed in een kosmisch geheel. Hiermee wordt niets duivels bedoeld; er wordt mee bedoeld, dat het geheel, hoewel noch dysdaimonisch, noch eudaimonisch toch zowel het één als het ander is, beide tegelijk. Het is de ten goede of ten kwade drijvende macht, die de mens bezielt. Het is het nog eenzelvige bewustzijn, waarin de mens in zijn stemming door het demonische bepaald wordt, respectievelijk zich laat bepalen. Dit betekent, dat de demon de menselijke 'zieligheid' of de menselijke natuurlijkheid is. (6)

Uit angst om ten onder te gaan, om overweldigd te worden door de demonen (door ziekte, door misoogst, door overstroming en dergelijke) wil het ontwakende bewustzijn die beangstigende, met demonen bevolkte natuur (ziek-zijn is terugvallen in of op de natuur) van zijn kant beïnvloeden en beheersen om zich tegen haar te beschermen, om zich zelfs aan haar te onttrekken en om zich van haar te bevrijden. Het wezenlijke van de mens is hier de naar buiten geprojecteerde natuur.

Het bewustzijn wil de natuur niet lijdelijk ondergaan, maar er actief iets aan doen. De naïeve mens tracht de natuur daarom te beïnvloeden door middel van bezweringen en offeranden, door middel van magie. Zijn belang is zijn bevrijding van het slechts natuurlijke, dat

hij zelf is en waarmee hij blijvend behept is.

In het magische, met zichzelf worstelende bewustzijn van de naïeve mens gebruikt hij de magie om zijn belangen te behartigen: de ontworsteling aan zichzelf als natuur. Er heerst tweespalt in hem: aan de ene kant is en blijft de mens natuurlijk, aan de andere kant wil hij zich van zijn natuurlijkheid bevrijden. Deze vrijheidsstrijd is een altijd en overal en voor iedereen voortdurende strijd tot zelfbevrijding van de geest uit de natuur. Zij geldt niet alleen voor de naïeve mens, maar zij geldt net zo goed voor de moderne Westerling. De bevrijding ligt niet in het ontkennen van natuurlijkheid, maar in het erkennen en beheersen ervan.

Ook het verlangen naar genezing is het verlangen naar bevrijding.

In het naïeve bewustzijn worden de herkenning, de behandeling en de preventie van ziekten tot inhoud van rituelen, die samenhangen met het onzienlijke. Het verre houden en verdrijven van demonen of de verzoening met en de aanroeping van demonen door middel van bezweringen, offers, fetisken en dergelijke vormen de wereld van totem, tabu, juju en bijgeloof, waarin als kern en motivatie de angst ligt voor ziekte, die iemand kan treffen.

Het óngeval is altijd wel een begrijpelijke zaak geweest, maar de áánval, het plotseling aangedaan zijn met pijnen, krampen, benauwdheden en dergelijke heeft altijd iets griezeligs en beangstigends gehad. De aanval is iets stiekems, dat niet van deze wereld is, maar uit de onzichtbare wereld komt. Ook de getroffene kan zelf tot die onzichtbare wereld gaan behoren, zoals epileptici. (7)

"De primitieve mens," schrijft Pannekoek (8), "bezit abstracte voorstellingen als woordsymbolen; en het woord heeft voor hem vaak een magische kracht. De behoefte om hen nog meer als iets tastbaars weer te geven, leidt ertoe, dat hij hen, behalve met het vluchtige woord, met vaste dingsymbolen vereenzelvigt, van welke dan die macht wordt geacht uit te gaan. Zo treden tal van objecten van verering op, heilige voorwerpen, offergerei, totems, afbeeldingen, amuletten. Deze worden gebruikt in rituele handelingen, in plechtigheden en feesten, waarin de betrekkingen tussen de mens en de omgevende wereld in symbolische vorm tot uitdrukking worden gebracht. Zij nemen een belangrijk deel van zijn tijd en gedachten in beslag; want hierin treedt hij actief op om de krachten van de wereld te zijnen gunste te beïn-

vloeden, door offers, bezweringen, toverij, door magie in het algemeen, vaak ook door andere nog meer doelmatige middelen. Op die wijze wordt tot tastbare praktijk gemaakt wat als geheimzinnige geestelijke krachten het leven van de voorhistorische, zowel als van de ongeciviliseerde mensen nu, beheerst!"

Het woord is machtig: door het woord schiep God de hemel en de aarde. Met woorden benoemde Adam alles wat geschapen was. (Genesis 2:19-20) De naam van een persoon is die persoon. De magische, angstwekkende betekenis van woorden als tuberculose en kanker is alom bekend. (9) Het geven van een naam aan dingen maakt hen vertrouwd. (10) Deutsch (11) schrijft hoe "supernatural means of knowledge constitute the kernel of magic."

Ook Christus werpt duivelen uit en geneest zodoende zieken. (Matth. 12:28; Marc. 1:25; Luc. 4:35 en 9:37-43), maar dan ligt de nadruk niet op het genezen, doch op het bevrijden van de zieke, en zelfs op diens bekering tot God. Het gaat in de Bijbel om het Koninkrijk der Hemelen. Wijsgerig gezegd gaat het ook om het genezen, maar vooral om de bevrijding van de mens uit zijn natuurlijke gebondenheid; om de opheffing en verheffing van zijn natuurlijkheid tot zijn geestelijkheid met behoud van en ondanks zijn natuurlijkheid.

De hedendaagse mens vertoont nog altijd de trekken, die hij in ver verleden gehad heeft, in een tijd toen priesters tegelijk medicijnmannen waren. Toen waren profane dagelijkse handelingen tegelijkertijd sacrale handelingen. Zo is ook gezondheid goeddeels een heilige zaak gebleven. De oude voorstelling van een hemelse redding door een alomtegenwoordige goddelijke helper is geseculariseerd tot de permanente paraatheid van de geneeskundige dienst met haar ambulances, die voorrang hebben in het verkeer. (12)

De moderne arts handelt, behalve wetenschappelijk, ook magisch: het aanraken van de patiënt, het reinigen van de huid met een watje alcohol vóór de injectie, het voorschrijven van gekleurde geneesmiddelen. Moeilijke Latijnse termen vervangen de oude toverspreuken. (13) Vele medische procedures hebben sacrale trekken (bloed afnemen, injecties geven, zelfs het gebruik van de stethoscoop), ook als men die niet meer in de rubriek 'zelfkastijding' wil onderbrengen. Men houdt nu dieet, men stopt met roken, men trimt en men ligt in sauna's te transpireren. (12) De huidige reinheidscultus met wasmiddelen en deodorantia heeft ongetwijfeld te maken met de doop, waardoor de mens

van zijn erfzonde verlost wordt. De toediening van medicijnen in gekleurde capsules houdt verband met de communie van de heilige maaltijd, waardoor men deel heeft aan het lichaam van de Heiland. (12) Het moderne ziekenhuis is te vergelijken met de tempel, de specialist in witte jas met de priester, die de patiënt de rituelen van injecties en infusen, van resuscitatie en reanimatie toedient. (Deze vergelijkingen zijn wat oppervlakkig; de diepere zin komt er niet in tot uiting.)

Maar medisch-magische handelingen zijn gerationaliseerd. Het handopleggen is om te onderzoeken, om te kalmeren of om spierspasmen op te heffen; pillen zijn gekleurd om hen te onderscheiden van andere pillen; moeilijke Latijnse termen vormen de taal in de objectieve, medische wetenschappen.

Het is Hippocrates geweest, die objectieve kennis en kunde leerde onderscheiden van de oorspronkelijke tovenarij. Hij is het symbool voor het bewustzijn, dat de magie en de tovenarij opheft en verheft tot wetenschappelijke kennis en kunde. Zich onderscheidende in subjectief en objectief stelt het subject het andere als object voor zich: het subject observeert het object. Het bewustzijn, subject, neemt al het andere, object(en), onderzoekend waar. Zijn omgeving gewaarwordende en zich onderscheidende van zijn omgeving gaat het bewustzijn zich tegelijkertijd onderscheiden in subjectief en objectief bewustzijn, waarbij het zich zelfs de eigen subjectiviteit als object voorstelt. Het bewustzijn wordt een objectiverend bewustzijn. Het blijft daarbij niet alleen bij passief gewaarworden: er wordt actief waargenomen. De waarneming is het begin van het objectieve verstandelijke onderzoek: men wil weten waarom de dingen zijn zoals zij zijn; om desgewenst de dingen zodanig te bewerken, dat zij te gebruiken zijn. Dit gebeurde vooral in de 19e eeuw. Deze bewerking volgt uit het objectieve onderzoek en is daarom niet meer subjectief en niet meer magisch. Magisch was de bewerking der dingen zonder onderzoek. Onderzoeken kan men pas het gegevene; voor het oorspronkelijke naïeve bewustzijn zijn de dingen der natuurlijke omgeving geen gegeven dingen, maar ongescheiden, ononderscheiden delen van zichzelf. De tovenaars stelt geen vragen. De tovenaars weet alles al via direct contact met de demonen. (14)

De kwakzalver stelt evenmin vragen. De kwakzalver diagnosticeert zonder anamnese en zonder onderzoek.

De patiënt verlangt om genezen te worden van zijn ziekte. Dit is het verlangen naar herstel van evenwicht tussen gezond- en ziekma-

kende factoren. Het bewerken van dit herstel was en is in onderontwikkeld bewustzijn voorbehouden aan medicijnmannen of tempelgenezers, die hun geneeskunde en geneesmiddelenkunde als magie bedreven en bedrijven. In het naïeve bewustzijn is deze kunde nog geen wetenschap, maar toepassing van 'voorwetenschappelijke' kunde. Magie is tovenarij, die nog niet aan wetenschappelijke kennis toe is. Kwakzalverij is magie, die de wetenschappelijke kennis negeert. De kwakzalver en zijn patiënt zouden beter moeten weten en kunnen ook beter weten.

In de magie is de communicatie een nog in zichzelf gekeerde, tot zichzelf gerichte communicatie in een kosmisch-demonisch geheel. Er is geen directe, persoonlijke communicatie tussen de zieke en de toverdokter. De toverdokter richt zich tot de demonische wereld. In de magie is de communicatie nog overgave aan het kosmisch-demonische geheel.

Het magische en het wetenschappelijke denken verhouden zich als de subjectieve wijze van denken tot de objectiverende wijze van denken. De subjectieve wijze, waarop het bewustzijn zich in het magische doet gelden, en de objectieve wijze, waarop het bewustzijn zich in de (medische) wetenschappen doet gelden, zijn beide eenzijdigheden, tegenstrijdigheden. Deze laten zich alleen opheffen en verheffen tot en begrijpen als het ware zelfbewustzijn, dat als zelfbewustworden het bewustworden is van beide eenzijdigheden als slechts eenzijdigheden. Beide wijzen van bewustzijn gaan op in het ware zelfbewustzijn, dat hier - in de filosofie der geneeskunst - het bewustworden is van de arts van zijn subjectiviteit én van zijn objectiviteit: namelijk van wat hij is en van wat hij doet; van wat hij is als geneesheer, die geneeskunst uitoefent.

b. De Wetenschappelijke Communicatie

(Dialectiek der geneeskundige wetenschappen - iii)

"In far the greatest number of patients the correct diagnosis and treatment will mainly depend on sound training in hippocratic, i.e. empirical medicine." (15)

Waar er nu in het genezingsproces gebruik gemaakt wordt van het mes, de schaar en het pincet, van de hechtnaald en het verband, daar

treedt de arts op als heilkundige. Het genezingsproces is hier het heilingsproces. De heilkundige verricht handelingen. Hij heelt door te hechten en te verbinden; om te beginnen hecht en verbindt hij verwondingen; maar ook de wonden, die hij zelf maakt om zieke organen of stenen te verwijderen: dit is de chirurgie. De heilkundige was in vroeger tijden geen arts, maar bij voorbeeld barbier of, zoals beschreven staat in de eed van Hippocrates: iemand met andere deskundigheid: "Voor iemand met andere deskundigheid zal plaats ingeruimd worden voor de behandeling van steenlijders." In het Engelse spraakgebruik is de snijdende specialist Mr. en niet Dr. De dokterstitel is in Engeland voorbehouden aan de niet-snijdende arts.

Verwondingen en botbreuken, ingedrongen vreemde voorwerpen zijn overzienbare en zichtbare aandoeningen. Al in de vroegste tijden en in alle culturen werden en worden wonden en beten uitgezogen en verbonden, splinters uitgetrokken; pijnlijke kneuzingen gewreven; breuken gespalkt. In deze zichtbare en overzichtelijke storingen in het lichamelijk functioneren deed en doet de gewonde in zijn hulpeloosheid een beroep op zijn groeps- of stamgenoten of op zijn familieleden. Heilkundige hulp is oorspronkelijk seculiere hulp. Overigens worden verwondingen in de gedachtengang van het primitieve bewustzijn ook veroorzaakt door vreemde machten.

De heilkundige helpt en heelt in direct lichamelijk contact, door middel van het instrument; terwijl hij uiteraard ook zijn handen gebruikt. Bovendien maakt hij gebruik van een kunstmatige ontmenselijking of ontzieling: de narcose of anaesthesie: "De operatie kan beginnen, want de patiënt is afwezig," schrijft Metz. (16) De anatoom snijdt het irreversibel ontzielde, dode, lichaam, het lijk. De chirurg snijdt in het reversibel, ontzielde, genarcotiseerde nog levende lichaam, het lichaam, dat slechts een lijk lijkt. Door de 'helpende' ingreep van de chirurg met zijn instrumenten herstelt de patiënt zijn evenwicht en wordt hij beter. Het herstel en het beterworden worden behalve door het instrument van de chirurg tevens bereikt door de verzorging van de verpleegster en de handoplegging van de fysiotherapeut. (17)

De heelmeeester, heilkundige of chirurg helpt en heelt door bemiddeling van het instrument; hij kijkt, hecht en verbindt om de wond op natuurlijke wijze te laten helen.

Inwendige stoornissen daarentegen worden als akelig en vreemd, bedreigend en beangstigend ervaren. Ziekte is vreemd aan het IK en

is onzichtbaar; ziekte is alleen maar voelbaar. Voor het naïeve bewustzijn is ziekte een uiting van een vreemde macht, die het lichaam beïnvloedt en de existentie bedreigt. De ziekte is een demon.

De gewonde wendt zich tot zijn stamgenoten om hulp. Maar de zieke wendt zich tot de toverdokter, die alles afweet van de demonen en hun beïnvloeding; die alles weet van bezweringen; die ook weet wat en wanneer er geofferd moet worden en welke amuletten ziekte kunnen voorkomen. Hij kent de wereld van totem, tabu en juju. De angst en het niet-weten van de mens geven aan de toverdokter zijn positie; de toverdokter heeft die angst niet, omdat hij de demonen kent en haast zelf een demon is. Geneeskundige hulp is sacrale hulp.

Het onderscheid tussen chirurg en geneesheer bestaat sinds eeuwen, bestaat van den beginne, en bestaat in beginsel. De heilkunde en de geneeskunde hebben elk hun eigen geschiedenis.

Hoe geneest nu de geneesheer in engere zin, de internist, die het menselijk lijf kent zonder het weliswaar te openen, maar die toch zijn gegevens over het inwendig functioneren verkrijgt door middel van puncties, scopieën en radiologisch onderzoek en door de biochemie in het laboratorium? De geneesheer geneest door middel van het geneesmiddel. Het geneesmiddel zal het verstoorde evenwicht moeten herstellen. De fysiologie, de pathologie en de pathogenese samen met de farmacologie en de farmacie bieden de internist de mogelijkheid tot beantwoording van de vraag: hoe kan hij genezen? Het antwoord van deze wetenschappen is de pil of het drankje, de poeder of de zalf. Deze wetenschappen hebben zich geleidelijk ontwikkeld, zich voortdurend op elkaar betreffende en zich van elkaar onderscheidende.

De helpende geneesheer heelt met het instrument in lichamelijk contact en de geneesheer geneest met het geneesmiddel, dat hij de patiënt overhandigt.

De heilkunde en de geneeskunde houden zich bezig met het lichaam, met het somatische 'moment' van de mens. De psychiater houdt zich bezig met het psychische 'moment'. Hij geneest met het woord. Hij houdt zich bezig met het psychisch ziek-zijn, dat ontstaat indien de mens zijn mens-zijn niet meer aan kan en dat zich uit in stoornissen als psychosen, neurosen, maniën, depressies enzovoort. De wetenschap van de psychiater is die van psychologie, psychiatrie en psychotherapie.

Aan de bemiddeling tot genezing door middel van het instrument,

het geneesmiddel en het woord, gaat het contact vooraf, het lichamelijke contact van de ontmoeting (het elkaar de hand geven) en het zo belangrijke onderzoek van de patiënt met de handen. Het lichamelijke contact van huid op huid legt de eerste verbinding tussen patiënt en geneesheer. Door verruiming van het contact met het instrument, het geneesmiddel en het woord wordt het contact tot een vertrouwelijke verstandhouding. (18)

Bij de chirurg ligt de nadruk op het helen in direct lichamenlijk contact; hij hecht, verbindt en helpt.

Bij de internist ligt de nadruk op het genezen in affectieve verstandhouding: hij onderzoekt met de handen en met instrumenten: hij dient geneesmiddelen toe en hij verzorgt.

Bij de psychiater ligt de nadruk op het genezen in woordelijke communicatie: hij luistert, hij spreekt en hij begeleidt.

Maar zij allen zijn geneesheer en zij oefenen geneeskunst uit, in, met en door direct lichamenlijk contact, vertrouwelijke verstandhouding en woordelijke communicatie.

De geneeskundige wetenschappen vormen één encyclopedisch geheel. Zij kunnen niet als aparte, los van elkaar staande wetenschappen begrepen worden. Buma (19) geeft zijn proefschrift de ondertitel 'Encyclopaedie der geneeskunde'. Hij stelt onder andere voor om een leerstoel te creëren in de filosofie der geneeskunde of in de encyclopaedie der geneeskunde. Het woord encyclopaedie betekent een in zichzelf gesloten denkgang van opvoeding in de geneeskunde. De zichzelf opvoedende arts komt hierin tot inzicht van zichzelf.

De geneeskundige wetenschappen zijn voortdurend op elkaar betrokken; zij ontwikkelen zich uit elkaar en bepalen elkaar zonder ophouden. Ook de psychiater behandelt met geneesmiddelen en grijpt zó nodig naar het instrument. De chirurg kan zijn werk niet zonder geneesmiddelen verrichten en evenmin zonder het woordelijk communiceren. De internist moge niet zonder geneesmiddelen kunnen, hij kan noch zonder het woord, noch zonder het instrument. Chirurg, internist en psychiater zijn daarom ook niet alleen chirurg, alleen internist of alleen psychiater, maar zij zijn allen algemeen geneesheer.

Als ontwikkelingsproces geeft de medische wetenschap zich in haar geheel en in iedere fase - als 'verbijzondering' van haar algemeenheid als specialisering - te denken als één organische cyclische

totaliteit. De gehele geneeskunde verwerkelijkst zich als chirurgisch, internistisch en psychiatrisch. Te allen tijde historisch én begripsmatig wordt de geneeskunst als communicatie tussen patiënt en geneesheer bemiddeld door het instrument, door de medicijn en door het woord.

c. *De Begrijpende Communicatie*

"By far the most frequently used drug in general practice is the doctor himself." (20)

De magische communicatie zou men ook de intuïtieve communicatie kunnen noemen, de communicatie van het gevoel. Hierin is reeds het medegevoelen en het medelijden inbegrepen. De wetenschappelijke communicatie is die van het verstand: anamnese, onderzoek, diagnose en behandeling.

Tenslotte is er de begrijpende communicatie.

Begrijpende communicatie, waarin en als hoedanig patiënt en geneesheer elkaar wederzijds begrijpen, is de communicatie als begrip. Indien de communicatie niet als begrip, als niet-begrijpend wordt opgevat, dan wordt zij opgevat als iets, dat tussen twee aparte personen plaats vindt. Dan zijn zowel de personen - patiënt en geneesheer - als de communicatie abstracties. Personen zijn geen abstracties (zoals individuen of exemplaren); personen als abstracties bestaan niet. Het wezenlijke van het persoon-zijn is het communicerend vermogen en de verwerkelijking van het communiceren. De communicatie als begrepen en als begrijpend is de eenheid van personen. In en door hun communicatie karakteriseren personen zich voor en door elkaar.

In de begrijpende communicatie voegt de geneesheer patiënt en ziekte weer bijeen; patiënt en ziekte worden weer tezamen in het medisch handelen beschouwd. In het hoofdstuk 'De Zieke' lag de nadruk in het ziek-zijn op ziek; maar in de begrijpende communicatie ligt de nadruk in het ziek-zijn op het zijn: de patiënt is ziek, hij is getroffen in zijn existentie. De patiënt is gevangen in en door de ziekte; door de ziekte kan hij niet meer vrij bestaan. Hij wil aan deze onvrijheid ontkomen en er aan ontsnappen, maar moet leren begrijpen, dat zijn ziekte zijn eigen ziekte is.

De zin van het geneeskundig bezig zijn als het proces van anam-

nese en onderzoek, van diagnose, prognose en behandeling is, dat de lijder door zijn zelfherhaling samen met zijn geneesheer zijn lijden gaat verstaan en begrijpen, zichzelf als zijn lijden bewust gaat worden, zodat hij zich van zijn lijden kan verlossen en weer vrij kan worden. Zolang de patiënt de storingen ondergaat alsof deze van buiten komen, zolang wordt men aangedaan, zolang is men patiënt. Zolang men zichzelf nog niet bepaalt, wordt men nog bepaald door de storing en is men dus niet vrij. Men laat zich dan nog bepalen door een buiten zich geprojecteerde macht, die de ziekte zou veroorzaken.

Wil men zichzelf echter bevrijden, dan moet men tot het bewustzijn komen, dat men die macht zelf is; dan moet men tot het bewustzijn komen, dat men het vermogen heeft - of met behulp van de medicus en diens medicatie het vermogen kan ontwikkelen - de macht te leren beheersen. Zolang men ziek is lijdt men aan onvermogen.

Het zich-bewust-worden is een voortdurend proces, omdat men ook voortdurend aan storingen blootstaat. Storingen zijn zelfs voorwaarde tot gezondheid. De krachten, die de storingen in de mens bewerken, moeten even voortdurend worden opgeheven, zodat men niet lijdt aan de storingen. Men is of wordt gezond - of liever vrij - ondanks en met de storingen.

Van het lijden aan de storing moet de patiënt zich zien te bevrijden door tot zichzelf te komen, door te leren begrijpen, dat de storing, de ziekte, zijn eigen storing of ziekte is en dat die bij hem behoort. Zolang de ziekte bepalend blijft voor de zieke, zolang ondergaat hij zijn ziekte als iets, dat hem vreemd is en is hij passief lijdend aan zijn ziekte, dan geeft hij zich aan zijn ziekte over. Indien en zodra de zieke echter begrijpt - of voelt! - dat zijn ziekte zijn eigen ziekte is, kan hij zich actief lijdend instellen op zijn genezing; of op zijn minst op zijn vrijwording ondanks zijn ziekte. (21)

In de geneeskundige praktijk krijgen artsen te maken met mensen, die ziek zijn. Al mogen zij dan een ziekte hebben, zij beleven zichzelf als ziek te zijn. Het is het beleven van ziek te zijn, waarmee de arts geconfronteerd wordt. De wijze van beleven van de patiënt moet door de arts begrepen worden. Het onderscheid tussen ziekte en zieke moet wel gemaakt worden, maar met het voorbehoud om de mens achter de ziekte niet te vergeten en de eenheid van patiënt en ziekte te bewaren gedurende het gehele proces van anamnese, onderzoek en behandeling.

Het lijden beangstigt: door het lijden dreigt de zieke zijn wereld te verliezen. De gevoelens, dat er iets verkeerd is in het lichaam is; dat zijn gezondheid de mens ontglipt; dat men in bezit genomen is door een ziekte, zijn intensieve gevoelens. Deze gevoelens zijn even intensief als het verlangen naar herstel en naar terugkeer in de wereld, waarin men zich dan weer vrij kan beleven.

Dit betekent, dat de geneesheer moet vragen aan de patiënt, hoe hij zijn ziekte beleeft en wat de ziekte en het ziek-zijn voor hem betekenen. Dan pas kan het 'begrijpen' zich ontwikkelen. Het is echter niet de bedoeling, dat de artsen vragen zoals: wanneer is het begonnen? heeft u gebraakt? en hoe hoog is uw temperatuur? maar moet afschaffen. Integendeel: de geneesheer moet het ene doen en het andere niet nalaten. Want patiënten gaan niet naar hun dokter voor diagnose en behandeling op zichzelf; zij komen om verbonden, gehecht en geheeld te worden; om 'heel' gemaakt te worden. (22)

In de hedendaagse maatschappij wendt de zieke zich tot zijn dienst, hulp en zorg biedende geneesheer. De zieke verzoekt zijn dokter om hem te genezen; hij legt de behandeling in handen van zijn dokter. De dokter verbindt, hecht en heelt wat gescheiden is; hij probeert dit althans. De dokter doet dit met instrumenten, met geneesmiddelen en met woorden. In zijn behandeling communiceert de geneesheer met zijn patiënten door bemiddeling van het instrument, het geneesmiddel en het woord. Hij is immers medicus, middelaar! Het is meer een zichzelf vérmiddelen, een zich-tot-middel-maken, dan dat de middelen ergens anders vandaan gehaald worden; dit laatste zou het bémiddelen zijn. De instrumenten van de dokter, de geneesmiddelen van de dokter en diens woorden zijn echt van de dokter: het zijn doktersinstrumenten, doktersmiddelen en dokterswoorden. De instrumenten en geneesmiddelen lijken nu wel van anderen te komen, uit fabrieken, maar zijn in oorsprong en essentie toch des dokters; zij zijn de dokter zelf.

Het chirurgisch werk is het echte helen door middel van instrumenten. Wat betreft het geneesmiddel; dit bewerkt de genezing via allerlei fysische en chemische processen; maar als communicatie is de toediening van een geneesmiddel een recept, of liever een voorschrift, een 'prescription'. Een geneesmiddel is daarom toch een door woorden overgebracht advies. In het voorschrift of recept doet de fysische of chemische werking wel mee, maar heeft zich opgeheven en verheven

tot communicatieve werking door middel van het woord. Elk geneesmiddel betekent meer voor de patiënt dan alleen maar fysische of chemische werking. Elk zorgvuldig overwogen en geschreven recept betekent veel meer dan alleen maar fysische of chemische werking: het betekent de woordelijke communicatie via het op een recept voorgeschreven geneesmiddel. Het wóórdelijke voorschrift, als voor déze patiënt geschreven is hét geneesmiddel.

Maar het ware geneesmiddel blijkt tenslotte de geneesheer zelf te zijn.

De communicatie neemt een aanvang, zodra de onvrede bij de patiënt over zijn functioneren groot genoeg is om te gaan klagen bij zijn arts. (23, 24) Het klagen gaat over in, of liever is meteen, vragen om hulp. Pas dit vragen om hulp maakt van de zieke een patiënt en van zijn arts een geneesheer. De ontmoeting tussen patiënt en geneesheer zal zich blijken te ontwikkelen van samen zijn tot samen doen en samen spreken van mens tot medemens. Als zieke is de mens nog 'in zich besloten'; als patiënt 'deelt hij zich mee aan' zijn arts.

De geneesheer geneest niet op zijn eentje, hij geneest de patiënt samen met de patiënt; tenslotte blijkt het, dat de patiënt zichzelf geneest.

De patiënt wil genezen worden; hij wil bevrijd worden van zijn hem in zijn ontplooiing en zelfverwerkelijking belemmerende ziekte. Zijn bevrijd-willen-worden gaat, als het goed gaat, over in het zichzelf-willen bevrijden; het genezen worden gaat over in het zichzelf-(willen)-genezen. Pas dan geneest de patiënt.

In de medische situatie, in het communicatieproces van patiënt en geneesheer worden de klachten en de verschijnselen door middel van anamnese en onderzoek tot een ziekte of een syndroom met een diagnose, een prognose en een behandeling. Het communicatieproces ontwikkelt zich door middel van anamnese, onderzoek en behandeling; het proces is anamnese, onderzoek en behandeling. In en door anamnese, onderzoek en behandeling communiceren patiënt en geneesheer met elkaar. In de anamnese vraagt de geneesheer aan de patiënt om zich te uiten op geleide van zijn vragen; door zijn vragen uit de geneesheer zich tegelijkertijd. Aanvankelijk zijn de vragen op het natuurlijke van de mens gericht, op het biologisch-somatische 'moment', op het lijf en op de diverse lichamelijke functies. De geneesheer zal zich ook op de hoogte moeten stellen van en begrip moeten tonen voor

het psychische 'moment' en het sociale functioneren van de patiënt. De geneesheer moet zijn patiënt ook bij 'slechts' lichamelijke ziekte reeds in de anamnese en het onderzoek opvatten als volledig mens, dus als lichamelijk, psychisch en sociaal wezen. (25) Met name echter door de verdieping van de anamnese in psychische en sociale richting zal de geneesheer zich bewust moeten worden van zichzelf zowel als van zijn patiënt als geestelijk mens.

De patiënt onthult niet onmiddellijk zijn geestelijk zijn; hij verbergt het nog, hoewel hij zich toch doet kennen als geestelijk wezen, omdat hij niet anders kan. In de medische psychologie vindt men de manieren, waarop dit zich verbergend doen kennen en dit zich onthullend verbergen zich manifesteren, nader beschreven. De geneesheer moet leren begrijpen, dat de patiënt zich te kennen gevend verbergt en zich verbergend te kennen geeft.

De patiënt, die persoon is, karakteriseert zich in en als zijn lijd en ziek-zijn. De geneesheer moet de klachten met begrip verneemen; hij moet de klachten begrijpen als iets anders, namelijk als symbool en teken van déze persoon met deze, diens eigen klachten. Evenals de anamnese moet het onderzoek naar het ziekteproces zich uitstrekken over lichaam, ziel en sociaal milieu. Hiermee beginnende neemt de geneesheer zijn patiënt waar en neemt hij direct lichamelijk contact: hij beklopt en betast, hij beweegt en beziet. Soms zal de geneesheer daarbij van een instrument gebruik maken. In deze eerste fase van onderzoek is de patiënt voorlopig alleen lijfelijk substraat, hoewel hij mag eisen ook in het alleen lijfelijk contact begrepen te worden als volledig mens. Ook de ontblote mens is volledig mens en niet alleen lichaam. Als ontbloot mens is de patiënt kwetsbaar; hij moet zich beschermd weten door het gedrag van de geneesheer. Diens gedrag moet vertonen, dat hij ook een geestelijk wezen is, meer dan alleen natuurlijk lichaam.

De (subjectieve) klachten van de patiënt en de (objectieve) bevindingen van de geneesheer vinden hun nadere bepaling in en door de diagnose. Door de ingewikkeldheid der ziektebeelden in somatisch, maar ook in psychisch en sociaal opzicht, wordt de diagnose vaak niet bereikt, maar wordt er een beschrijving gegeven van het ziekelijke functioneren, waarna er een werkhypothese opgesteld wordt. Zowel de diagnose en de functionele beschrijving als de werkhypothese zijn een bewustwording, een kennend en communicatief stelling nemen van de

geneesheer tegenover de patiënt. Diagnose, functionele beschrijving en werkhypothese zijn denk- en bewustzijnswerkzaamheden. Patiënt en geneesheer worden zich wederzijds van elkaar bewust in en door de diagnose enzovoort. De beslissing tot en de keuze van de behandeling berusten op de diagnose (en op de prognose). "In de diagnose," zegt Metz (26), "komt de pijn (als klacht) als het ware tussen haakjes te staan. Zij was aanleiding tot het zoeken naar een diagnose. Maar als de diagnose is gesteld, is haar rol uitgespeeld. De diagnose vertaalt de pijn in anatomisch-fysiologische categorieën; zij zet de taal van het subject over in de taal van diens lichaam. Zij transformeert subjectiviteit tot objectiviteit. Voor de patiënt is de diagnose een uitkomst."

Nadat en zodra de zieke patiënt geworden is en de arts geneesheer, omdat de patiënt zijn (subjectieve) klachten in de anamnese heeft medegedeeld aan zijn geneesheer, volgt het onderzoek naar de (objectieve) verschijnselen, zodat de diagnose gesteld kan worden. Dan kan de behandeling beginnen, zodat de patiënt geneest en zijn evenwicht herstelt. Hierbij vertrouwt de patiënt zijn geneesheer allerlei toe, terwijl die er tevens op vertrouwt, dat de patiënt hem van zichzelf vertelt. Er is wederzijds vertrouwen.

In het betrekken van de psychische en sociale aspecten in de anamnese, het onderzoek en de diagnose, wordt hét voor de geneesheer verschijnende (ziekte)geval, als individueel geval, dé voor hem verschijnende persoon. Het contact heeft zich tot verhouding ontplooid, waardoor de patiënt niet meer door de arts gereduceerd wordt tot slechts procederende lijfelijkheid, maar gewaardeerd en geacht wordt als medemens in hun beider wereld, als geestelijk wezen, als levend subject met een eigen persoonlijkheid: de patiënt wordt begrepen (met begrip vernomen).

Vooral de huisarts moet ervoor zorgen zoveel mogelijk te weten te komen van alle facetten van zijn patiënt. Of alles wat hij te weten komt directe consequenties heeft voor de diagnose of de behandeling, zal niet onmiddellijk duidelijk zijn, maar alle, ook niet voor de diagnose of de behandeling relevante gegevens zullen de arts meehelpen een totaal beeld van de patiënt te krijgen en zullen meewerken hem de patiënt te doen begrijpen. (27)

Aanvankelijk betekenen de pijn, het leed en de ziekte voor de patiënt gestoorde lijfelijkheid, existentie-bedreiging, namelijk zijn ziek-zijn,

zijn in ziekte afgeremde en vastgelopen bestaansproces. Voor de geneesheer betekent het ziektebeeld alleen maar iets, indien hij zich van dit beeld bewust wordt als een beeldend teken, als een symbool, dat zijn betekenis voor de patiënt (onthullend) verbergt en voor de geneesheer zich (verbergend) onthult. Pas indien de geneesheer aan het zich veruiterlijkende een innerlijke betekenis toekent, begrijpt hij de ziekte van de patiënt als een symbool, waarmee en als welke de patiënt verschijnt. Dan wordt de communicatie ontmoeting. (13)

De patiënt moet zich zijn levenssituatie, zijn belevingsproces in zijn wereld, behalve als lichamelijk, ook als psychisch bewust leren worden. Hij moet de betekenis leren kennen van zijn klachten. Dit kan hij als hij zich tegenover zijn geneesheer kan (en durft te) uiten. Terwijl hij zich tegenover zijn geneesheer uit, krijgt de patiënt de gelegenheid de betekenis van zijn klachten te leren kennen. Pas als de patiënt zich geuit heeft ook wat betreft zijn psychische leven en zijn sociale functioneren, en de geneesheer deze uitingen betekenis gegeven heeft in een diagnose of in een functionele omschrijving en/of werkhypothese, kan de behandeling beginnen, hoewel in het uiten van de patiënt de behandeling reeds begonnen is. De patiënt wordt zich immers reeds min of meer van zijn belevingsproces bewust, terwijl hij zich uit op geleide van zijn, de anamnese opnemende, arts. In dit proces krijgen de klachten en de verschijnselen van de patiënt betekenis; zowel de patiënt als de arts wordt zich geleidelijk bewust van die betekenis. Woordelijk verstaat en voelt en begrijpt de geneesheer door het communicerende gesprek in de spreekkamer of aan het ziekbed de beelden, de symbolen en de betekenissen van de patiënt als geheel, als van een volledig (mede-)mens. Het doen van de geneesheer is al direct van het begin af volledig, zowel in het opnemen van de anamnese en het doen van het onderzoek, als in het stellen van de diagnose, en in de behandeling. De diagnose en de prognose bepalen de handeling van de geneesheer als béhandeling door de geneesheer. (18) In de anamnese is de behandeling reeds begonnen als de gelegenheid, die de patiënt krijgt om zich bewust te worden van zijn gevoelens. In het onderzoek laat de behandeling zich ook reeds gelden: de patiënt is bij het onderzoek passief; hij kan zich reeds trachten te ontspannen. De somatische wetenschap legt de zieke passiviteit op: hij wordt opgenomen; hij ondergaat een behandeling, waaraan hij zich moet onderwerpen. (28) Maar de zieke legt zich niet bij deze passieve onvrijheid neer; hij ver-

langt terug te keren naar een vrije communicatie met zijn wereld. Dit is trouwens ook de bedoeling en de zin van het behandelen; de patiënt te activeren om weer vrij te worden.

Door het zich confronteren met het geestesleven van zijn patiënt, begeeft de geneesheer zich als vanzelf in een affectieve betrekking met zijn patiënt. Hij zet zich dan geestelijk in, omdat de affectieve betrekking wederkerig moet zijn om effectief te kunnen zijn. De geneesheer kijkt nu niet alleen meer, maar hij luistert en hij spreekt; hij laat het niet alleen bij bekloppen alsof de mens een ding is! (De affectie blijve hierbij beperkt tot de geneeskundige intentie.)

In en door het vriendschappelijk en gemoedelijk medelevend en medelijdend, helpend en verzorgend optreden van de geneesheer wordt een groot deel van de patiënten in de dagelijkse praktijk geholpen, verzorgd en genezen. Zij kunnen met hulp en zorg en enige medicamenten hun evenwicht en harmonie herkrijgen en daardoor hun vrijheid. Er zijn echter vele lijdens, die met alleen helpende en verzorgende geneeskunst niet meer gebaat zijn, omdat zij buiten hun lijden niet meer kunnen communiceren; omdat zij alleen dóór en mét hun lijden, hun kwalen, kunnen communiceren. Slechts door middel van hun lijden kunnen zij zich uiten en uitdrukken; zij vertonen zo hun onvermogen tot en hun behoefte aan volledig communiceren. Zij koesteren zelfs hun kwalen, omdat zij anders helemaal niet meer menen te kunnen communiceren. Hun lijden is hun gestoorde communicatie. Het mens-zijn van deze patiënten gaat op in hun lijden. Hun ziekteverschijnselen zijn hun antwoord op de vraag van het mens-zijn. Ware communicatie met deze patiënten en begrepen kennis van hun lijden is dan ook alleen mogelijk in de zich woordelijk voltrekkende communicatie: het gesprek, waarin het lijden zelf tot uitdrukking moet komen. (18) De diagnose brengt eenheid in de (subjectieve) klachten en de (objectieve) verschijnselen. De oorspronkelijke eenheid van de zieke is in en door het proces van anamnese en onderzoek onderscheiden in de objectieve ziekte en de subjectieve patiënt. In de diagnose krijgt de ziekte haar objectieve naam en plaats in het lichaam aangewezen. Dan kan de behandeling beginnen. (Zie over de prognose het laatste hoofdstuk.) De behandeling is het ingrijpen in het proces, dat de mens ziek maakt en doet disfunctioneren. Door de behandeling wordt herstel van evenwicht bewerkstelligd in de verhouding gezond/ziek. Dat wil zeggen, dat dit ingrijpen in het gestoorde functioneren van de lichame-

lijke, psychische en/of sociale momenten van de mens, hem helpt zelf weer zijn evenwicht tussen gezond en ziek te hervinden en daarmee de vrijheid van zijn bestaan, van zijn doen en van zijn spreken.

Indien het behandelen, dat ook een communicatief proces is, zich echter zou beperken tot het behandelen van de ziekte en niet tegelijk van de zieke mens, dan treedt er een dehumanisering op, een ontmenselijking. De mens blijft in zijn ziek-zijn mens. Indien alleen de ziekte wordt behandeld dan wordt de patiënt gereduceerd tot een geval, tot 'bed nr. 3'. Dan wordt de eenheid van patiënt en ziekte niet hersteld, of geïntegreerd; dan wordt het ziek-zijn niet begrepen, en dan loopt de patiënt de kans, óf dat hij het medisch-technische bedrijf wordt ingeschoven, óf dat hij zich tot de kwakzalverij wendt, waar de ziekte niet zozeer de aandacht krijgt maar de zieke. De ene eenzijdigheid is net zo verkeerd als de andere.

De patiënt heeft er echter alleen baat bij indien hij beschouwd wordt als unieke persoon. De patiënt is een uniek ziek mens, uniek in zijn ziek-zijn en uniek in zijn mens-zijn, met een persoonlijk perspectief in zijn wereld en in zijn levensgeschiedenis, waarin psychische, economische, politieke en religieuze componenten van belang (kunnen) zijn. Het zogenaamde medische model van anamnese en onderzoek (29), diagnose en behandeling, waarin patiënt en ziekte onderscheiden en gescheiden worden, behoudt wel onverkort zijn geldigheid, maar in de persoonlijke behandeling van de patiënt, van de zieke mens, is het medisch model onvoldoende. In de persoonlijke behandeling van de patiënt is de patiënt met de ziekte verenigd of geïntegreerd. In en als de patiënt is de ziekte één met, maar onderscheiden van de zieke. Behandelt men alleen de ziekte, dan wordt de patiënt gedehumaniseerd. Behandelt men alleen de zieke dan bedrijft men kwakzalverij. (30)

De communicatie als wetenschap loopt uit op en ontwikkelt zich tot en blijkt te zijn: geneeskunst.

De huisarts is nog steeds - ondanks de pogingen om hem tot specialist te maken - algemeen arts, de oerarts of de archiater. De oerarts heeft in de loop der eeuwen de specialisten van zich afgesplitst, van zich onderscheiden, zonder zich van hen gescheiden te hebben. Hij is als huisarts overgebleven. Specialisten zijn specialisten in 'verbijzonderingen' van de algemene geneeskunde. De huisarts is algemeen arts; hij is de enige, die nog algemeen arts kan, wil en moet zijn; hij moet

het geheel van de mens kunnen blijven overzien: "Op de schouders van de huisarts komt uiteindelijk de verantwoordelijkheid voor de integrale zorg terecht." "Bij de patiënt bestaat er behoefte aan vermenselijking van de geneeskunde. Door de plaats die de huisarts in de gezondheidszorg inneemt, is hij bij uitstek de man, bij wie de patiënt zijn kans krijgt." (31)

De huisarts communiceert met zijn patiënt als persoon, als lid van een gezin en als lid van de maatschappij. Hij is de eerste en de laatste; hij staat aan het front en in de achterhoede; hij is de begeleider in ziekte en gezondheid, van het kraambed en de wieg tot het sterfbed. Hij ontmoet de patiënt als persoon in diens gezin en in de maatschappij. Hij is de algemene arts, die zijn patiënt in diens totaliteit ontmoet en behandelt (32); behalve als de huisarts geen bevallingen meer doet en zich de zorg voor zuigelingen en kleuters laat ontglippen!

Niettemin is de huisartsgeneeskunde beperkt, in die zin, dat de huisarts niet alles kan en daarom wel moet verwijzen naar specialisten, delegeren naar paramedici en hun gegevens integreren. Het werk van de huisarts is gebaseerd op algemene medische kennis en niet zozeer op bijzondere kennis en techniek.

De patiënt geeft zich over aan de behandeling van de dokter, passief. De extreme passieve situatie is de operatie onder narcose. Maar behalve door de passieve overgave zal de patiënt ook actief moeten meewerken aan het herstel. Het verlangen te blijven leven is daartoe voldoende motivatie. De genezende patiënt heeft hiertoe hulp en verzorging nodig. De behandeling op zich gaat samen met hulp en zorg, zodat de patiënt zich kan herstellen, zich kan genezen. De patiënt laat zich door de geneesheer de weg wijzen om zich te herstellen. Pas het herstel van de eenheid van de in lichaam, ziel en maatschappelijkheid verdeelde en gebroken mens in en door en tot geest heft de ziekte op, waardoor de patiënt geneest. De patiënt vraagt om herstel van zijn gebroken eenheid; hij vraagt om verbonden, gehecht en geheeld te worden. Hoewel het de geneesheer is, die verbindt, hecht en heelt, verzorgt en begeleidt, is het de patiënt, die geneest. De geneesheer geneest niet, maar door het leggen van verband geeft hij de patiënt de gelegenheid zichzelf te genezen. De geneesheer is niet de heer van de 'vis medicatrix naturae', maar daar de dienaar van.

De patiënt zelf is zijn eigen genezer.

Als genezen patiënt is de patiënt geen patiënt meer, geen onvrij mens meer; hij is weer vrij en kan zich losmaken van zijn geneesheer. Omdat hij zijn genezing meestal beleeft als tot stand gekomen onder de geneeskundige invloed van zijn geneesheer, als diens prestatie, levert hij als tegenprestatie het honorarium. Na de betaling van het honorarium is de relatie van de patiënt tot zijn geneesheer weer opgeheven en zijn zij beiden weer vrij. (33) Als persoon heeft de geneesheer recht op zijn honorarium.

Het vele disfunctioneren en daarmee het vele vragen om geneeskundige hulp en om gezondheidszorg, de menigvuldigheid van klachten en ziekten, de ingewikkeldheid van onderzoek en behandeling, maken, dat de honorering tot een ingewikkeld te berekenen en hoog bedrag wordt; een voor de meesten onbetaalbaar hoog bedrag. In de gemeenschap van de maatschappij ontstaat het gemeenschappelijk verlangen om gemeenschappelijk de honoraria voor de artsen niet alleen te regelen, maar ook gemeenschappelijk op te brengen in een ziekenfonds en/of volksverzekering ter zekerstelling van onderzoek en behandeling van allen als individuen. Dat het nodige vertrouwen in de relatie tussen patiënt en geneesheer in het overleg over de ziekenfondshonoraria bedreigd wordt ligt voor de hand. Er is immers geen directe medische communicatie meer tussen de organisaties van artsen en patiënten, doorkruist als deze wordt door maatschappelijke, economische en politieke invloeden en belangen.

Honorarium is geen loon naar verdienste, maar ereloon. Wie zou moeten uitmaken of de arts krijgt wat hij verdient? En wie zou moeten uitmaken of de arts verdient wat hij krijgt? Maar de gezondheid is niet in geld uit te drukken en geneeskunst is zonder baatzucht. Het gaat in de geneeskunst zoals in alle kunst, om de geest. In de geneeskunst verwerkelijkt de geest zich in de zorg om de patiënt. Zorg wordt niet verleend, niet uitgeleend en niet verkocht in een gezondheidswinkel, maar geboden en gegeven. Het honorarium is er meer op gericht de geneesheer in leven te houden, dan om hem te geven wat hij verdient. De geneesheer moet zich zonder zorgen voor zich en de zijnen kunnen wijden aan de zorg voor anderen.

Alleen in het geschenk van de patiënt aan zijn arts herkent men het verlangen van de patiënt om de zorg van de arts persoonlijk te belonen, te honoreren, met een persoonlijk honorarium en zodoende de relatie van de medische situatie zelf af te ronden en af te sluiten om

weer vrij te kunnen zijn. Hij laat deze afsluiting op deze wijze niet over aan de een of andere onpersoonlijke instantie. (34)

De communicatie wordt telkens weer opgevat, zodat in de meeste gevallen de communicatie een begeleiden is geworden, een meegaan en meeontwikkelen, een meevoelen en meebeleven van de wieg tot het graf.

Samenvattend

Communicatie is reeds geneeskunst. De scheiding tussen de patiënt en zijn ziekte moet weer hersteld worden. Dit doet de medicus in communicatie met de patiënt. Of liever: met behulp van de communicatie met de medicus herstelt de patiënt zichzelf tot gereïntegreerde eenheid ('heelheid').

De drie wijzen van communicatie zijn magisch, wetenschappelijk en begrijpend. In de magische communicatie is de ziekte een demon, die verdreven moet worden; of dit nu gebeurt in de binnenlanden van Afrika door een medicijnman; of in een modern ziekenhuis door een witgejaste hogepriester-dokter; of achter een gordijntje in de drogisterij door een kwakzalver, het magische aspect doet zich altijd en overal gelden.

In de wetenschappelijke communicatie ziet de arts zo veel mogelijk kennis over de patiënt te weten te komen door middel van observatie en onderzoek. De behandeling, die op deze kennis berust, geschiedt bij de heilkunde overwegend door middel van het instrument, bij de interne geneeskunde overwegend door middel van het geneesmiddel en in de psychiatrie overwegend door middel van het woord. Maar alle geneeskunde wordt in de communicatie 'vermiddeld' door het instrument, het geneesmiddel en het woord.

De communicatie via het woord is dan de begrijpende communicatie. In het gesprek leert de één de ander te verstaan en te begrijpen; dan deelt de patiënt zich mee aan zijn geneesheer (en andersom). In het gesprek kan de patiënt gewezen worden op het eigene van zijn ziekte, op zijn eigen ziek-zijn. De patiënt moet mededelen wat hij voelt; hij moet zijn eigen gevoelens te weten komen om die te kunnen mededelen. Hij kent die nog niet, zij zijn nog verborgen. Hij tracht zijn geneesheer - op diens geleide - zijn verborgen gevoelens kenbaar te maken. Hij onthult terwijl hij verbergt, hij verbergt terwijl hij onthult.

In dit proces ontwikkelt de communicatie zich als contact, verstandhouding en vertrouwelijkheid. De communicatie is reeds geneeskunst. De afsluiting en het sluitstuk van de communicatie is het honorarium.

Hoofdstuk 5

De Ethiek

"De verantwoordelijkheid der gemeenschap voor de gezondheid der gemeenschap kan de gezondheid der individuen niet waarborgen zonder de individuele verantwoordelijkheid van de leden dier gemeenschap." (1)

a. Inleiding

In het medisch handelen en behandelen laat de ethiek zich onmiddellijk gelden. Want de ethiek is niet de een of andere zaak, die gehecht wordt aan een andere zaak - geneeskunde. Dat zou de ethiek abstraheren van de geneeskunde. Evenmin moet men de ethiek als een apart vak of een aparte wetenschap beschouwen; want dan zou ethiek iets zijn, dat men naar believen al of niet zou kunnen toepassen op de geneeskunde.

Ethiek is daarentegen onmiddellijk present in de omgang tussen mensen; dus ook in de omgang tussen patiënt en geneesheer. Het gaat om ethiek als geneeskunst, of om geneeskunst als ethiek. Geneeskunst is ethiek.

De hulpgever geeft zijn hulp op verzoek van degene die hulp nodig heeft. De hulpgever is uitwerking van de zelfgeleding van de geest, in zover die zich niet meer zelf kan helpen.

De 'eerste hulp' is zelf-hulp, die op zichzelf genomen onvoldoende is. Daarom roept de zieke of gewonde de hulp in van een ander. Maar ook de hulp van een ander is - op zichzelf genomen - onvoldoende, indien de hulpvrager niet bereid is zich voor zichzelf in te zetten. Het besef voor de verantwoordelijkheid voor eigen ziekte en eigen ziek-zijn is noodzakelijk voor de genezing.

Indien een gewonde of een zieke zich niet meer zelf kan helpen, in hoeverre kan hij dan in zijn hulpeloosheid rekenen op anderen?

Hierin zijn weer drie fasen te onderkennen.

1) Op de hulp van familie kan in iedere cultuur en in elke periode vertrouwd worden. De familieband is een hechte band en de hulp van de naaste familie is primaire hulpverlening. Zo vertoont zich onder andere de eenheid van de familie.

2) Waarom zouden leden van dezelfde clan of stam, dus mensen buiten het familieverband, de zieke of de gewonde helpen? Dit hangt ongetwijfeld af van het belang, dat de zieke of gewonde mens heeft voor het voortbestaan van die groep. Het opperhoofd, de president, de leden van de regering enzovoort, de ambtenaren, dus de profane of seculiere leiders komen daarvoor in aanmerking; evenals de toverdokter en de gewijde of religieuze leiders. Ook zijn de vrouwen voor het voortbestaan en uitbreiden van de groep belangrijker dan de mannen: wil men een groep in één jaar tijd uitbreiden met 100 individuen, dan zijn er minstens 100 vrouwen nodig en slechts een handvol mannen; het zijn ook de mannen, die het risico nemen door op jacht te gaan en oorlog te voeren. De man is van oorsprong de risicodragers en de uithuizige en polygame mens.

De gewonde of de zieke wordt uit nuttigheidsoverwegingen of uit maatschappelijk belang voor de groep door de groep geholpen. In het maatschappelijke vlak verleent de arts als ambtenaar dienst aan de groep of aan groepen; bij voorbeeld aan bejaarden, aan alleenstaanden, aan invaliden en gehandicapten; aan werkende groepen zoals in fabrieken en bedrijven. Maatschappelijke, van de groep uit noodzakelijke bemoeienis - staatsbemoeienis - is verder nodig bij rampen en epidemieën, bij verkeersongevallen en milieuvervuiling, en bij combinaties van overbevolking en voedselgebrek.

De urbanisatie van de samenleving brengt specialisering van de arbeid en het kapitaal mee en daarom ook van de betaalde arbeid in de gezondheidsberoepen. Zodra er zich in deze urbanisering van de maatschappij een rijkere laag van mensen gaat onderscheiden van de arbeidende massa, tracht de eerste zich gezondheid te kopen. Wat de arbeidende massa betreft: het is nuttig hen gezond te houden en daardoor arbeidsgeschikt. Er is nog een andere groep mensen, die men gezond moet houden: dat is het leger; de soldaten moeten gevechtsklaar zijn, dus ook gezond.

3) De ethisch-charitatieve overwegingen tot het geven van dienst, hulp en zorg aan zieken en gewonden zijn tenslotte van een ander plan dan de familiale en utiliteitsoverwegingen. In de samenleving worden

er in de gezondheidszorg dienst, hulp en zorg geboden door artsen en andere gezondheidswerkers aan personen uit ethische overwegingen, die uitstijgen boven familiehulp, al houden zij dezelfde charitas in, én uitstijgen boven de nuttigheidsgedachte in de maatschappij, al houden zij die nuttigheidsgedachte eveneens in. (2) Het gaat niet meer om de mens als familielid, of om de mens als gemeenschapslid, maar om de mens als méns. Pas in de ethisch-charitatieve overwegingen doen het lijden, het medelijden en het mededogen zich gelden in het geneeskundig bezig zijn samen met de nuttigheid.

Hippocrates is voor de geneeskunde het symbool geworden voor het bewustzijn, dat de magie en de tovenarij leerde onderscheiden van de wetenschappelijke kunde. In de antieke Griekse tijd werd de natuur niet meer genomen zoals zij was en ging het denken een dialoog aan met de natuur. In die tijd ging de mens zich onderscheiden van de natuur en was hij niet meer in onmiddellijke eenheid met de natuur: de mens als subject onderscheidde de natuur als object. De natuur werd object van waarneming en onderzoek; evenals de zieke.

De oorspronkelijk ongescheiden ononderscheiden eenheid van het bewustzijn gaat zich in en als de geest van Hippocrates onderscheiden: de tempelgeneeskunde gaat zich onderscheiden: de geneeskunde maakt zich los uit de tempel en van de magie, en begint haar weg van objectiverende en waarnemende, metende en wegende, vergelijkende en combinerende wijze van het denken over de ziekte, de zieke en het genezen. Door deze secularisatie valt de goddelijke bescherming van de zieke weg. Bescherming en ondersteuning, hulp en zorg zijn de humane essentialia van het genezen. De mens als ziek en zwak is hulpeloos. Het niet-meer-kunnen is het eerste gevoel van onmacht en bedreiging, van zwakte en van ziekte. De zieke kan niet meer gaan of staan; hij kan zich niet meer staande houden; hij kan zichzelf niet meer helpen: hij blijft liggen en is hulpeloos. Daarom moet hij ondersteund en geholpen, verpleegd en verzorgd worden.

In de secularisatie, misschien juist daardoor, beschermen de goden de zieke niet meer. De bescherming wordt overgenomen door de geneesheer, die overigens als beoefenaar van geneeskunst niet van God verlaten is, want geneeskunst is goddelijke kunst. De geneeskunst als de communicatie tussen twee mensen, van wie de één patiënt is en de ander geneesheer omvat de medische ethiek. Hippocrates verwoordt deze beginnende bewustzijnsonderscheiding in zijn werk.

b. *De Eed van Hippocrates*

(overgenomen uit "Gedragsregels van artsen", uitgegeven door de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst 1978)

De tekst van de eed luidt aldus:

"Ik zweer bij Apollo, den Genezer, bij Asklepios, bij Hygieia, bij Panaceaia en alle goden en godinnen, hen tot getuigen makend, naar mijn vermogen en oordeel, dezen eed, deze verbintenis ten uitvoer te zullen brengen.

Dat ik hem, die mij deze kunst leerde, gelijk zal stellen met mijn ouders, have en goed met hem zal deelen, hem op zijn verlangen in zijn nooden tegemoet zal komen, zijn kinderen op één lijn zal stellen met mijn broeders, hun, als zij dat onderricht wenschen, deze kunst zal leeren zonder belooning en schuldbewijs; aan de voorschriften, voordrachten en al het overige onderricht zal laten deelnemen mijn zonen en die van mijn leermeesters, benevens de leerlingen, die zich hebben aangesloten en gehouden zijn aan de medische wet. Niemand anders echter.

De geneeskundige behandeling zal ik aanwenden ten nutte der zieken naar mijn vermogen en oordeel; van hen houden wat ten verderve of tot letsel kan zijn. Ik zal aan niemand, ook niet op zijn verzoek, eenig doodelijk geneesmiddel toedienen, noch mij leenen tot eenig advies van dien aard; evenmin zal een vrouw een pessarium voor miskraam van mij bekomen. Want rein en vroom zal ik mijn leven leiden en mijn kunst uitoefenen.

Ik zweer geen steenlijders te zullen snijden, doch bij die operatie voor deskundigen plaats te zullen ruimen.

Waar ik een woning binnentreedt, zal ik dat doen in het belang der zieken, mij onthouden van elke moedwillige verkeerde handeling, in het bijzonder van lijfsgenot met vrouwen en mannen, hetzij vrijen of slaven.

Al, wat ik tijdens de behandeling zal zien of hooren, of ook buiten de praktijk in het leven der menschen, voorzoover dit nimmer mag worden rondverteld, zal ik verzwijgen, ervan uitgaand dat zulke dingen geheimen zijn.

Moge, indien ik dezen eed in vervulling breng en niet breek, het mij welgaan in leven en kunst en moge ik bij alle menschen te allen tijde

eervol bekend staan; bij overtreding echter en meened moge het tegendeel mijn lot zijn."

De eed van Hippocrates valt in twee delen uiteen. In het eerste deel is de eed een belofte, die aan het einde van de studie tegenover de leermeesters en de collegae wordt afgelegd. Het is een eed van trouw aan de broederschap van artsen, een ritus van initiatie in de cultus van het medische beroep; een code, een samenstel van regels binnen de professie. (3)

In het tweede deel van de Eed belooft de jonge arts, dat hij de genees-, de heel- en de verloskunde naar beste weten en vermogen zal uitoefenen en dat hij geheim zal houden wat hij in die uitoefening te weten komt en dat hij het vertrouwen in de medische stand niet zal ondermijnen. Maar ook dit deel van de eed wordt afgelegd ten overstaan van de leermeesters der professie en niet ten overstaan van het publiek op het marktplein of op het stadhuis. Het blijft een gelofte, een erecode binnen de professie. De Eed van Hippocrates wordt afgelegd ten overstaan van de behoeders der secte; de eed maakt de jonge arts lid van de broederschap en cultus der geneeskunst. Aan de patiënt wordt in de eed niets rechtstreeks beloofd! De patiënt kan uit de Eed van Hippocrates geen recht op gezondheidszorg afleiden.

Nu wordt de eed of gelofte wel afgelegd binnen de muren van de universiteit ten overstaan van door de overheid benoemde ambtenaren-hoogleraren in de professie. Als gedelegeerden van de overheid zijn zij verantwoordelijk, dat zij hun vak goed hebben onderwezen aan de jonge artsen. Zij garanderen aan de overheid, dus indirect toch aan het publiek, dat die nieuw gekwalificeerde artsen ook goed gekwalificeerde artsen zijn - tenminste in de geneeskunde. Geneeskunst is als idealiteit van geneeskunde nog heel wat anders.

Veel later las men in de eed: verplichtingen van artsen tegenover patiënten, paternalistische, filantropische verplichtingen, die aan de patiënten ten goede komen en die vervuld worden door de artsen met barmhartigheid en standvastigheid, maar ook met neerbuigende minzaamheid en autoriteit. (3)

De patiënten moeten maar vertrouwen en respect hebben en dankbaar zijn. Het is de code van het standsverschil; van het uitdelen van gunsten aan patiënten. Het is dan nog niet de moderne code, waarin wederzijdse verplichtingen onderwerp zijn van een contract,

van een overeenkomst of afspraak tussen twee vrije, zij het ook verschillende, personen: patiënt en arts; waarin aan de ene kant de arts zich verplicht om te behandelen en te begeleiden en aan de andere kant de patiënt zich verplicht om te betalen.

De code van de eed geeft de wijze aan, waarop de leden van de medische professie zich tegenover elkaar hebben te gedragen; de code is daarom een samenstel van gedragsregels, een etiquette of kleine ethiek; zij houdt respect in voor de eedgenoten, maar ook voor een goede beroepsuitoefening, dus toch voor geneeskunst. Als code is de eed een ritueel binnen de beroepsgroep. Maar de arts wordt niet genoemd door de beroepsgenoten, maar door diegenen, die daar buiten staan. Het zijn de mensen, die buiten staan, die een beroep doen op de arts. De arts kiest voor het zich-laten-roepen. De mensen buiten willen iets hebben, waarvan zij menen dat de arts het heeft: heil, gezondheid en genezing. De arts moet hen genezen, hij moet hen bevrijden van pijn, leed en ziekte, dus ook bevrijden als mens.

c. De huidige rechtsverhouding tussen patiënt en arts

Het zich aanmelden van een potentiële patiënt bij een arts in diens praktijk is het zich verzekeren van een recht op dienst, hulp en zorg bij iemand, die bereid is die te bieden. De arts neemt dan de plicht op zich hulp en zorg te geven. Het zich verzekeren van een recht aan de éne kant en het zich bereid verklaren zijn plicht na te komen aan de andere kant vormen het begin van een communicatie, die men een contract of een overeenkomst mag noemen. Patiënt en arts onderscheiden zich hier van elkaar uit de veelheid van de hen omringende anderen. Hun wederzijdse bewustwording is nog die van afweging van elkaars rechten en plichten. De communicatie voltrekt zich hier nog op het niveau van wederzijdse rechten en plichten. In het contract zijn patiënt en arts beiden persoon, gebonden en gescheiden door rechten en plichten. Om te beginnen is dat contract nog een stilzwijgende afspraak, een gentleman's agreement. In het contract is het innerlijk van patiënt en arts nog niet betrokken, maar voorlopig alleen het uiterlijk. Omdat het contract echter een wederzijds gewild en gewenst contract is, krijgt het toch een innerlijke noodzakelijkheid en betekenis. De patiënt doet in het contract reeds een beroep op een innerlijk gevoel; gevoel van barmhartigheid en niet meer slechts op een recht of op een gevoel van rechtvaardigheid.

Zo'n contract bestaat nog niet maar een contract tussen artsen en ziekenfondsen is wel in een gevorderd stadium van voorbereiding.

In het contract wordt er reeds een beroep gedaan op het gevoel: het gevoel voor het zieke lichaam. Het zieke lichaam eventueel de ziekte, wordt communicatiemiddel in het proces van de zich tot een ethische band ontwikkelende verhouding tussen patiënt en arts.

Zolang de arts met barmhartigheid en kennis van zaken geeft wat hij te geven heeft, dat betekent dat hij zichzelf geeft, gaat alles goed. Zodra echter de minzaamheid te neerbuigend wordt en de autoriteit te machtig, dan wordt de voortgaande communicatie verstoord en kan men eigenlijk niet meer spreken van beroepsuitoefening, maar zou men moeten spreken van beroepsmatige betutteling. Dan is de patiënt terecht niet tevreden en eist hij rechten.

Indien patiënt en arts zich als zelfstandigen gescheiden van elkaar opstellen, elkaar buiten zichzelf sluitend, dan kan elk van hen 'slechts' een persoonlijk recht laten gelden. Beiden gaan dan echter aan hun eenzijdigheid en hun zelfstandigheid ten onder.

Zoals de geneeskunde ter sprake komt als de mens in zijn lichamelijke, psychische en sociale ontwikkeling gestoord is, of gestoord is in zijn 'functioneren', zo komt het recht, het patiëntenrecht, ter sprake als de communicatie tussen patiënt en arts stagneert en zich blijft bewegen op een neerbuigend, autoritair en paternalistisch niveau. Dan moeten er rechten gehanteerd worden. Het recht van de patiënt zal een verzameling van rechten blijken te zijn.

Welke rechten worden er nu opgeëist in het kader der geneeskunde en der gezondheidszorg? Welke rechten zijn er logischerwijze opeisbaar? Hoe doet het recht zich in de geneeskunde gelden? Hoe zit het met de wederzijdse plichten? Hoe zit het met de verdeling van de 'macht'? Worden patiënt en arts door het recht gescheiden of door de macht?

Rechten worden gevraagd, om niet te zeggen geëist, uit vrees voor onrecht. Omdat onrecht nu eenmaal voortdurend geschiedt, moeten er rechten en wetten komen om het onrecht ook weer voortdurend te herstellen tot recht. Maar, "een (al of niet groot) deel der huidige patiënt-arts relatieproblematiek is niet 'sui generis', maar slechts een afspiegeling of 'verbijzondering' van de algemene relationele problematiek in de huidige maatschappij. Een ander (al of niet groot) deel der huidige patiënt-arts relatieproblematiek wordt veroorzaakt doordat ma-

croproblematiek, in het micromedische model gebracht, niet kan worden opgelost." (4) Dan wordt de patiënt-artsverhouding in het juridische vlak getrokken; dan tracht men die verhouding juridisch-zakelijk te formuleren. Met recht en wet meent men de verkeerdheden, die de patiënt-artsverhouding kunnen vertroebelen, recht te kunnen zetten. Met de wet in de hand kan men naar de rechter.

Maar de juridische verwerking van het probleem kan alleen het uiterlijk van de patiënt-artsverhouding betreffen, niet het innerlijk, en komt dus niet verder dan het constateren van de juridische merites van die verhouding. In een alleen maar verstandelijke, juridische en technocratische cultuur bloeit de geneeskunst niet. (5) Verbetering van het eerste echelon, vermeerdering van ziekenhuisbedden, multidisciplinaire samenwerking en dergelijke verbeteren het functioneren van de gezondheidszorg niet. Verbetering daarvan en opbloei van de geneeskunst kunnen alleen bewerkstelligd worden, indien in de maatschappij de polarisatie, de tweestrijd en de versnippering in hokjes en vakjes overwonnen worden door gemeenschapsgevoel. (5) In de huidige cultuur zijn er zoveel mensen, die geen wezenlijk mens geworden zijn en daarom dan ook hun bestemming - van het wezenlijk mens worden - zijn misgelopen. Hun is de zin van ziek-zijn en gezond-zijn ontgaan. (5)

De tweestrijd zal er altijd blijven, maar is er om even voortdurend overwonnen te worden.

De beperking tot het juridische aspect leidt tot verregaande achterdocht in de menselijke verhoudingen in de maatschappij, en ook in de patiënt-arts verhouding: het wederzijds vertrouwen verdwijnt en maakt plaats voor wantrouwen. Dit is niet onterecht, want de zich altijd gelden doende tweestrijd en de achterdocht, de twijfel en het wantrouwen zijn noodzakelijke fasen in het proces, waarin en waardoor het vertrouwen hersteld wordt: trouw moet blijken.

Zonder vertrouwen geneest de patiënt niet. Door extreme en steeds verder gaande eisen van rechten zal de patiënt-arts verhouding niet verbeteren. Integendeel, dan ontstaat er een zichzelf versterkend effect, dat zal leiden tot verregaande vertechnisering, juridisering en dehumanisering of ontpersoonlijking van de patiënt-arts relatie.

Dit is mede één van de redenen, waardoor de patiënt tenslotte in de armen van de kwakzalver gedreven kan worden: "Steeds daar, waar een cultuur tekort schiet in beheersen van natuur - de omringende na-

tuur, de menselijke natuur, de Goddelijke natuur - daar biedt de magie zich graag aan als een complementaire verklaring." "Waar onze eigentijdse geneeskunde niet bij machte is een adequaat antwoord te geven op de vragen, die haar worden gesteld, door haar verstandelijk-technische instelling, zoekt de patiënt de toverdokter of kwakzalver op." (5)

Het lijkt erop, dat de eisen om rechten de arts en de patiënt inderdaad, zij het voorlopig, scheiden. Soms zelfs tot in de rechtzaal toe, waar arts en patiënt tegenover elkaar staan, beiden ter zijde gestaan door een advocaat.

In de arts-patiënt verhouding nemen zij verschillende posities in. De toestand van hulpeloosheid, pijn en ziekte van de patiënt is te vergelijken met de toestand van het kind tegenover de ouders, vooral tijdens de magische jaren van het kind. Het nodig hebben van de ouders verandert en wordt het nodig hebben van de dokter. Het is in de patiënt-arts verhouding echter noodzakelijk, dat de patiënt zijn onafhankelijkheid en vrijheid terugkrijgt en zijn gevoel van hulpeloosheid juist verliest. Daarom moet de paternalistische verhouding veranderen in een IK-GIJ verhouding; veranderen van regressieve infantilïsatie in een verhouding van wederzijdse openheid en vertrouwen. Want de almachtige paternalistische houding van de arts is niet gefundeerd: de dokter kan lang niet alles en soms kan hij helemaal niets. Indien patiënt en arts het feit accepteren, dat beiden mens zijn, behoeft hun verhouding niet in het paternalistische vlak te blijven steken en kan zij zich verruimen tot een verbintenis in gemeenschap. Zodra de arts zijn macht en zijn autoriteit weet op te heffen tot gezag, gedragen door kennis, kundigheid en barmhartigheid, zal het recht de arts weer met de patiënt blijken te verbinden; dan lost de vader-kind verhouding zich op in een IK-GIJ verhouding; dan is het recht geen recht meer, maar ethiek; dan heeft het recht zich verheven tot ethiek.

In het magische denken had en heeft de arts als medicijnman of sjamaan macht over de zieke mens. Als geneeskundige heeft hij autoriteit, omdat zijn behandelen voorschrijven is en op kennis en kunde van de medische wetenschap berust, die de arts ter beschikking heeft en de patiënt niet. De macht en de autoriteit van de arts zijn in diens geneesheer-zijn opgeheven en verheven tot gezag in een wederzijdse

vertrouwelijke verstandhouding, waarin de patiënt zijn ziel en zijn lichaam blootlegt in het vertrouwen, niet alleen dat de geneesheer hem de gelegenheid zal geven om te genezen - om vrij te worden! - maar ook dat de geneesheer hem zijn vrijheid dan ook zal laten behouden door verder te zwijgen over datgene wat de patiënt heeft blootgelegd, en zich terug te trekken. Dit is de diepere zin van het beroepsgeheim. Het beroepsgeheim is het (voor)recht van de patiënt als vrij mens, dat zijn geneesheer hem (in) zijn vrijheid zal laten door het blootgelegde weer te bedekken; want bloot - lichamelijk of geestelijk - is bedreigend en maakt onvrij. (6)

Het eisen van recht door de patiënt maakt, dat de arts zich zal beroepen op zijn macht en autoriteit. In het recht sluiten de patiënt en de geneesheer voorlopig een contract, waarin men tracht de rechten en plichten van beiden wederzijds vast te leggen. Het wachten is op het formuleren van de rechten van de patiënt; er wordt in allerlei commissies vol ijver over gediscussieerd en gemoraliseerd. Moraliseren over het recht van de mensen wat betreft de gezondheidszorg is thans actueel; patiëntenverenigingen en praatgroepen worden opgericht en politieke discussies komen op gang. Leenen (7) schrijft: "Het gezondheidsrecht is sterk in ontwikkeling. Niet alleen breidt de gezondheidswetgeving zich uit en krijgen civiel- en strafrechtelijke aspecten van het gezondheidsrecht in vele opzichten de aandacht, maar ook komen in de samenleving in toenemende mate mensen en groepen in actie om zich in te zetten voor de rechten van mensen in de gezondheidszorg.

De gezondheidszorg is daardoor onderhevig geworden aan discussie in brede kringen van de samenleving en verliest geleidelijk haar karakter van een afgezonderd gebied, waarin de opinie van de medisch deskundigen in vele opzichten prevaleerde."

Verder schrijft hij: "Een tweede reden voor de publieke reactie op de gezondheidszorg is het ingrijpende karakter van deze zorg welke door de ontwikkeling van wetenschap en technologie steeds dieper in de mens kan doordringen. Daardoor raakt de geneeskunde op scherpere wijze menselijke en maatschappelijke waarden, hetgeen mensen in beweging brengt, terwijl bovendien de behoefte aan bescherming tegen deze diepinsnijdende geneeskunde sterk wordt gevoeld. Ook de afhankelijkheidspositie, waarin de patiënt veelal verkeert, speelt hierbij een belangrijke rol. Er is nog een andere ontwikkeling aan de orde bij de toenemende publieke belangstelling voor de gezondheidszorg, namelijk

de grotere aandacht voor het zelfbeschikkingsrecht van de mens."

Er zijn enkelingen en groeperingen, die zich inspannen om het gezondheidsrecht nader te bepalen en te omschrijven in rechten en wetten. Zij willen hetgeen zij subjectief als recht en als ideaal voelen, verwerkelijken in objectieve rechten en wetten. Zij willen datgene wat zij als ideaal in de gezondheidszorg beschouwen, realiseren in objectieve, algemeen, dat is voor allen, geldende wetten. Daarbij vergeten zij, 'dat elk ideaal, dat gerealiseerd wordt zijn aspect van ideaal verliest. Het ideaal is wel denkbaar, maar niet realiseerbaar.

In de verhouding tussen personen worden zowel recht en macht als recht en plicht eerlijk, dat wil zeggen zo eerlijk mogelijk verdeeld. Dat eerlijke verdelen is voortdurend onderwerp van moraliseren. Rechten en wetten zijn objectief en gelden voor allen. Het recht van allen op alles wordt echter beperkt door het haalbare en betaalbare. Alles wat artsen kunnen betekent nog niet, dat zij dat alles ook áánkunnen. De bodem van de schatkist is bovendien altijd zichtbaar. Daarom is het recht op gezondheidszorg afhankelijk ten eerste van de hoeveelheid werk, die gezondheidswerkers (artsen, verpleegsters, fysiotherapeuten, ziekenhuisorganisaties enzovoort) kunnen verzetten in een normale werkdag. Ten tweede is dat recht afhankelijk van de beschikbare hoeveelheid geld.

Recht op gezondheidszorg is rekbaar. Het recht om een beroep te doen op de geneeskundige machinerie heeft men in het algemeen zolang 'het algemeen', de gemeenschap, bereid is ervoor te betalen. Recht op gezondheidszorg houdt een claim in op mensen, die bereid zijn die zorg te bieden en op de gemeenschap, die het moet betalen. Er moet al veel betaald worden voor (door) de gemeenschap, zoals voor de beste landsverdediging door een leger; voor de beste mens-, huis- en hofverdediging door de politie; voor het beste onderwijs en voor nog enkele kostbare zaken. In de gezondheidszorg moet men dus streven naar een 'decent minimum', waarin de bijzondere rechten van personen zich kunnen verhouden tot het algemene recht, waarin het belang van de enkeling zich in het gemeenschappelijke mag laten gelden. Dat is het recht van de enkele persoon zonder aanzien van de persoon. Het algemene recht is eenheid van vele onderling verband houdende rechten.

Welke zijn nu die rechten van de patiënt? Hoewel die nog niet al-

lemaal verzameld zijn, noemt de WHO enkele algemene rechten:

De patiënt heeft recht op: (8)

1) De volledige en oprechte belangstelling van hem, van wie hij hulp ontvangt.

2) Te worden gezien als een persoon en niet als een complex van organen of symptomen.

3) Eerbied voor zijn persoonlijkheid en voor zijn verantwoordelijkheid tot het nemen van beslissingen.

4) De volle aandacht voor zijn sociale en culturele achtergrond en zijn zedelijke en godsdienstige levenshouding.

5) Dezelfde aandacht voor zijn psychische noden als aan zijn lichamelijke toestand gegeven wordt.

6) Een zodanige toepassing van de Hippocratische regel, dat zijn geestelijke gesteldheid evenmin geschaad wordt door geneeskundige maatregelen als zijn lichamelijke gesteldheid.

7) De grootst mogelijke terughoudendheid van alle georganiseerde vormen van medische zorg ten aanzien van zijn persoonlijke leven.

8) Alle mogelijke hulp bij het overwinnen van zijn bezorgdheid en angsten en bij het verkrijgen van een gevoel van veiligheid.

9) Al datgene wat kan strekken ter bevordering van zijn lichamelijk herstel en validiteit; hetzelfde geldt ten aanzien van zijn geestelijk herstel en zijn sociale aanpassing.

10) Te worden gezien als deel van zijn gezin; wanneer een scheiding van zijn gezin wordt overwogen, heeft hij er recht op, dat de eventuele psychische nadelen daarvan gesteld worden tegenover de andere medische argumenten; in het bijzonder geldt dit voor jonge kinderen.

In de maatschappij streeft men naar meer mondigheid. Men heeft steeds meer de neiging tot zelfbeschikking, ook over het eigen lichaam. Men heeft 'inspraak' als het om het eigen lichaam gaat. Men vraagt ook om meer informatie; de patiënt wil begrijpen hoe hij in elkaar zit en wat er met hem - medisch gesproken - gebeurt. Terecht. Maar, als de patiënt zijn gevoel en de sfeer van wederzijds vertrouwen laat verdringen door het verlangen naar kennis, dan wordt de communicatie tussen patiënt en arts toch verstoord. Kennis scheidt. Weten is onderscheid maken; weten verstoort de eenheid en de saamhorigheid, die in het vertrouwen besloten liggen. Weten verstoort en blokkeert de ontwikkeling van contract naar verbond. Weten en kennis ondermijnen het

vertrouwen; ook willen weten betekent twijfel aan de kennis van de ander; althans de mogelijkheid daartoe. De patiënt, die ook wil weten, die net zo wil weten als de arts, ondermijnt het vertrouwen in zijn eigen arts. Het herstel van dit vertrouwen is een kunst. De geneesheer weet en begrijpt veel meer van ziekte dan een patiënt ooit weten of begrijpen kan. Maar de patiënt wil ook niet geholpen worden zonder er toch iets van te begrijpen.

De geneesheer licht zijn patiënt dan ook in; hij deelt zijn patiënt de hoogte van zijn bloeddruk mee, zijn cholesterol-gehalte, zijn bloedsuikerwaarde; hij legt hem een deel van de techniek uit van de operatie, die de patiënt moet ondergaan. Heeft de patiënt daar eigenlijk iets aan? De macht van de dokter ligt niet in de kennis van al die waarden en technieken, maar in zijn menselijk medegevoel. De meeste mensen weten geen raad met hetgeen ziekte betekent voor een mens, voor zijn gezin, of voor de gemeenschap, de patiënten niet en veelal de artsen evenmin.

Van den Berg (9) schrijft: "De arts weet 'alles' van het menselijk lichaam, waarvan de gezonde in de regel zeer weinig weet en ook niet al te veel weten moet, wil hij de oorspronkelijkheid van zijn bestaan onbeschadigd bewaren. Het is begrijpelijk dat men vroeger zoveel bezwaren koesterde tegen het wetenschappelijk doorgronden van ons lichaam. Het geeft ons een kennis, die ver af staat van die geheel andere kennis, welke wij nodig hebben in het contact met anderen." (Dat is het medegevoel.)

De uiteenzettingen van de arts aan de patiënt, de voorlichting moeten er dan ook op gericht zijn, dat aan de patiënten zoveel wordt verteld als zij kunnen bevatten. Het de-waarheid-willen-weten - en dat omvat ook de uiterste waarheid over levensverwachting en dood - kan lang niet altijd gehonoreerd worden: de patiënt mag immers geen schade berokkend worden. Maar de patiënt wil toch weten, hoe het met hem gesteld is. Het gevoel van onmacht tegenover de macht van de arts wil men ongedaan maken door middel van kennis. Het publiek vergaart kennis; er is bij de potentiële patiënt veel meer kennis over zijn lichaam dan vroeger; ook over de psyche en vooral over de sociale verhoudingen. Het (zelf-)bewustzijn van de mensen is in ontwikkeling. De kennis bij de meeste mensen is echter geen geïntegreerde kennis, geen wezenlijke kennis en geen kennis van het wezen of het ware der

dingen, maar hoogstens vakkennis of vakjeskennis, partiële kennis, vergaard uit encyclopedieën. Nu moet men bij de artsen ook geen kennis van het wezen en van de eenheid der dingen verwachten, zelfs niet van het wezen en de eenheid der geneeskunst; men mag echter wel verwachten, dat de arts gevoel heeft voor het wezen en de eenheid der geneeskunst.

Het vragen om informatie gaat escaleren in het vragen om recht op inzage, om het recht op een kopie en eventueel om recht op het origineel van de foto of van de brief van de specialist. Of hij echter recht kan laten gelden op de gedachtengang van de specialist of van zijn huisarts - dat is op diens denkende creativiteit - is zeer twijfelachtig.

De gegevens van de patiënt zijn gegevens, die de arts in de anamnese van de patiënt krijgt, die de patiënt van zijn ziekte weet te vertellen, diens (subjectieve) gevoelens; ten tweede de (objectieve) gegevens uit het onderzoek; ten derde de gedachtengang van de arts, diens denkende creativiteit. Het is moeilijk te begrijpen of de patiënt daar recht op kan laten gelden. Hij krijgt immers veel meer dan alleen dat zogenaamde recht: hij krijgt behandeling en begeleiding, aandacht, zorg en zonodig troost: hij krijgt de arts zelf.

Het eisen van recht leidt tot juridische escalatie en dit leidt weer tot verdere verwijzing naar specialisten en superspecialisten, naar vertechnisering en dus dehumanisering van de geneeskunde, waardoor de ontwikkeling van de patiënt-arts verhouding tot een verbond in wederzijds vertrouwen verstoord en geblokkeerd wordt.

Zoekt de patiënt dan toch een persoonlijke, humane verhouding, dan gaat hij naar de kwakzalver, de magische toverdokter, die aan de wetenschappelijke verworvenheden voorbij gaat, omdat 'de patiënt daar immers toch niet bij gebaat is'. "In een technocratische cultuur ontbreekt het vertrouwen en vormen arts en patiënt een consumptieve eenheid." (Baggen, 5)

De patiënt-arts verhouding is er een van het gevoel. Juridische escalatie maakt de verhouding tot een verstandelijke. Het zal iedere arts veel moeite kosten om de verhouding dan weer tot een redelijke te maken. Het redelijke nadenken is hier het zich herinneren hoe goed de patiënt-arts verhouding was, voordat het verstandelijke, het juridische en het alleen maar natuurwetenschappelijke denken roet in het eten gooiden.

De verhouding tussen geneesheer en patiënt kan niet gedijen en de patiënt kan niet genezen indien die verhouding slechts door juridische, verstandelijke termen bepaald wordt. De verhouding patiënt-geneesheer is een ethische verhouding, waarin 'slechts' gevoel en 'slechts' verstand de zekerheid van het gevoel herkrijgen, omdat het verstandelijke denken aan zichzelf gaat twijfelen, zoals het immers altijd aan eigen uitkomsten twijfelt. Het verstandelijke denken móet wel in de verhouding tussen patiënt en geneesheer aan zichzelf gaan twijfelen, omdat in alleen verstandelijkheid de patiënt niet beter wordt of geneest. Het twijfelen aan het verstandelijk bepaalde is een zélfwerkzaamheid, waarin het denken zich de vertrouwelijke eenheid van het gevoel herinnert. De gevoelde eenheid in de verhouding tussen patiënt en geneesheer, op zichzelf genomen, is nog niet het ware; evenmin is dat de verstandelijke of juridisch bepaalde verhouding, op zichzelf genomen. Het ware is de door de twijfel heengegane verstandelijkheid, die zich als gevoel terugvindt en daardoor redelijkheid blijkt te zijn. De scheiding tussen patiënt en geneesheer door verstandelijk juridische overwegingen, zal in redelijkheid hersteld moeten worden. Dit is een logisch en onafwendbaar proces. (Zie over de verhoudingen van gevoel, verstand en rede: p. 34-36 en p. 168-173. (10))

In de geneeskunde hebben de artsen natuurlijk te maken met het recht en de wet. Men denke bij voorbeeld aan de arbeidswetgeving; aan de wet over de verspreiding van besmettelijke ziekten; aan de ziekwet en de arbeidsongeschiktheidswet enzovoort. (11) De watervoorziening en vuilopruiming zijn wettelijk geregeld. Sommige inentingen zijn onderworpen aan wettelijke bepalingen; ook keuringen voor speciale arbeid, sport, rijbewijs, en verzekering zijn onderworpen aan allerlei regels.

Hoe zit het nu met die bijzondere situatie tussen patiënt en geneesheer in de spreekkamer en aan het ziekbed? Die situatie ligt in de sfeer van menselijk medegevoel en ethiek, niet in de sfeer van het recht. In het recht vertrouwen de mensen elkaar niet. Genezing kan alleen tot werkelijkheid komen in een sfeer van vertrouwen tussen patiënt en geneesheer. De geneesheer sluit een stilzwijgende overeenkomst met de patiënt. De geneesheer wil het goede, namelijk zijn kennis, kunde en ervaring inzetten ten behoeve van de patiënt. Daarom is communicatie verschijningsvorm van ethiek; de ethiek verschijnt áls communicatie;

in de communicatie doet de ethiek zich onmiddellijk gelden. "De vraag naar het goede," schrijft Meininger (12), "is de vraag naar de idee, waardoor wij ons denken, willen en doen behoren te laten bepalen, opdat wij op waardige wijze met elkaar en met de dingen kunnen omgaan. Deze idee is die van de vrijheid, met als bloesem de liefde. De hoogste vrijheid wordt in de liefde en als liefde beleefd en verwerkelijkt."

De geneesheer tracht te doen wat goed is voor de patiënt. De geneesheer laat in zijn overwegingen de patiënt, de zieke gelden. De geneesheer heeft een persoonlijk verdrag, een gentleman's agreement met zijn patiënt. Dit is een verdrag, dat bij elke nieuwe communicatie opnieuw gesloten wordt. Wat er tussen geneesheer en patiënt gesproken en gedaan wordt is geheim. Het is een geheime, ethische overeenkomst, die boven recht of rechtvaardigheid uitgaat. De geneesheer kan door de wet niet tot ethisch gedrag gedwongen worden; dat kan hij alleen door zijn eigen geweten.

De mens, oordelend met zijn geweten (dit is áls zijn geweten), weet, dat zijn geweten ondanks subjectiviteit en individualiteit het algemene weten is; hij weet in hoeverre zijn geweten algemene geldigheid heeft. Oordelend over goed en kwaad met en als zijn geweten, laat hij zijn oordeel niet bepalen door zijn stemming van het ogenblik, maar door zijn geweten, dat is door zichzelf, zoals hij zich in zijn oordeel algemeen geldig weet. (13)

"Het beroep op het geweten als de hoogste rechter is het beroep op eigen individueel IK als algemeen geldig IK, dit is op het IK, dat zich in en als deze zijn bepaalde subjectiviteit wéét als het algemene IK, dat niet alleen de waarheid is van eigen IK doch tevens die van andere 'IKKEN', en als zodanig dus de waarheid van elk 'IK' op de wijze van dit bepáalde IK." (13) De zeden worden gekeurd en getoetst op hun zedelijkheid dóór het subjectieve IK, dat zich áls subjectief IK in het algemene IK herkent.

d. *Recht, Moraal en Ethiek*

Waar er sprake is van omgang en communicatie tussen mensen, dus ook tussen patiënt en geneesheer, is er sprake van recht, moraal en ethiek.

Communicatie is een proces; hier wordt niet bedoeld het proces van wat de één zegt en hoe de ander daarop reageert; of wat de één doet en wat de ander daarop doet; maar het proces van de begripsma-

tige ontwikkeling van de communicatie als ontmoeting en contact, gevoels- en verstandsverhouding en vertrouwelijke gemeenschap. (14)

In de medische communicatie wordt de één zieke en patiënt, de ander geneeskundige en geneesheer. Het oorspronkelijke contract wordt een verbond, dat, als het goed gaat, leidt tot gemeenschap. Het recht op dienst wordt in ditzelfde proces tot recht op hulp en zorg. De patiënt 'vindt', dat het zus of zo moet gebeuren; de geneesheer heeft ook zijn gedachten over de diagnose en de behandeling. Deze subjectieve meningen van zowel de patiënt als de geneesheer over de wijze waarop het proces moet geschieden, zich behoort te ontwikkelen, is moraliseren. Wat de patiënt en wat de arts subjectief menen, wensen zij objectief te maken. Dit moraliseren, de moraal, mondt hier, samen met het recht, uit in ethiek. Er ontstaat een ethische verhouding, die boven recht en moraal uitgaat; er ontstaat een gevoel van verbondenheid en vertrouwen, waarin patiënt en geneesheer elkaar leren kennen als beiden persoon met karakter en waarbij beiden zich kunnen uitspreken over de zin en de betekenis van ziek-zijn, leven en dood. (II, 3, d en e)

Het hoogste geestelijke goed kan men trachten te bereiken door te denken in stilte en eenzaamheid, zich geheel en al losmakend van de natuur, van het lichaam en van de ander; door zich te bevrijden uit de gevangenis van natuur, lichaam en medemens, geheel en al der wereld afgestorven; de intellectuele contemplatie over de eeuwige waarheid en de essentie van de mens, - waar lang niet iedereen aan toekomt. Dat doet men alleen en in stilte van de eigen gedachten, vrij van de eisen van de natuur, van het lichaam en van de naaste. Al zal het moeilijk filosoferen zijn met een lege maag!

Daartegenover staat er in Genesis 2:18: "Het is niet goed, dat de mens alleen zij; ik zal hem eene hulpe maken, die als tegenover hem zij." Dit heeft niet alleen te maken met praktische overwegingen als jij iets voor mij doet, dan doe ik iets voor jou; als jij brood voor mij bakt, geef ik jou van de jacht; het heeft evenmin in de eerste plaats te maken met de voortplanting; het heeft juist te maken met de menselijke existentie. Dat de mens niet alleen moet of kan zijn is een existentiële overweging; de mens heeft de ander nodig om mens te kunnen zijn. Door de ander leert men zichzelf pas kennen. God en mens hebben elkaar evenzeer nodig. God is in de ontmoeting van twee mensen; indien

zij elkaar tenminste wezenlijk ontmoeten, dat wil zeggen naar het wezen van het mens-zijn. (Hoewel die ander geen obsessie moet worden! "De blik van de ander is de dood." (15)) Het onderling elkaar nodig hebben is dagelijkse, menselijke, humane realiteit. Iemand, die echt kan zeggen tegen een ander: 'Ik heb je nodig', is waarlijk mens. Mens zijn is zich tegenover zijn medemens mens doen blijken, zich humaan doen blijken; het is het proces van eigen zelfverwerkelijking, een zich mens doen worden. (16)

Het elkaar nodig hebben van mensen is wederzijdse bewustwording en wederzijds bewerkstelling van elkaars vrijheid - ondanks de gebondenheid aan het, eventueel zieke, lichaam.

De neerbuigende minzaamheid van de alwetende geneesheer tegenover de onwetende patiënt wordt nu aangevuld en gecomplementeerd, of liever wordt opgeheven en verheven tot de nederigheid van de onmachtige geneesheer tegenover het machtige van het natuurgebeuren van leven, ziekte en dood. De macht der kennis bij de geneesheer kan de naakte patiënt doen beven van angst, juist voor diegene, die hij nodig heeft. Maar indien de ontmoeting tussen patiënt en geneesheer gekenmerkt wordt door warm medegevoel, openheid en vertrouwen, wordt de verhouding tussen patiënt en geneesheer die van een verbond, van een wederzijds gebonden en verbonden zijn.

Patiënt en geneesheer moeten iets voor elkaar gaan betekenen, niet alleen als 'wetenden' doch ook als 'voelenden'. In zover zij iets voor elkaar gaan voelen, in zover treedt er een zeker vertrouwen op. Dan krijgt de uiterlijke gestalte van de ander een innerlijke betekenis. De innerlijke betekenis of de zin van het menselijk gedrag betekent niet, dat die zin de oorzaak is van het gedrag. Het verband is veel ruimer. De innerlijkheid van de mens, die als gedrag van die mens verschijnt, is de mens zelf; het is het geheel van redenen, waarom de mens is zoals hij is en zich gedraagt zoals hij zich gedraagt. Zijn gedrag betekent zijn innerlijkheid. De innerlijkheid of de zin van het gedrag is niet hetzelfde als de oorzaak van het gedrag. Het is een wederzijds proces. Beiden vertrouwen erop, dat zij elkaars uiterlijk juist geduid hebben. Beiden dringen dan door tot de innerlijke symbolische betekenis van elkaars uiterlijk gedrag. Het uiterlijk wordt nu begrepen als symbolisch voor het innerlijk. Het innerlijk is nog verscholen achter het masker van de 'persona'. Beiden geven zich echter ook aan elkaar te kennen. Persona betekent weliswaar masker, perso-

nare betekent: doen klinken. Het innerlijk klinkt door het uiterlijk heen; het innerlijk gaat verschijnen ondanks het uiterlijk en door het uiterlijk heen; het kan in de ander meeklinken. Door het uiterlijke masker van de persona klinkt het innerlijk. Wil de ander het symbolisch verschijnende innerlijk kunnen duiden, dan moet hij het innerlijk van de ander in eigen innerlijk laten meeklinken. Zij zien dan door het natuurlijke uiterlijk heen het psychische innerlijk. Het onzienlijke psychische manifesteert zich voor de ander, maar alleen indien die zich innerlijk daarvoor openstelt, indien die zich met de ander verbonden voelt.

Hoe kwetsbaar is de patiënt, die zijn innerlijk blootlegt in de hoop, dat de geneesheer medeklinkt en hem hoort, verstaat en begrijpt? Hoe kwetsbaar is de mens? Kan hij zich veroorloven een vreemde zoveel macht over hem te geven? Kan hij zich veroorloven zich - in existentiële zin - bloot te geven aan een ander? Kan hij tegen die ander zeggen: 'Ik heb je nodig'?. (17)

Het ontwikkelingsproces van individu, van natuurlijk type, tot persoon met karakter is het proces van bevrijding, niet alleen van bevrijd worden, maar tevens van zich bevrijden, van en ondanks het slechts natuurlijke. Het kunnen zeggen: 'Ik heb je nodig', betekent nog onvrijheid. In het zich bloot geven aan de geneesheer ligt een element van onvrijheid, van binding en onderwerping aan de ander, dat echter juist vanwege het wederzijdse vertrouwen zal leiden tot een hernieuwde vrijheid, die bereikt wordt in het herstel van gezondheid; en die zelfs bereikt kan worden ondanks pijn, leed en ziekte.

Communicatie is wederzijdse bemiddeling tot vrijwording en is als zodanig gebaseerd op wederzijds vertrouwen. Hierin vindt men de eenheid van geven en nemen, van verwachting om te ontvangen en bereidheid om te geven; het vertrouwen om alles te vertellen en het vertrouwen, dat alles geheim gehouden zal worden. Pas in dit vertrouwen is de mogelijkheid tot communiceren geschapen, de mogelijkheid om het eerste contact en het oorspronkelijke contract zich te doen ontplooiën tot affectieve verstandhouding en vertrouwelijke - geestelijke - gemeenschap.

Ondanks het natuurlijke lichaam bevrijdt de mens zich uit de natuur, waarbij zijn lichaam hem middel wordt. Door middel van zijn lichamelijkheid kan hij geest worden, hetgeen hij naar zijn mogelijkheid altijd al was. Als het lichaam ziek is, heeft de geest meer moeite om

te verschijnen: pijn, leed en ziekte kunnen dat belemmeren of zelfs verhinderen.

De genezing, waartoe de ontmoeting van patiënt en geneesheer middel is, betekent dan ook bevrijding. Om zich van zieke natuurlijkheid te kunnen bevrijden moet men zich eerst onderwerpen aan zijn geneesheer in het vertrouwen, dat die hem vrij zal maken; niet alleen vrij maken van ziekte, maar ook bevrijden als mens. Dat kan alleen in een affectieve, vertrouwelijke verstandhouding, waarin en waardoor men uit is boven rechten en plichten. Zo'n verstandhouding is de laatste fase van het ontwikkelingsproces van communicatie, waarvan het contract met rechten en plichten de eerste fase is. Het duiden van en het betekenis geven aan het uiterlijk als symbool voor het innerlijk is de stuwkracht van dit proces.

Het nog slechts vaag aanvoelde recht (van de patiënt), dat nog geheel en al onbepaald is, moet bepaald gaan worden in en als bepaalde rechten. Het onbepaalde recht zal als bewustzijnsinhoud bepaald worden in diverse rechten. De patiënten worden zich geleidelijk bewust bepaalde rechten te hebben. Het gevoel van de patiënt rechten te hebben begint inhoud te krijgen. Het gevoel van vertrouwen maakt plaats voor het weten rechten te hebben. Dit weten doet de patiënt twijfelen aan de kennis en kunde van zijn arts. Beperkt de communicatie tussen patiënt en geneesheer zich tot praten over rechten en plichten dan blokkeert dit de ontplooiing van die communicatie tot affectieve verstandhouding. Het vertrouwen wordt er door ondermijnd. De patiënt moet zijn geneesheer gelovend kunnen en willen vertrouwen; de patiënt moet geloven aan de kundigheid en barmhartigheid van zijn geneesheer en moet willen vertrouwen in het ethische karakter van de medische communicatie. Het vertrouwen is trouwens nodig in elke intermenselijke communicatie. Dit betekent, dat, indien de patiënt rechten eist, de geneesheer, die die rechten niet kan ontkennen, de communicatie steeds opnieuw op gang moet brengen. De communicatie moet zich toch steeds weer opnieuw kunnen ontplooien tot een affectieve verstandhouding, waar de ethiek zich kan laten gelden; de geneesheer moet het proces van communicatie steeds op gang houden.

Men vergeet niet, dat elke patiënt zich uit vrije wil moet onderwerpen aan zijn geneesheer. Hij moet zich bloot geven, zowel in zijn

uiterlijke lichamelijkheid als in zijn innerlijke gevoelens, opdat de genezende, helende, het geheel van de versnipperde mens herstellende communicatie van patiënt en geneesheer op gang kan komen en zich kan ontwikkelen tot bevrijding van de patiënt. De communicatie is een proces: het communiceren ontwikkelt zich van contract met rechten en plichten tot een vertrouwelijke gevoelsverhouding en verstandhouding. De patiënt moet zijn onvrijheid durven en willen vertonen om vrij te kunnen worden. Ook voor de patiënt - de lijdende - geldt, dat er geen vrijheid is zonder onderwerping.

In het nader bepalen van de rechten van de patiënt moet er rekening mee gehouden worden, dat de geneesheer ook rechten heeft; patiënt en geneesheer hebben rechten en plichten tegenover elkaar. Indien de rechten van de patiënt eenzijdig worden benadrukt dan verandert het recht van de patiënt in macht. Dat geldt andersom evenzo: indien de rechten van de arts (recht op honorarium, op vrije tijd, op nachtrust, op vakantie, op tijd voor maaltijden met zijn gezin), teveel op de voorgrond komen (door steeds vroegere vrije avonden, door het antwoordapparaat, dat vaker wordt aangezet, waardoor het patiënten belet wordt contact op te nemen met de geneesheer), dan dreigt de geneesheer te machtig te worden - nog afgezien van de macht van zijn kennis en kunde. In redelijkheid late men recht en macht, en recht en plicht van de patiënt én van de geneesheer tot gelding komen. Dat is de enige wijze, waarop de genezende communicatie tussen hen tot haar recht kan komen - of liever: tot haar ethiek. (19)

In redelijkheid is deze verhouding van recht en plicht, en van recht en macht in de medische communicatie te bespreken. Het gevoelde, vage recht van de patiënt wordt een verstandelijk bespreekbaar recht. Echter het verstandelijk bespreken van de rechten van de patiënt ontnemt de affectiviteit aan de communicatie. Het brengt scheiding teweeg, terwijl het om eenheid of verbondenheid gaat. Twijfel en soms wantrouwen komen in de plaats van vertrouwen. Om zijn innerlijk gemoed, zijn nog verborgen gevoel aan zijn geneesheer bloot te kunnen leggen moet de patiënt zijn geneesheer vertrouwen. Door te blijven spreken van rechten staat scheiding de communicatie in de weg.

Het eisen van recht is een vordering, dat wil zeggen: behalve eis ook voortgang! Het (eisen van) recht is een noodzakelijke fase in de ontwikkeling van het begrip geneeskunst. Niet noodzakelijk omdat allerlei groeperingen die mening zijn toegedaan, maar omdat het in de

ontwikkeling der geneeskunst niet anders kan. Alles moet zich in zich onderscheiden om tot begrip te kunnen geraken.

Het (eisen van) patiëntenrecht zal artsen en patiënten scheiden. De volgende fase is echter hereniging, omdat anders de genezing niet vordert.

De laatste en hoogste fase in de communicatie tussen patiënt en geneesheer is het gemeenschappelijk vertrouwen. De Eed van Hippocrates is niet meer een code van gedragsregels voor beroepsbeoefenaren onderling en evenmin een contract met rechten en plichten, maar een verbond in vertrouwen, een soort partnerschap. Patiënt en geneesheer moeten samen werken aan het herstel van gezondheid. In deze laatste fase van communicatie moet gesproken kunnen worden over gezondheid en leven, over leven met een handicap en tenslotte ook over ziekte, dood en sterven. De geneesheer fungeert dan als begeleider, of liever als middelaar: als medicus.

De verhouding van rechtsoogpunt uit gezien laat zich nog voorstellen en beschrijven als zus of zo'n recht of als die en die rechten. In het gezondheidsrecht kan men nog naar voorstelbare en te beschrijven rechten en plichten vragen, en naar takenpakketten, maar het proces van communicatie is een zich ontwikkelende relatie, waarin patiënt en geneesheer zich wederzijds op elkaar betrekken. Dit proces laat zich niet voorstellen of beschrijven: het is ingebed in een vertrouwelijke, ethische verhouding en niet in een rechtmatige of rechtvaardige verhouding.

Zoals ziekte onderwerp is van studie en onderzoek, zo is ook de verhouding tussen patiënt en geneesheer in studie. Indien deze intellectuele en verstandelijke, juridische bestudering van die verhouding gaat overheersen over de emotionele en redelijke verhouding, dan raakt het bevrijdende moment, de genezing in het gedrang. Indien er recht geëist wordt, komt de patiënt niet aan ethiek toe en de geneesheer niet aan geneeskunst.

Rechten (in de gezondheidszorg) lopen, indien het proces tenminste niet stagneert, uit op recht op barmhartigheid, recht op menselijk gevoel en recht op ethiek. Met dit laatste is het recht opgegaan in ethiek; want het ware recht is ethiek. In ethiek zijn rechten en plichten, macht en onmacht van zowel patiënt als geneesheer opgeheven; zij zijn er niet uit verdwenen, zij doen integendeel blijvend mee. Recht en macht, recht en plicht hebben zich verheven tot ethiek. Het

enige, waarop de patiënt recht kan laten gelden is het recht op barmhartigheid of het recht op ethiek, want hij is in de communicatie één van de 'communicanten' en één met de ander.

Ethiek is de leer van de wijze, waarop de mensen met elkaar omgaan. Tegelijk is het er de hoogste fase van; daarom wijst zij naar, of grenst zij aan de religie. Het begrip ethiek is in en als het bewustzijn werkzaam, dat wil zeggen dat de menselijke handelingen, die aan de ene kant voor ieders éigen belang zijn, aan de andere kant voor ieders belang zijn; dat betekent, dat ieder het algemeen belang laat gelden 'uit éigen belang'. Ieder voelt zich deel van het geheel. De mens als eindig wezen voelt zich deel van het algemene wezen, het oneindige wezen, hét wezen of God. Dit besef doet het ethisch bewustzijn reeds het begin van religieus bewustzijn zijn.

Het eisen van eenzijdige, intellectueel verstandelijk bepaalde rechten van de kant van de patiënt zal doorgaan; de patiënt zal die rechten ook krijgen (onwetend van het feit, dat hij die rechten al lang heeft). Tegelijkertijd zullen de artsen zich daartegen verzetten met al even verstandige argumenten. Niettemin zal uit al dat gemoraliseer toch wat meer besef ontstaan zowel bij patiënten als artsen voor het ethische en innerlijke van hun verhouding. Het betekent verdere wederzijdse ontwikkeling van beider bewustzijn.

Patiënt en arts zijn onderscheiden als IK en niet-IK. Zo zijn zij voor elkaar. Indien dit onderscheid als scheiding wordt beleefd, dan ontstaat er geen gemeenschappelijke communicatie. Indien de drang om verbonden, gehecht en geheeld te worden maar groot genoeg is, als men maar ziek genoeg is, ontstaat de vertrouwelijke relatie en communicatie toch. Patiënt en geneesheer worden zich in deze verhouding van elkaar bewust, hetgeen tegelijkertijd betekent, dat beiden zich van zichzelf bewust worden. Het is een wederzijdse bemiddeling tot bewustwording en vrijwording. In de communicatie worden beiden zich van zichzelf en elkaar bewust, dat zij geest zijn. In die communicatie doen beiden zich en elkaar de geest van gemeenschap zijn, hetgeen betekent, dat zij zich in elkaar bewust doen worden van hun vrijheid. Beiden zijn verwickeld in het proces van bewustwording. Door middel van het woord geven zij aan elkaar hun bewustwording te kennen. Beider geest gaat zich in de ander herkennen, doordat het symbolische gedrag, het symbolische gebaar, begrepen wordt als teken van

de geest. Het uiterlijke beeld van het symbolische (broodbrekende (18)) gebaar verdwijnt, indien en zodra het als innerlijk, geestelijk teken wordt begrepen.

Patiënt en geneesheer komen wederzijds door elkaar tot en bij zichzelf. Dat is het wezen van de ontmoeting en de communicatie als vertrouwelijk verbond, waarin beiden elkaars genezing, en/of vrijheid bemiddelen. Het zuiverste teken, als de hoogste prestatie van de geest is het woord. In het elkaar te woord staan wordt men van zichzelf en van de ander bewust als geestelijk wezen, als wezenlijk geest.

De Eed van Hippocrates is niet zomaar een eeuwen geleden vastgestelde formule, maar bevat als potentiële en verborgen inhoud een onderlinge artscencode, die zich via een contract tussen patiënt en geneesheer blijkt te verheffen tot een verbond van die twee in geestelijke zin. Dit is dan tevens het ontwikkelingsproces van magie en tempelgeneeskunde tot moderne wetenschappelijke geneeskunde en ware geneeskunst; van toverdokter via geneeskundige tot geneesheer, en van medisch recht en medische moraal tot medische ethiek.

Tezamen genomen is dit alles het éne proces van menswording tot de geest, voor zover die tenminste begrijpt, dat er geen ontwikkeling mogelijk is zonder haar keerzijde of haar anders-zijn, en pas waarlijk redelijk verloopt dóór die keerzijde en dóór dat anders-zijn, hetgeen hier in deze context betekent: door het ziek-zijn.

Samenvattend

Doordat de patiënt zich tot zijn geneesheer wendt ontstaat er communicatie. De reden, dat de geneesheer daarop in gaat is een kwestie van ethiek.

De gewonde of de zieke mens roept de hulp in van anderen. Hij kan om te beginnen rekenen op de hulp van zijn naasten: familieleden, buren en vrienden. Deze verlenen primaire hulp.

Bovendien kan er hulp en zorg verleend worden uit utiliteitsoverwegingen: de zieke of gewonde is als jager, visser, soldaat of arbeider, leider of opperhoofd, minister of koning, of vrouw, nuttig voor het voortbestaan van de groep.

Ten derde is er de ethisch-charitatieve overweging, die boven de twee voorgaande uitgaat. Door het onderscheid, dat er ontstaat in tempelgeneeskunde en Hippocratische geneeskunde, valt de bescher-

ming der goden voor de patiënt weg. De geneeskunde neemt deze bescherming over; dat is de basis van de medische ethiek.

De twee aspecten van de Eed van Hippocrates worden belicht: de belofte aan de beroepsgeenoten en de belofte om de geneeskunst naar beste weten uit te oefenen. Aan de patiënt wordt in de Eed van Hippocrates niets direct beloofd.

Veel later las men in de Eed ook van de wederzijdse plichten en rechten van artsen en hun patiënten, die onderwerp werden van een contract tussen twee vrije personen. In zo'n contract zijn de geneesheer en de patiënt verbonden en gescheiden door rechten en plichten. Dit contract ontwikkelt zich tot een ethische verhouding. Als die ontwikkeling echter stagneert; als, met andere woorden die ontwikkeling blijft staan op het niveau van rechten en plichten, dan kan er in de communicatie geen vertrouwen ontstaan; en zonder vertrouwen geneest de patiënt niet.

Ook de paternalistische verhouding moet zich oplossen tot een IK-GIJ verhouding, en dan is het Recht tot Ethiek verheven. Het willen weten en het eisen van rechten doen scheiding ontstaan tussen geneesheren en patiënten; genezing kan alleen volgen als de scheiding weer wordt opgeheven en als de eenheid van vertrouwen hersteld is.

Het enige waarop de patiënt recht kan laten gelden is op ethiek.

Door verstandelijke, juridische termen wordt de gevoelde verhouding tussen patiënt en geneesheer verstoord. Genezing komt pas tot stand als men terugkeert naar het gevoel van vertrouwen met inachtneming van het verstandelijk verworvene; dan zal de verhouding ook een redelijke blijken te zijn, een verhouding tussen personen met ieder een eigen karakter: een affectieve vertrouwelijke verstandhouding. Alleen zo kunnen de mensen weer op waardige wijze met elkaar omgaan en elkaar ontmoeten als wezenlijk mens, dat is naar het wezen van het mens-zijn.

De geneeskunst doet zich als ethiek gelden; medische ethiek is reeds geneeskunst.

Hoofdstuk 6

De Geneeskunst

"Het fundament der geneeskunde wordt uiteengezet in de filosofie. Zij maakt het wezen van de mens zichtbaar als een spiegel van de wereld." (1)

In het laatste hoofdstuk van de Filosofie der Geneeskunst ontwikkelt het begrip geneeskundig-bezig-zijn zich tot de volheid van het begrip geneeskunst.

Wat is geneeskunst? Wanneer kan en mag men geneeskunde geneeskunst noemen?

Kunst in het algemeen is een uiting van de mens als geestelijk wezen. Als de geest zich niet kenbaar maakt in hetgeen hij schept, dan is er geen sprake van kunst en evenmin van geest. Onder andere in kunst geeft de mens zich te kennen als geestelijk, scheppend wezen. De verhouding van geest en kunst is een zelfde soort verhouding als die van kracht en uiting, instinct en gedrag, psyche en gestalte.

In de cultuur richt de mens zich op uit zijn natuurlijkheid door zijn activiteit en scheppingsdrang - in allerlei graden en kwaliteiten. Geneeskunst is alleen denkbaar en kan alleen tot ontwikkeling komen in een cultuur en door een cultuur. Geneeskunst is uiting van cultuur. Geneeskunst is het culturele, het geestelijke, het ware van geneeskunde. Geneeskunst is idealiteit en daarom ook geen 'vak', maar een proces, een zich voortdurend ontwikkelen van wondverbinden en ziekte behandelen tot begrip van de medemens in zijn lichamelijke, psychische en maatschappelijke nood. De volheid en de vervulling der geneeskunst is het voortdurend worden van geneeskunst; geneeskunst is het voortdurende proces van het tot eenheid brengen van datgene wat gescheiden is. Geneeskunst is het herstellen van eenheid in de scheiding van zieke en ziekte door middel van de communicatie tussen

patiënt en geneesheer. Zowel patiënt als geneesheer moet die eenheid bij zichzelf en bij de ander te weeg brengen. Overigens is ook geneeskunde een voortdurend worden: wetenschap is weten in wording.

Filosofie der geneeskunst is de zelfverantwoording van de geest op de wijze van geneeskunst.

Reeds werd in de voorafgaande hoofdstukken uiteengezet, hoe alles wat gescheiden werd, niet als gescheiden kon worden gehandhaafd; wel als ónderscheiden. Dit betekent, dat de eenheid van de ónderscheiden delen niet verloren kan gaan. Men zal die eenheid dan ook moeten bedenken.

Zo zijn zieke en ziekte wel ónderscheiden, maar niet géscheiden; zij vormen samen de eenheid van de ziek-zijnde-mens.

In hoofdstuk II.1 werd de zieke besproken en in hoofdstuk II.3 de medicus alsof deze twee gescheiden van elkaar te denken zouden zijn. Zieke en medicus zijn echter twee onafscheidelijke 'momenten' in het proces van geneeskunst, zoals blijkt uit de communicatie. In hoofdstuk II.4 werden de magische en de wetenschappelijke wijzen van benadering van de patiënt en diens ziek-zijn besproken. Die beide wijzen zijn essentieel, mits zij zich samen in de communicatie tussen patiënt en geneesheer kunnen laten gelden.

Dat soma en psyche alleen in eenheid (in ongescheiden, maar wel onderscheiden eenheid!) te denken zijn, zal in het verloop van deze begripsontwikkeling duidelijk geworden zijn. Elk proces van scheiding, onderscheiding en herstel van eenheid, zoals dat in elk der voorgaande hoofdstukken is besproken, loopt uit op het begrip geneeskunst.

Het geheel van het geneeskundig bezig zijn in anamnese, onderzoek en behandeling, blijkt een bezigheid te zijn, die berust op vertrouwen en overgave van de zijde van de patiënt, en op invoelend vermogen en medelijden, op kennis, kunde en ervaring van de zijde van de geneesheer. Zonder dat is communicatie niet goed mogelijk. De communicatie in de medische situatie is daarom reeds geneeskunst.

In geneeskunst wordt er niet alleen gedaan wat rechtvaardig is; de patiënt krijgt in geneeskunst niet alleen wat hem rechtens toekomt, hij krijgt bovendien meegevoel en barmhartigheid: de patiënt krijgt de geneesheer zélf. Patiënt en geneesheer worden zich bewust van elkaar én van zichzelf; zij worden zich bewust, dat zij beiden wezenlijk persoon zijn. Zij bemiddelen voor elkaar en door middel van elkaar genezing en vrijwording. Beiden zijn aan elkaar gebonden en met elkaar

verbonden in een ethische communicatie, die leidt tot genezing en vrijwording: genezing van de patiënt van en ondanks zijn ziek-zijn; vrijwording van de geneesheer in zijn beroep ondanks zijn onvrije geroepen worden.

Daarom is medische ethiek ook reeds geneeskunst.

a. *Scheiding en onderscheiding*

De cultuurfilosoof Fortmann schrijft (2): "De Westerse cultuur heeft zich de laatste eeuwen in de richting van scheiding en onderscheiding bewogen. De samenhang van alles met alles, de participation mystique, wordt door ons niet meer zo beleefd." Hij spreekt over isolering, afsplitsing en desintegratie. Elders schrijft hij (3): "...wij ontmoeten in (die) andere culturen een aantal denkvormen, die ons steeds vreemder lijken te worden; de mythe, de ritus, de participatie, de gedachte van de parallel tussen microkosmos en macrokosmos. Het voornaamste kenmerk daarvan schijnt te zijn, dat de splitsing tussen subjectief en objectief, tussen 'binnen en buiten' zich nog niet heeft voltrokken. Men zou dit primitief kunnen noemen, omdat overal waar het moderne splitsende, objectiverende bewustzijn optreedt dit is voorafgegaan door een toestand van ongescheidenheid."

De onderscheiding tussen subjectief en objectief, tussen binnen en buiten, betekent heden ten dage ook scheiding en afsplitsing, desorganisatie en desintegratie; ook scheiding van Schepper en schepping, van mens en medemens, van soma en psyche, van zieke en ziekte, van patiënt en arts. Herstel van al deze scheidingen tot nieuwe eenheid kan alleen bereikt worden met behoud van het onderscheid.

"De mens is vreemdeling geworden in eigen huis, de dingen binden niet meer voldoende, geven niet meer de noodzakelijke zekerheid om het bestaan draaglijker te maken en bovendien: 'De intensiteit van onze binding aan de objecten is een maat voor onze pijngevoeligheid'." (4) "De mens is minder deel van zijn eigen wereld geworden en sinds de dingen hem minder binden, is zijn pijn heviger (geworden) en moeilijker te dragen." (4)

Men vindt deze scheiding en vervreemding ook vermeld in de belletrie: "De wortel van het menselijk onbehagen is een gevoel van vervreemding van de natuurlijke orde van het universum. De zin van de ware gemeenschap of van de ware eenheid van de eigen natuurlijkheid met die van het universum zou hersteld moeten worden." (5) "De

wortel van onenigheid is de strijd van het individu om zijn persoonlijke identiteit te ontdekken, te bevestigen en te handhaven tegen alles wat dit bedreigt of lijkt te bedreigen. De strijd begint op het ogenblik van de geboorte. Al voor hij weet, voordat hij weet dat hij weet, is hij in conflict en is hij zijn dialectische strijd met het leven begonnen, die zal duren tot op de dag, dat hij sterft." (6)

Pas als de scheiding en polarisatie opgeheven zijn tot eenheid en harmonie met behoud van het onderscheid, kan men opnieuw contact met zijn medemens maken, met zijn naaste; dus ook de patiënt met zijn geneesheer. Dan wordt men zich, gevoelsmatig, meer bewust van eenheid in onderscheid; medegevoel van die mens met deze mens, gevoel van mens tot medemens, dat in gebaar en woord geuit wordt zonder mystiek of geheimzinnigheid, maar openlijk van persoon tot persoon.

Het werkzame bewustzijn onderscheidt zich in zichzelf in sub- en objectiviteit. In het paradijs, dus aanvankelijk en om te beginnen, is het bewustzijn nog onbewust, nog ongedifferentieerd; het onderscheid tussen subjectief en objectief is nog niet gemaakt; in de 'paradijselijke' toestand is het bewustzijn nog geheel in zichzelf gekeerd. Verwerkelijk het bewustzijn zich, dan wordt het werkzaam (doordat het zich gaat onderscheiden! Het werkzame bewustzijn is het zich onderscheiden), dan wordt het zich bewust van sub- en objectiviteit, dan onderscheidt het zich daarin, en dan verandert het oorspronkelijke 'bij-zichzelf-zijn' in gebrokenheid, gespletenheid, polarisatie en tweedracht, in pijn, leed en verdriet.

Deze gebrokenheid heeft het bewustzijn aan zichzelf te danken. Om tot vollediger bewustzijn te komen móet het zich noodzakelijkerwijs splijten. Daarom kan de geest zich op geen enkele macht buiten zichzelf beroepen om deze kloof te overbruggen. Wat het bewustzijn van zich (onder)scheidt, van zich vervreemdt, zal het ook weer (tegelijkertijd) moeten 'eigenen'. De werkzaamheid van het bewustzijn, het bewustzijn als die werkzaamheid, is juist het produceren van het onderscheid, en tegelijk, als hetzelfde proces, het opheffen van dit onderscheid door het verenigen van hetgeen onderscheiden was en gescheiden, tot een onderscheiden maar ongescheiden eenheid.

De werkzaamheid van het bewustzijn is het zich van zichzelf bewustworden als geest, die, hoewel verstoten uit het paradijs, waar alles met alles in eenheid en harmonie was, begrijpt, dat de scheiding tussen Schepper en schepping, tussen mens en medemens, tussen sub-

en objectiviteit, geen scheiding is, maar onderscheiding en onscheidbare eenheid in verscheidenheid. Zo heeft de bijzondere geest, die zich bewust geworden is van zichzelf als algemene geest, vrede met de disharmonie van de wereld der werkelijkheid. Deze vrede is geen berusting, maar voortdurende werkzame strijd om de zelfbewustwording van het hoogste in de mens: de geest.

b. Herstel van eenheid in verscheidenheid

De geneesheer moet de patiënt zijn eenheid van geest helpen herwinnen, zijn relatie en verband met zijn versnipperde zelf, in al zijn lichamelijke, psychische en sociale componenten. De geneesheer moet verband leggen. Dat is dan geen opgedrongen verbinding of een gedwongen band, maar een wegwijzen, zodat de patiënt zijn eigen verbindingen in vrijheid zelf kan bepalen en zelf aangaan. Pas het herstel van de eenheid van de in lichaam, psyche en sociale bindingen verdeelde, gebroken en versnipperde mens (in en door en) tot geest heft de pijn op en geneest de patiënt. De patiënt vraagt om herstel van zijn verbroken eenheid; hij vraagt om verbonden, gehecht en geheeld te worden. En hoewel het de geneesheer is, die verbindt, hecht en heelt, is het de patiënt, die geneest. Het genezen is dan niet alleen meer genezen worden, maar bovendien zich genezen. De zieke wordt zelf zijn eigen genezer, daartoe geholpen, verzorgd en begeleid door zijn geneesheer.

Zieke en ziekte zijn, hoewel onderscheiden, toch een ongescheiden eenheid. Zij zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Deze verbinding wordt gemaakt via de prognose. De prognose is de voorspelling hoe deze zieke met zijn ziekte zal reageren op de behandeling. Van de prognose hangt de behandeling af. De prognose is de uitkomst van een gedachtengang voor deze unieke zieke met zijn ziekte.

Uit de prognose van de geneesheer blijkt diens inzicht en begrip voor de patiënt en diens ziekte. Door de prognose plaatst de geneesheer zijn patiënt in het kader van diens verleden, heden en toekomst. Hij relateert zijn kennis over de ziekte met die over de patiënt. Deze betrekking, die de prognose is, stelt de geneesheer in staat te behandelen. "De wetenschappelijk gefundeerde prognose," schrijft Buma (7), "vormt de sluitsteen van ons onderzoek. De proef op de doeltreffendheid ervan, de bindende eenheid, die het bouwwerk van het medisch weten en kunnen, van diagnostische, klinische kijk en van het thera-

peutisch kunnen tot een geheel aaneen doen sluiten; zij verleent onze geneeskunst continuïteit in die zin dat door haar de conclusies van het onderzoek een veilig uitgangspunt vormen voor een verantwoord ingrijpen in het leven van de patiënt." "In zijn prognose blijkt in hoeverre de medicus, de wetenschapsman (geneeskundige (M)), ook arts en kunstenaar (geneesheer (M)) is." (8)

Het hechten en verbinden, het onderzoeken en behandelen, het helpen en verzorgen, het luisteren en spreken vormen het samengestelde patroon van het geneeskundig-bezig-zijn, dat ook het helen en genezen inhoudt. Het lijden van de patiënt wordt als zorgwekkend ervaren en geeft aanleiding tot zorgvuldig handelen en behandelen. Rechten en plichten gaan op in de zich mede-lijdend en verzorgend verwerkelijkende communicatie, waardoor deze reeds geneeskunst is.

De geneesheer verbindt, hecht en heelt. Door het herstellende verband geneest de patiënt; door het verbinden wordt de pijn weggenomen en geneest de patiënt, zij het vaak niet zonder litteken. Maar niet alleen letterlijk of somatisch, zoals de wond of de breuk, doch de geneesheer verbindt ook figuurlijk: psychisch en sociaal. Psychisch en sociaal dient er gezocht te worden naar verbanden en relaties, naar verstoorde, verbroken en verworpen verhoudingen van het zich bewegen, van het handelen en doen van de patiënt in zijn hem omgevende wereld van heden en verleden. De geneesheer moet bewogen raken en naar anderen zoeken, die met de patiënt 'bewogen' kunnen worden; zijn familie, zijn vrienden, zijn burens, zijn collega's, zijn werkgever enzovoort. De verbinding met zijn eigen IK in heden en verleden moet hersteld worden om uitzicht te kunnen krijgen op de toekomst. De verbinding met de anderen en met het werk moet hersteld worden. De patiënt moet weer aan zijn naasten en aan zijn werk 'gehecht' worden. (9)

c. *Communicatie*

Het genezen (activum) wordt in de communicatie bemiddeld door het geneesmiddel. Het geneesmiddel is alles, wat de geneesheer ter hand neemt om zijn doel, genezing te bereiken: zijn handen, zijn instrument, zijn geneesmiddel in engere zin en zijn woord (al neemt hij het woord niet 'ter hand'). Chemische en fysische middelen bewerken niet alleen via allerlei processen van oorzaak en gevolg de genezing. Als communicatie is de toediening van deze middelen, een recept of een voorschrift, een door middel van woorden overgebracht advies.

De geneesheer schrijft niet alleen het recept voor, hij schrijft de patiënt ook voor om zus of zo te handelen. Het autoritaire van de geneesheer, uitgedrukt in het voorschrift is in dit voorschrijven meteen opgeheven, hoewel het er in meedoet; bovendien is de bovennatuurlijke macht van de geneesheer er in opgeheven, die er evenzo in meedoet. De geneesheer weet zijn macht en zijn autoriteit gezaghebbend over te dragen in zijn advies aan de patiënt. In het gezag van de geneesheer zijn diens macht en diens autoriteit opgeheven en verheven, zonder dat zij verdwenen zijn. In het voorschrift doet de chemische of fysische werking wel mee, maar heeft zich opgeheven en verheven tot communicatieve werking door middel van het woord. Het wóórde-lijk voorschrift, dat voor deze patiënt geschreven is, is hét geneesmiddel.

Het ware geneesmiddel blijkt tenslotte de geneesheer zelf te zijn, in wie anamnese en onderzoek, diagnose, prognose en behandeling - en dus ook het geneesmiddel - meedoen. "By far the most frequently used drug in general practice is the doctor himself!" (10) De patiënt krijgt de dokter zelf. (p. 219) Het ware geneesmiddel is de zich in gebaar en gedrag, in houding en (be)handeling, maar vooral in woorden zich openlijk en zonder geheimzinnigheid te verstaan gevende geneesheer. De geneesheer als persoon staat de patiënt, eveneens als persoon te woord. Hij is niet meer de magiër of tovenaars, die in contact staat met de demonen, maar hij communiceert als mens met zijn medemens en hij heeft de geheimzinnigheid van de toverdokter afgelegd en past in deze verhouding onontbeerlijke kennis toe. Hij begeeft zich als menselijke geneesheer in affectieve, vertrouwelijke verstandhouding met zijn patiënt, in de spreekkamer of aan het ziekbed. Daar wordt niet gésproken in onbegrijpelijke toverspreuken, maar bésproken in begrijpelijke taal. De geneesheer neemt daartoe de tijd en geeft daartoe zijn aandacht, om in een gesprek, in wederzijds bespreken, de patiënt de gelegenheid te geven zich te bevrijden van zijn spanningen.

Het woord is meer dan geruis of klank, omdat het betekenis heeft. Het woord heeft een voor de ander verstaanbare betekenis. Daarom moet men ook weten wat men zegt. Tot weten en begrijpen komt men door (na) te denken. Men denkt de betekenis van het woord. In de toverspreuk betekent het woord iets anders dan zijn geluid. In de toverspreuk is het woord niet gericht tot de redelijke luisteraar, maar

tot de demon. In het redelijke spreken betekent het woord alleen wat... het betekent, niets meer of minder dan het woord zelf; in het redelijke spreken is het woord zijn betekenis geworden (één met zijn betekenis). (11)

In het gesprek geeft de een zijn woorden aan de ander te verstaan; de ander verstaat er de betekenis van. Het gesprek is een wederzijds zinvol spreken, en luisteren en verstaan. In woord en wederwoord, in spreken, luisteren en antwoorden verwerkelijkt het gesprek zich, waarin men elkaar wederzijds aanvoelt, verstaat en tenslotte begrijpt.

Het geneesmiddel was reeds communicatiemiddel; in het gesprek verheft de communicatie zich tot een wederzijds begrijpen. In de communicatie tussen patiënt en geneesheer wordt er naar de betekenis gezocht, die het ziek-zijn voor de patiënt heeft. Zo mogelijk wordt die voor hem onthuld. In het communicerende gesprek geeft men niet alleen zijn woorden te verstaan, maar geeft men zich te verstaan. In het zich uiten door middel van zinvol gesproken woorden geeft men zich te verstaan. In het therapeutische gesprek geeft de geneesheer zich te verstaan, opdat ook de patiënt zich zal gaan verstaan.

In zo'n gesprek leert de geneesheer de patiënt zijn eigen woorden te verstaan; geeft de geneesheer aan de woorden van de patiënt een betekenis, die de patiënt verstaat en begrijpt. Alle technieken, die in het therapeutische gesprek worden gebruikt, zijn er op gericht de gevoelens van de patiënt aan hemzelf verstaanbaar te maken. Het is het proces, waarin de patiënt zichzelf leert bewust te worden van zijn gevoelens en van de verhouding en eenheid van zijn somatische, psychische en sociale 'momenten' in heden, verleden en toekomst; die hem laten functioneren - of liever laten leven - als menselijk, geestelijk wezen. (12)

In het woord verwerkelijkt zich de volledige verhouding van patiënt en geneesheer, waarbij zowel de patiënt als de geneesheer zich onbelemmerd en in vrijheid kan uiten. In het gesprek krijgen de woorden van de patiënt betekenis voor hem; zijn woorden worden voor hem en met hem geordend, zodat zijn woorden hem hun betekenis onthullen. Dit eist van de geneesheer een goed kunnen luisteren, spreken en zwijgen. In het therapeutische gesprek moet de patiënt zichzelf bewust worden van zijn gevoelens, opdat en zodat hij zichzelf kan ge-

nezen. De patiënt moet zich van zichzelf bewust worden als zijn gevoel(ens). Het is ook niet het geneesmiddel, dat de patiënt geneest, of de geneesheer; het is de patiënt zelf, die zich geneest... die geneest. Genezen is niet alleen passief genezen worden, maar ook zichzelf actief genezen.

Het gesprek tussen patiënt en geneesheer vindt plaats in de 'spreek'-kamer of aan het ziekbed; er wordt gesproken en besproken, geluisterd en gezwezen; het gesprek is bewustwording van de sprekende patiënt op geleide van zijn luisterende geneesheer; waar te zijner tijd ook de patiënt zal luisteren naar zijn sprekende geneesheer. De mogelijkheid wordt hier geschapen voor de patiënt om al sprekende zijn klachten en belevenissen te formuleren en zich de oorzaak van zijn klagen en klachten bewust te worden, zodat hij zelf kan ingrijpen om zijn evenwicht te herstellen en zo zijn harmonie weer te vinden. Door het vernemen en het te vernemen geven van het woord als teken voltrekt het bewustwordingsproces van lijden en genezen zich. Door het woord wordt de begrijpende geneesheer begrepen en de begrepen patiënt begrijpend. Ook al is dit begrijpen nog geen begrijpen van de rede, maar invoelend verstaan. Al begrijpende en als begrepen (als begrip) wordt men genezen, geneest men en wordt men vrij. Het elkaar denkend begrijpen is wederzijdse bevrijding door middel van het woord, dat zich in geneeskunst samen met het geneesmiddel en het instrument doet gelden. In de vrijmaking door de woordelijke, redelijke verstandhouding is het vertrouwen begrepen. (13)

De geneesheer betreft zich op de zieke en diens ziekte. Hij is onmiddellijk deze betrekking. Door zijn genezend handelen is hij bemiddelaar tot het genezen: hij is medicus. Hij onderscheidt zich van de patiënt; aanvankelijk is dat ook een scheiden, waardoor de dualiteit in de patiënt-geneesheer verhouding nog gehandhaafd lijkt. Het handelen is echter geen éénrichtingsverkeer van de geneesheer naar de patiënt, maar een wederzijds bemiddelen tot genezing en vrijheid. Patiënt en geneesheer zijn daardoor beiden bezig met hun eigen mens-zijn, met hét mens-zijn, met het wezen van de mens.

Om te beginnen stellen zij zich beiden tegenover elkaar en onafhankelijk van elkaar op. Die verhouding wordt voor de patiënt onvrij, ondanks de onafhankelijke opstelling. Hij onderwerpt zich aan zijn geneesheer. Aan de geneesheer schenkt dat een machtig gevoel. De patiënt is voorlopig onzelfstandig; de geneesheer is voorlopig machtig en

heeft de patiënt aan zich ondergeschikt gemaakt.

Maar de patiënt is ondergeschikt aan de geneesheer, omdat hij zich tot hem wendt. Hij wordt niet ondergeschikt gemaakt door de geneesheer, maar hij 'onderschikt' tevens zichzelf; de patiënt geeft zich over aan zijn arts. Overigens niet om het daarbij te laten.

De geneesheer is eveneens afhankelijk van de 'onderschikking' door de patiënt: hij laat zich roepen; hij heeft gekozen voor het zich-laten-roepen, een van de redenen waarom geneeskunde geen vak is maar een beroep. Patiënt en geneesheer zijn wederzijds aan elkaar ondergeschikt en van elkaar afhankelijk.

Geneesheer en patiënt hebben elkaar nodig om elkaars vrijheid te kunnen bewerkstelligen; de patiënt erkent de macht van de geneesheer over zichzelf; de geneesheer erkent de macht van de patiënt over zichzelf. De patiënt kan de geneesheer te allen tijde consulteren of oproepen. De patiënt geeft zich vol vertrouwen aan de geneesheer over. De geneesheer is bereid dienst, hulp en zorg te geven. In deze wisselwerking worden beider macht en beider onderwerping opgeheven, terwijl zij desondanks blijven gelden. De geneesheer is weliswaar machtig, maar hij is pas wezenlijk geneesheer, als hij het wezen van de patiënt begrijpt als het wezen van de mens, dus ook als eigen wezen. De patiënt wordt weer wezenlijk mens, als hij zijn pijn, zijn leed en zijn ziekte als iets wezenlijks, dus ook als eigen wezen heeft begrepen.

Pas in en door het begrip worden beiden vrij.

De angst voor de macht van de geneesheer, de angst voor het vreemde, lost zich op, omdat de patiënt zichzelf herkent in de geneesheer, namelijk in en als diens mens-zijn. Wat de geneesheer doet is de wil van de patiënt ten uitvoer leggen. De patiënt onderwerpt zich aan de behandeling van de geneesheer, waardoor hij tevens doet wat de geneesheer wil. Geneesheer en patiënt zijn elkaars voorwaarden tot bevrijding en genezing.

Wordt de macht eenzijdig uitgeoefend, hetzij door de geneesheer, hetzij door de patiënt, dan voltrekt de geneeskunst zich niet; dan volgt er geen bevrijding of genezing. Geneeskunst is niet machtig ter wille van de macht, maar is machtig om te kunnen dienen, helpen en verzorgen. Daarom moeten de wederzijdse macht en de wederzijdse onderwerping zich en elkaar opheffen. Indien dit niet gebeurt volgen er ruzies, conflicten en rechtzaken, waardoor de geneeskunst geen gelegenheid krijgt zich te voltrekken.

De verhouding patiënt-geneesheer moge aanvankelijk als dualiteit gesteld worden, als het tegenover elkaar staan van de patiënt en de geneesheer, indien het goed gaat, blijft het daar niet bij en lost de dualiteit, de scheiding, zich op - in en door de medische communicatie - tot wezenlijke eenheid, tot eenheid van twee mensen, die in elkaars wezen zijn doorgedrongen en zo doordrongen zijn ván elkaars wezen, dat het ene wezen, het ware wezen is. Zij zijn elk 'verbijzonderde', verenkelde gestalten van het Ene Algemene Wezen. (14)

Het tegenover elkaar blijven stellen van patiënt en geneesheer - van die twee 'momenten', waarin de geest zich voortdurend onderscheidt - is een onzuivere en daarmee onware voorstelling van zaken. Beiden, patiënt en geneesheer, zijn momenten in het voortdurende proces der geneeskunst. Beiden herkennen elkaar en erkennen elkaar als wezenlijk mens; beiden zorgen ervoor, dat de een de ander als wezenlijk mens ervaart.

Het proces van communicatie tussen patiënt en geneesheer ontwikkelt zich van contact en contract om de ware kunst te vinden door (en in) geestelijke, in woorden uitgedrukte, vrije en vertrouwelijke verstandhouding. Tegelijkertijd blijkt deze communicatie een helpen, verzorgen en genezen te zijn, waarin zowel de geneesheer als de patiënt zich vrij maakt. Ook in de geneeskunst gaat het om het 'produceren' van geestelijke vrijheid. Vrijheid is cultuurgoed, geen economisch goed. De zieke verwacht van zijn geneesheer meer dan economisch nut, hij verlangt naar genezing, naar herstel van zijn evenwicht tussen gezond- en ziekmakende factoren; dat is een vrij worden, waarin en zoals hij zijn eigen mens-zijn wil en kan beleven als vervulling van zijn door hemzelf bepaalde vrijheid. De zieke verlangt naar herstel van evenwicht in zijn beleving van gezond en ziek; de zieke geeft dit aan de geneesheer te kennen door zich als patiënt tot hem te wenden. Door deze actie van de patiënt wordt de geneesheer pas geneesheer; de patiënt is voorwaarde voor de geneesheer, op zodanige wijze dat ook deze zich op zijn wijze (zijn genezende wijze) in vrijheid verwerkelijken kan, ondanks zijn onvrije 'geroepen' worden. Hierdoor is het proces van genezen en genezen worden een wederzijds bemiddelen tot vrij worden.

In geneeskunst past de geneesheer zijn door studie en ervaring verkregen onontbeerlijke kennis toe als geneeskunst in de communica-

tie. De communicatie moet volledig zijn, zodat de vakkennis der geneeskunde toegepast kan worden als geneeskunst door middel van de onderzoekende hand, het instrument en het geneesmiddel, terwijl de geneesheer zodoende zichzelf én zijn kunde én zijn kunst te verstaan geeft door en met het woord. In de communicatie is de geneeskunde geheel verwerkt, vervat en begrepen. Reeds de communicatie is het moment waarin dat alles begrepen is; meer dan alleen magie, meer dan alleen mede-gevoel en meer dan alleen wetenschap. Daarom is de communicatie reeds geneeskunst; communicatie als het ene moment in de geneeskunst is tevens het geheel van de geneeskunst.

Geneeskunst is vrije schepping. De tegenwaarde van het werk van de geneesheer kan niet in geld uitgedrukt worden. In geneeskunst wordt er niets gekocht en niets verkocht; het werk van de geneesheer, het wezenlijke ervan, kan ook niet van eigenaar veranderen. De arbeid van de geneesheer blijft diens onvervreembare bezit.

Geneesheer en patiënt zijn 'momenten' van het zelfbewustzijn, waarin dit zich voortdurend onderscheidt. De geest stelt zichzelf als geneesheer tegenover zichzelf als patiënt. Het is de geest, die dit weet en dit weten is het 'geweten'; de geest roept zichzelf ter verantwoording. Zo bezig zijnde wordt er ook niet om beloning gevraagd, maar 'krijgt' de geneesheer een ereloon of honorarium, ook als de patiënt komt te overlijden. (Mits hij geen kunstfout gemaakt heeft. (15)) De geneesheer wordt niet betaald naar verdienste, hij 'verdient' zijn geld niet, hij 'krijgt' het; hij krijgt een honorarium; en omdat er wezenlijk geen baat gezocht wordt in de uitoefening van geneeskunst, is er ook geen schuld!

d. Magie, geneeskunde en geneeskunst

Het verlangen naar genezing is het verlangen naar vrijheid. In het genezingsproces van de naïeve mens maakt deze gebruik van de magie om zich te bevrijden van ziekte als van een demon. (16) De magiër bevrijdt zijn medemens van de demonen, die hem ziek maken. Het bewustzijn van de magiër en het bewustzijn van hem, die zich als zieke tot hem wendt, zijn identiek; het is het magische bewustzijn, dat zich in beide doet gelden.

Het verlangen naar bezwering komt nog steeds voor, ook in verder ontwikkeld bewustzijn, in de vorm van afkloppen, al of niet onder ladders doorlopen; als het bijgeloof en als de kwakzalverij. (17) Het

magische, het primitieve, het archaische blijft meedoen in het geheel van het communiceren. Aan de ene kant kan de patiënt zich niet onttrekken aan zijn archaische gevoelspatronen door onbewust toe te geven aan allerlei gedragswijzen, zoals het innemen van medicijnen voor of na het eten, voor het naar bed gaan (het snoepje van moeder!) of bij het opstaan. Aan irrationele, magische gedragswijzen wordt een betekenis toegekend, die verstandelijk te verklaren is of redelijk te begripen. Aan de andere kant maakt de geneesheer (soms dankbaar, soms onbewust) gebruik van deze naïef-magische en archaische patronen door zijn medicijnen te kleuren en zelfs te vergulden. Ook het toedienen van een placebo is een magische (be)handeling. (18)

Getallen hebben eveneens een magische betekenis: pillen worden driemaal daags ingenomen; twaalf druppeltjes van een vloeibare medicijn ('zeer geconcentreerd') moeten in een glaasje water worden ingenomen; een maagzweer geneest in zes weken, niet vlugger en niet langzamer. Van deze getallen-'magie' zijn talloze voorbeelden te geven.

Het is Hippocrates geweest, die objectieve kennis en kunde leerde onderscheiden van de aanvankelijke magische en tempelgeneeskunst. Hippocrates is voor de artsen de vader der geneeskunde, omdat in hem voor het eerst het bewustzijn zich onderscheidde in magische en wetenschappelijk bewustzijn; in hem veranderde de magische kunst in haar tegendeel: in wetenschappelijke, objectieve kunde.

Wetenschap is het zoeken naar kennis en het onderzoek naar de objectiviteit der dingen en gebeurtenissen: er mag niets subjectiefs aan kleven. Het zich ontworstelen van de wetenschap aan haar natuurlijke en religieuze gebondenheid en aan haar eigen ongescheiden onderscheiden eenheid, is een lange, moeizame en niettemin voldoening schenkende weg naar het hedendaagse, objectieve denken der wetenschap geworden.

Het magische van het subjectieve bewustzijn doet mee in het medisch handelen; het medisch handelen kan evenmin zonder de objectieve wetenschap. De patiënt vraagt ook om beide; hij vraagt om wonderbaarlijke genezing met de modernste, wetenschappelijke methoden. De geneesheer voldoet aan beide: aan de ene kant door zijn voorschrift 'psychologisch' te kleuren; aan de andere kant is zijn handelen gebaseerd op wetenschappelijke kennis. Blijft zijn arbeid aan de ene zijde alleen bij het magische ervan, met voorbijzien der wetenschap, dan is hij een kwakzalver; blijft zijn arbeid aan de andere zijde alleen weten-

schappelijk, dan is hij slechts een vakman-wetenschapsbeoefenaar, een laboratorium-arts of een technicus, dan is hij slechts een 'geneeskundige', een fysicus (physician).

Het magische van de medicijnman en het wetenschappelijke van de geneeskundige hebben zich in de geneesheer opgeheven en verheven tot geneeskunst. In geneeskunst zijn de magie op zichzelf en het wetenschappelijk aspect op zichzelf vernietigd én bewaard. De geneeskunst heeft de geneeskunde én de magie in zich opgenomen. Magie is een 'kunst' zonder wetenschappelijke kennis; als wetenschap op zichzelf is geneeskunde nog geen kunst. Geneeskunde wordt pas geneeskunst door de magie. De magie is dan echter niet louter tovenarij meer, maar de kennis en de bewerking van het niet-somatische, de kennis en de bewerking van datgene, dat in de vorm van het soma verschijnt: de psyche. Magie is opgeheven en verheven tot psychologie.

De geneesheer dient zich er dan ook van bewust te worden, dat zowel de subjectieve zijde van zijn bewustzijn als de objectieve zijde tot eenheid moeten komen en zich moeten ontwikkelen tot volledig zelfbewustzijn. Daarin zijn het subjectieve, magische moment én het objectieve, wetenschappelijke moment van het bewustzijn als apartheden opgeheven en samen verheven tot geneeskunst. Want als alleen magie is de geneeskunde nog tovenarij en kwakzalverij. Als alleen wetenschap is de geneeskunde slechts onvolledige, koude, technische kunde. Terwijl de magie machtig is, omdat zij alles kan, of meent te kunnen, is de wetenschap autoritair, omdat zij alles weet of meent te weten. In het gezag van de geneesheer doet de macht van de magie wel mee, maar is daarin als louter tovenarij ontkracht; evenzeer doet de autoriteit van de wetenschap mee in het begrip gezag, maar de autoriteit is nu niet meer die van het alles weten, maar van het zich begrensd weten.

e. Geneeskunst

In geneeskunst worden alle gegevens over patiënten van specialisten en laboratoria geïntegreerd tot één diagnose en één behandeling. In geneeskunst communiceert de geneesheer met zijn patiënt op onverheimelijke wijze door middel van het instrument, het geneesmiddel en het woord. In geneeskunst krijgt de patiënt de gelegenheid zichzelf weer te integreren, dat wil zeggen de gelegenheid om zijn evenwicht tussen gezond en ziek in somatisch, psychisch en sociaal opzicht te

herstellen. "In geneeskunst wordt de hoop bij de patiënt levend gehouden zijn ontplooiingsmogelijkheden te hervinden." (19)

De mens is in zijn ziekte, als zich ziek gedragend, altijd een én somatisch, én psychisch én sociaal wezen, ook trouwens in gezondheid. Hij is nooit apart het één of het ander, al zal de nadruk verschillend kunnen vallen. Ziekte is, zelfs indien alleen maar somatisch, toch een uiting van een conflict in en van de zieke mens; of van een gestoorde relatie met zichzelf of met zijn omgeving of met zijn medemens; een reactiepatroon op conflictsituaties in zijn binnenwereld en/of zijn buitenwereld. Misschien is ziek-zijn zelfs een poging van de mens om weer in harmonie met zichzelf en zijn omgeving te komen. Misschien is het doormaken van een ziekte de crisis in het leven van een mens, waaruit hij niet als de oude, maar als herboren te voorschijn moet komen. Misschien is het nodig, dat de zieke zijn ziekte doormaakt. Zo kan men zich afvragen of ziekte zin heeft en of de geneesheer de zieke niet de gelegenheid moet laten om ziek te zijn en om te leren zijn lijden te verstaan, en hem tevens te begeleiden naar de 'wedergeboorte' tot een opnieuw geïntegreerd mens. Ziekte mag het lot zijn van een mens, misschien is het ook zijn kans om als herboren, geïntegreerd, genezen te worden. (20)

Het is de integrale geneeskunde; het is de integrerende en coördinerende en daarom scheppende geneesheer, die de patiënt als volledig medemens moet ontmoeten en behandelen. "Genezing is niet alleen het verdwijnen van symptomen, maar de integratie van de persoon als een biologisch, sociaal en kosmisch wezen." (21)

Het 'integrale' van Querido's Integrale Geneeskunde (22) beperkt zich tot de natuurlijk-somatische, de psychische en de sociale aspecten van de mens. Met deze formule is echter in de geneeskunde goed te werken. Zij heeft de artsen een goed werkbaar model verschaft. Zij laat echter in het algemeen de economische, juridische en politieke aspecten - die nog wel tot het sociale aspect gerekend zouden kunnen worden - evenals de meer geestelijke aspecten van het mens-zijn, zoals kunst en religie, buiten beschouwing.

Voor Querido was het 'integrale' echter een methode van onderzoek. Dat betekent, dat psychische en sociale aspecten van het ziek-zijn van de patiënt in de overwegingen van de geneesheer betrokken moeten worden. Maar, net zo min als de algemene geneesheer chirurg of internist is, is hij psycholoog of maatschappelijk werker.

Querido schrijft (23): "Doch al zou men de bekwaamste psychologen en caseworkers met de bestudering van de patiënt belasten, dan wordt het uiteindelijke doel toch niet bereikt, wanneer het tenslotte niet komt tot een integratie der verkregen gegevens.

"Immers, de feiten als zodanig bepalen hun waarde niet, maar deze waarde ligt in hun relatieve betekenis als facetten in het geheel der persoonlijkheid van de patiënt; met andere woorden: de feiten krijgen eerst hun waarde ná hun integratie.

"Wanneer wij aanvaarden, dat de specialistische splitsing een noodzakelijke consequentie is van de zich ontwikkelende geneeskunde, dan volgt hier tevens uit, dat de behoefte steeds groter wordt aan een figuur, die in staat is, de patiënt als persoon te interpreteren.

"Het is fundamenteel onjuist, deze interpretatie te willen overlappen aan een bepaalde specialist - psychosomaticus, caseworker, sociaal-geneeskundige of wie dan ook - het is een centrale opgave voor de behandelende arts.

"Men vergeet niet, dat al datgene wat in de voorafgaande hoofdstukken als aanvullende psychologische en sociale gegevens in vele bladzijden moeizaam bijeengebracht is, het geestelijk eigendom kán zijn van de algemene arts, die zijn patiënt en diens gezin 'kent'."

Is onze huidige doen wel integreren? Weten wij wel wat wij in de organisatie van de gezondheidszorg en in die van het geneeskundig onderwijs doen? Er wordt steeds meer gevraagd naar specialisten en aldoor verder gaande specialisatie. Niet alleen in het medisch-somatische vlak, maar ook in het psycho-sociale en verpleegkundige vlak. De geneeskunde en de gezondheidszorg worden steeds meer en meer gespecialiseerd: het algemene wordt steeds verder 'verbijzonderd', waarbij het algemene uit het oog verloren wordt; en de zieke mens, om wie het toch gaat, komt danig in de verdrukking. Veel specialisten kennen zich niet meer als bijzonderheid van het algemene; zij worden 'slechts' vaklui.

Dit nu wordt door anderen duidelijk gevoeld: allerwegen roept men om werk in teamverband en integratie om van het algemene te reddeden wat er te redden valt. Maar de - onvermijdelijk, onstuitbaar en noodzakelijk - voortschrijdende specialisering heeft meer weg van versnippering; en de zogenaamde integratie heeft meer weg van een poging de snippers bijeen te vegen. Alle pogingen tot reorganisatie leiden - voorlopig - tot desorganisatie. (24)

Geneeskunst is een ideaal, en bestaat dus niet als realiteit. Maar als ideaal is zij, behalve een onbereikbaar doel, het wezenlijke van geneeskunde, dat zich in de geneesheer en dus ook dóór de geneesheer zal hebben te verwerkelijken. Geneeskunst moet voortdurend verwerkelijkt worden zonder ooit in feite verwerkelijkt te kunnen worden: zij blijft een voortdurend ideaal.

Geneeskunst verschijnt als het dagelijks handelen van de geneesheer. Maar evenmin als geneeskunst in abstracto bestaat, bestaat de geneesheer. Er bestaan wel geneesheren, goede en slechte, maar dé geneesheer bestaat niet. Dé geneesheer is niet iemand, die men zich kan, wil of moet voorstellen; dé geneesheer is, evenals dé geneeskunst, een wijsgerige, denkbare categorie.

Geneeskunst is het einde van een ontwikkelingsproces, dat niet zozeer geschiedkundig als wel wijsgerig, naar het begrip, begint als hulp bij verwondingen en als behandeling van ziekten.

Geneeskunde is in zich onderscheiden en omvat kennis als algemeen medische wetenschap; kennis als ervaring van bijzondere gevallen; kunde door het vele en zorgvuldige handelen; gevoel en begrip voor de ander in diens nood. Dit zijn de 'onderscheiden momenten' der geneeskunde, die in geneeskunst en als geneeskunst tot eenheid komen. Als geneeskunst is de geneeskunde tot zichzelf gekomen, tot het wezen van zichzelf; en is zij zichzelf geworden. Daarom is geneeskunst het einde der geneeskunde, hetgeen zij van het begin af aan geweest is.

Geneeskunst is Idee.

Nawoord

"Wij eindigen met hetgeen, waarmede wij welligt hadden behooren aan te vangen, - met de bede aan onze Lezers, het hier ontwikkelde gezet en naauwlettend te overdenken en dóór te denken. Het is waar, de gevolgtrekkingen zijn reeds te vinden in al hetgeen wij omtrent geneeskundig onderwijs en geneeskundige staatsregeling vroeger schreven. De eischen, die wij deden omtrent onze openbare instellingen, omtrent veelzijdig en volledig onderrigt, omtrent de éénheid der Wetenschap, enz. enz. vloeiden uit de hier gestelde beginselen als van zelve voort. Maar terwijl wij die zelfde beginselen hier in hunne wijsgeerige constructie ordenen, zullen zij, bij hunne scherpe tegenoverstelling aan het tot nog toe voor waar gehoudene, sommigen welligt wonderspreukig of duister toeschijnen. Daarom bidde ik den Lezer die beginselen zonder vooringenomenheid, met ernstig nadenken en welwillend onderzoek te toetsen. Iedere nadere wetenschappelijke toelichting of bestrijding mijner denkbeelden zal mij welkom zijn. Gelukkig zou ik mij schatten, datgene, wat ik voor waar houde, ook door anderen als waar erkent te zien; maar nog gelukkiger, wanneer ik mij op vaste gronden overtuigd zag gedwaald te hebben. Op het tegenwoordige standpunt onzer Wetenschap is het erkennen eener dwaling misschien grootere winst dan het ontdekken eener waarheid." (1)

Geneeskunst is Idee. Zij is op haar wijze de Idee. Filosofie van de geneeskunst is de zelfverantwoording van de geest op de wijze der geneeskunst. Filosofie der geneeskunst is de fase, waarin (en als hoe danig) de geest zijn eigen vorm en inhoud, voor zover hij die geneeskunst noemt, gaat zuiveren. In deze fase verantwoordt de geest zich tegenover zichzelf áls of in de vorm van geneeskunst. Filosofie der geneeskunst is de zelfverantwoording van de geest áls geneeskunst; of anders gezegd: filosofie der geneeskunst is de zelfbewustwording van de geest in de geneesheer en áls geneeskunst.

De filosofie der geneeskunst is betrekkelijk en zij toont die betrekkelijkheid door haar voortdurende innerlijke bewegelijkheid, waardoor zij niet berust in welke vorm dan ook. Zij is bestendig onafgewerkt; zij vormt zich voortdurend, zonder zich in een bepaalde vorm vast te leggen. Hierdoor verheft de filosofie der geneeskunst zich boven alle meningen en standpunten over de geneeskunst, terwijl zij niettemin laat blijken, dat zij niet óngevormd of ónbepaald is, maar dat zij haar zich voortdurend vormende inhoud is.

In het proces der filosofie komt alles aan zijn einde; ook de Idee-op-de-wijze-van geneeskunst komt aan haar einde. In de filosofie komen de dingen echter niet zomaar aan hun einde, omdat het einde altijd weer naar zijn eigen andere, zijn tegendeel wijst: het begin. Niet naar het oude begin, waarmee begonnen was, maar naar het begin als beginsel, dat dan tevens het begin blijkt van iets nieuws. Het einde van de filosofie der geneeskunst is het begin van iets nieuws.

Wat is dat nieuwe of andere?

Indien men bedenkt, dat geneeskunde overgaat in geneeskunst, dan mag men zich afvragen wat kunst te maken heeft met geneeskunde. Kunst gaat immers over het schone en aesthetische?

Welnu: wat is het schone of het aesthetische van de geneeskunst?

Geneeskunst is evenals schilderkunst, dichtkunst enzovoort een bijzonderheid van het algemeen begrip kunst. Kunst is een uiting van creativiteit. De kunstenaar uit zich in zijn creatie of schepping; door een kunstwerk te scheppen. De schepper en het geschapene, de kunstenaar en het kunstwerk verhouden zich als de geneesheer en zijn... wat eigenlijk? Wat schept de geneesheer?

In de geneeskunst is de verhouding van schepper, het scheppen en het geschapene: de geneesheer, het geneeskundig-bezig-zijn en de genezing. Echter toch met de volgende beperking, dat de patiënt geneest. Dit betekent al direct een moeilijkheid in het begrijpen van wat er schoon is aan of in geneeskunst.

Wat men in het algemeen onder kunst verstaat is zintuigelijk waarneembaar. Wat is er voor schoons waarneembaar in geneeskunst?

"De schoonheid," schrijft Bolland (2), "is idee, de schoonheid is de zichtbaar (hoorbaar, beleefbaar) gemaakte idee en daarom ideaal. In de schoonheid spiegelt zich de idee; de schoonheid is verschijnende idee en daarom schijn van de idee."

Daarvoor schrijft hij (3): "De ware schoonheid is schone waarheid

en redelijkheid op de wijze der onberedeneerbaarheid. Het ware schone heeft het nog niet tot redelijke beredeneerdheid gebracht."

De schoonheid der geneeskunst is evenmin te beredeneren. Zij is echter wel invoelbaar. Het ontroerende en boeiende van een kunstwerk is niet het zintuigelijk waarneembare, maar het zinrijke. Het zinrijke van het 'geneeskunstige kunstwerk' is de genezing, het herstel van gezondheid en de bevrijding. Niet alleen van lichamelijke gezondheid, maar ook of vooral van geestelijke gezondheid. Pas de geestelijke mens is volledig, geheeld, mens.

Het doel van geneeskunst is te hechten en te helen hetgeen gescheiden is, zodat genezing kan optreden. In dit opzicht is de geneeskunst als de religie: overbrugging, heling en verzoening, niet alleen van God en mens, maar ook in en met 's mensen eigen versnipperde zelf.

Pas in het geestelijke kan de mens zijn eenheid vinden ondanks zijn lichamelijke, zijn psychische gesteldheid en zijn maatschappelijke bestaan. De mens als geest vat zijn eigen natuurlijke, psychische en sociale momenten tezamen en is tegelijk meer dan dat. Daarom is de mens als geest boven zijn momenten uit zonder die te verliezen, of zonder ooit zinvol te kunnen leven zonder deze momenten. Het is de geest, die de mens waarlijk mens laat zijn. De mens is geest in zoverre hij voelt of begrijpt, dat hij meer is dan de som van zijn eigen momenten.

De nog aan zichzelf als geest gelovende mens, weet met (als) zijn geest zijn zinnen, zijn natuurlijke psychismen en zijn aardse maatschappelijkheid te beheersen en te beheren. Nu hebben de meesten in het 'Christelijke Westen' in de ontkerstening door hun twijfel en hun wetenschap het geloven aan zichzelf als geest (= Heilige Geest = God) overboord gezet en afgeschaft.

Voor hen is het geloof onhoudbaar geworden. Dat het geloof, behalve onhoudbaar, tegelijk onontbeerlijk is, hebben zij nog niet begrepen! Hun verstand - zichzelf als verstand - heeft aan hun gevoelde overtuiging van de waarheid (hun geloofsovertuiging) een einde gemaakt (aan het kruis geslagen) zonder dat zij nog een begin gemaakt hebben met het begrijpen van hun geloof, met het begrijpen van de waarheid, waaraan zij gelovend (nog) niet konden of mochten twijfelen. (4) Zolang de mensen nog geen begin hebben gemaakt met het begrijpen van zichzelf als geest, blijven zij zonder geest, blijven zij

gedesintegreerd; blijven zij fragmentarisch en gebroken; blijven zij zonder hoop en zonder troost!

Rieff schrijft in Amerika (5): "Deze cultuur, die zich eens veilig waande in een kerk, voelt zich thans in de val gelokt en gevangen in een diergaarde met aparte kooien."

In de Sowjet-staat, waar het geloof officieel is afgeschaft, wordt de 'troosteloze' situatie geïllustreerd door Solzhetnitsyn in 'Kankerparaviljoen': "Zonder een figuur als de huisdokter kan een gezin in een ontwikkelde samenleving niet bestaan" ... "Gewoonlijk is de huisarts de aangewezen trooster in ons leven." (6)

Maar Johannes laat Jezus in zijn Evangelie tot de discipelen zeggen (7): Ik ga heen, waardoor u bedroefd zult zijn, maar ik zal den Vader bidden U den Trooster te zenden, die bij u blijft tot in eeuwigheid, de geest der waarheid, die u blijdschap zal brengen en die u vrij zal maken.

De meesten in onze huidige maatschappij verkeren nog in de droefheid, omdat zij niet meer geloven en nog niet begrijpen. De (Christelijk) gelovige kan zich met zijn problemen nog wenden tot een geestelijke, die geneest of heelt en heil brengt met het Woord. De niet meer gelovige, die zich niet meer kent als geest, moet volstaan met de hulp van een arts, een psycholoog of een maatschappelijk werker, die hem tracht te genezen met pillen en met woorden. De mens, die het geloof mist, dat hij (Gods) geest is, is een mens, die alleen maar soma, psyche en maatschappelijkheid is, slechts de som van die drie; een armzalig mens, die in zijn hunkering naar zaligheid of geestelijkheid hulp zoekt bij de arts en niet meer bij de geestelijke. Het is deze armzalige mens, deze slechts 'functionerende' mens, die de wachtkamers der artsen zo vol maakt en met pillen zijn zaligheid wil kopen zonder haar te krijgen: "Iedereen wil mij behandelen, maar niemand kan mij helpen." "Men verhindert ons te sterven, maar men helpt ons niet te leven." (8)

De geneesheer moet trachten de patiënt zich zijn geestelijke integriteit van soma, psyche en maatschappelijkheid te doen hervinden. Hij moet de patiënt bewust maken van zijn eenheid als meer dan de som van zijn momenten. Zonder strijd zal dat niet gaan.

Geneeskunst is geen geneeskunde door kennis, kunde en ervaring meer, maar is geworden tot het genezen door wijsheid. De geneeskunst overschrijdt hier haar grenzen. De arts is geen heelmeeester meer, maar heilmeester.

Geneeskunst houdt de (medische) wetenschap in, zij houdt de aesthetica in en zij houdt de ethiek in. De geneeskunst gaat als aesthetica (kunst!) en als ethiek over in de religie.

Als ethiek voldoet de geneeskunst aan de Idee. Volgens Plato (9) geeft de Idee richting aan het doen en het denken van de mens; tevens ordent de Idee het menselijk doen en denken. Ethiek betekent trouw aan de Idee. Deze trouw is plicht, zij is dé plicht. De trouw aan de Idee als plicht is de zedelijke roeping van de mens, van ieder mens. Dat houdt de noodzaak in om voorwaarden te scheppen voor de medemens om tot zelfverwerkelijking te kunnen komen. Ook in geneeskunst schept de geneesheer de mogelijkheid voor de patiënt om tot integratie en zelfverwerkelijking te komen. Het bewustzijn hiervan betekent, dat de mens, terwijl ieder uit is op eigen belang, tevens uit is op ieders belang; dit niet zozeer op ieders subjectieve belang maar op het algemene belang. Het algemene belang is niet de som van de subjectieve belangen maar is het objectieve belang zoals dat zich in elk subjectief-individueel belang doet gelden. En andersom: het is het subjectieve belang voor zover dat zich objectief mag laten gelden.

De mens als eindig wezen heeft daardoor besef van het andere, het algemene oneindige wezen, van God. De geneeskunst gaat, aan haar eind gekomen, over in iets anders: in religieus bewustzijn. Het helend handelen, het helende gebaar van de geneesheer wordt het heilbrengende gebaar, dat het zegenende gebaar is van de religie.

"Sie (die Christliche Religion) beginnt selbst von der absoluten Entzweiung und fängt von dem Schmerze an, in dem sie die natürliche Einheit des Geistes zerreisst und den natürlichen Frieden zerstört."
(10)

Summary

Why a philosophy of medicine? Why does it seem so important to me to create a philosophy of medicine? Because I think that neither doctors nor their patients really understand what disease and health essentially mean. It is of the utmost importance that doctors reflect on what they are doing; that they reflect on their relationship with their patients, with their colleagues and with other workers in the health field.

It is of great importance too that doctors reflect on themselves also. They should reflect on the development of medicine and therefore reflect on their own development. Self-development is most important. Doctors should be conscious of their own (spiritual) development. They should learn to know themselves, in order to know the other, who is their patient. Self-knowledge is the true knowledge of man.

I have set myself the task to dwell philosophically on the following subjects: what is disease and what is health? Moreover, questions like: what is a patient, what does the patient feel (subjectively), what does the doctor do with the patient's feelings, how does he turn them into an objective, scientifically based diagnosis? - belong to the essential questions in a philosophy of medicine. Likewise do questions arise like: what exactly is a doctor, a G.P. or a specialist? How does he deal with his patients; how do doctors communicate? And why should a doctor do what he does; what is his ethical motivation?

This list of questions shows already the outline of that which shall be the contents of a philosophy of medicine:

- The subjectivity of the patient's feelings;
- The objectivity of the doctors' diagnosis;
- The communication between patients and doctors;
- The ethical motives of medicine;
- The art of healing.

These form the true contents of a philosophy of medicine. Logical explanations should be given of the terms generally used in medicine.

This seems the more necessary because doctors and patients alike are not quite satisfied any more about the ways (medical) science develops, and about the ways science is applied in medical practice. For many, medical practice has become altogether too technical; the human element seems to be lost in too many cases.

Through a philosophy of medicine one should arrive at a complete and, above all, a logical concept of what is going on in medical science, medical education, medical practice and in public health organisation. In order to understand what is actually going on one needs a philosophy of medicine.

A superficial glance at all the subjects doctors are concerned with makes one wonder: in what kind of chaos are doctors functioning? Yet there must be some order in connecting professional doctors to their patients, to their work and to each other. There must be some principle that brings order in the chaos in which doctors function.

A logical order can only be achieved by logical thinking: by philosophizing.

There is still more that needs explaining. If one asks oneself: what is a doctor and what is a patient, one should logically also ask: what or who is man? And if the answer is: a spiritual, social, physical and natural being, one should dwell on those aspects of the human species. So even a philosophy of nature is required - unless of course one doesn't mind a philosophy of medicine being unfounded!

The last question now remains: how should one philosophize on the subject of medicine?

There are many philosophical systems. Which one should be chosen?

In this respect three points arise:

1) Firstly Bernstein informs us that the modern philosophies, logical positivism and empiricism, epistemology (and likely also phenomenology and existentialism) are more or less predicted in Hegel's Phenomenology of Mind.

2) Secondly, being healthy, falling ill and becoming cured (whole) form a dialectic process, which is what Hegel's system of philosophy is about.

3) The third reason that the dialectic method should be applied in a philosophy of medicine is completely different from the first two.

Whereas the first point only supplies one with a scientifically well founded excuse to use the hegelian dialectic method, the second point

gives a 'reason'. The doctor and the patient are continuously occupied and concerned with the dialectic triad: being healthy, falling ill and becoming cured. This forms an obvious reason to use the dialectic method.

Apart from these the most important reason, however, to apply this method is that strictly disciplined, pure and true thinking always proceeds dialectically. It is not as if a method, not even the dialectic method, is brought from the outside to be applied to a philosophy of medicine. All philosophy proceeds dialectically; even if one doesn't know that. The philosophy of medicine is no exception. It is the spirit which is in continuous dialogue with itself. It is the thinking spirit which produces the dialectic method.

It should be set out in advance and it must be clear that the philosophy of medicine, as it appears in this treatise, is not my personal opinion about medicine or its philosophy - though it is that as well -, set against other people's opinions. In a philosophy of medicine it is medicine itself, which is explaining itself in the form of its own philosophy. It is the spirit of medicine which makes me write the philosophy of medicine. I let myself be identified by the spirit of medicine (and with it). It is this spirit which makes me write it. My personal, subjective spirit is subjugated by the objective, general spirit (in the form of medicine). I let my personal, subjective spirit be guided by general, objective spirit. I am an exponent of general spirit; I 'expose' general spirit by producing the philosophy of medicine. Through my words medicine explains itself. I make medicine 'talk'. Medicine should speak for itself; it should be self-evident. The philosophy of medicine manifests itself in this treatise as my personal philosophy of medicine. It speaks with my own words, it is attached to everything I personally am.

Yet it is my endeavour to form the philosophy of medicine notwithstanding my personal opinion and situation in 'time and space'. It is my endeavour to make this philosophy hold good beyond time and space and person.

A logical explanation of the terms, used in medicine, depends on logical thinking. Logic means the system of words, of logical reasoning; it is the logical process of thinking - which was, almost completely executed 150 years ago by Hegel. Reason, logical reasoning turns words into com-

prehensible language. One thinks in reasonable terms and language. In logical reasoning words are strung together in a logical process of thinking.

The first main category of the logic is that of Being, with its sub-categories of namableness, countableness and measurableness. The continuous change of everything that is, can be 'caught' in name, number and measure: in quantity.

The second main category is that of Essence. The Essence of Being is to be comprehended as Being's continuous changing. Nothing stays what it is, everything changes; such is the Essence of Being. Being merely seems to be; the seeming of Being is its Essence.

Things do not change into something indifferently else, but in their own 'else': in their own reflection, in their own opposite. Being and Essence reflect each other: Being reflects Essence and Essence reflects Being. In this reciprocal reflection Being and Essence are to be comprehended together as Concept: Hegel's 'Begriff'. (Taylor uses the word Concept, whereas Stace uses the word Notion.)

All actual reality is comprehensible and therefore to be comprehended as Concept. Everything is truly to be 'conceived' as Concept. The Concept is the truth of (in) all actual reality. The generality of the Concept is to be conceived in the form of its distinctions or particulars. Generality and particularity form together the complete Concept.

When the logic is completely thought through it is called Idea. The Idea is the completed logic. As such it is - like everything else - submitted to change: abstract Idea turns into (turns out to be) concrete Nature. The Logic is like God's thinking before creating the world. Logic discloses Nature.

The philosophic theory of Nature follows logically from the theory of reasoning (of the Logic). Idea begets Nature. The reasonable word (the Logic) creates order in the natural phenomena. Reason (Idea) creates Nature in the form of what we perceive as phenomena. Reason has to appear; if reason didn't appear, there would be no reason (no God!) It is the necessary movement of the Absolute. In this self-movement nature appears step by step: first as the Universe, as Space and Time; then as Mass and Energy: "From the waves of radiant energy through the corpuscular, chemical and crystalline forms of matter to the living." (Harris) In the transition from mechanism to organism matter becomes 'animated'.

Development never stops and produces plant, animal and the human species. Apart from matter becoming 'animated' it is the human species who becomes 'inspired': feeling, intellect and spirit. In the end everything is evidently to be comprehended as spirit: everything is spirit.

When the process of logical, natural and spiritual theory is completed, everything is evidently spirit. Spirit unfolds itself as Idea and Universe, as space and time, as mass and energy, as stars and planets, as sun and moon; as nature: as stones and plants, animals and men, as you and I. Nothing exists outside spirit, everything is modified spirit, a form of spirit. Everything is spirit.

This process of unfolding itself is only to be comprehended if one - himself modified spirit - proceeds consequently and disciplined along the path of thinking. One detects and learns to comprehend everything, not only of the outside world, but also of one's own inside world: one acquires an understanding or, rather, comprehension of the world and of oneself at the same time: that which is thought is the very same as that which thinks. Comprehending this means wisdom.

Spirit unfolds itself in the human being, as the human being. In the beginning of this unfolding, spirit is called Soul or Psyche.

Man raises up out of animal as a human figure with individual desires and natural passions. But, unlike animal, he can talk, he has command of a language, he can think in abstract concepts and he is able to make use of objects, designed by himself. As the human figure (Form, Gestalt) man is distinguished from animal. His outer form is expression of his inner self, of his soul or psyche. Man develops from merely psyche and merely form to personality and spirit. This process is the true subject of psychology. The transition from physiologic functioning to psychologic functioning is explained.

Man is the first living creature that is able to say 'I'. In saying 'I' he distinguishes himself as a human being from everything else: from all the other living creatures and from his entire environment. Man begins to know himself, and therefore also the 'not I'. As from that moment one may speak of spirit, though in the early phases of spirit, it is called soul or psyche. As from that phase psyche gradually awakens to personality, consciousness and spirit.

Behaviour is the outward expression of psyche. It develops from instinctive behaviour to intelligent behaviour. In saying 'I', the world

appears full of other 'I'-saying individuals. The otherness of 'I' is not only the world around 'I' but also the other 'I's': to exist in the world immediately means to co-exist. Becoming conscious of the others is a 'social' event. Because of the fact that he associates with others man becomes a personality in a community. Because of this communicating man becomes human.

The community (in its larger sense of all living together) distinguishes itself as family, society and state. These relate as internal condition (concordance) and external condition (discordance), and the unison of the two. Furthermore it distinguishes itself as being-together, doing-together and discussing-together.

The doing-together constitutes labour, which covers a great deal of interhuman communication and activity. Sociology is the science of the interhuman activity. It concerns itself with interhuman, external activities and relationships, not with the internal significance of those activities and their motivations. That comes under the heading of ethics. Ethics is the first sign of man's desire to restore unity in society, to restore discordance into renewed concordance and solidarity.

The development of ethics is discussed, through will, justice and freedom, which truly is self-limiting freedom. In this process being-man becomes ought-to-be-man and ought-to-be-human, which also contains and maintains the possibility to act inhumanely.

The doing-together in society unfolds and expands itself to talking-together and discussing-together, especially about what is right and wrong, and how justice ought to be executed and maintained in the community or society; society in this phase has now become the civil society or the constitutional state in which the rights of people are related and drawn up in rules and laws.

But the state too is of the earth (though the crown of the hereditary monarchy is a sign of the divine and eternal aspects in the state.) Man needs more than temporary bread alone; man desires something that does not perish and that he has no need to consume and digest; he desires and requires something more permanent in life like art, and something eternal like God. In this process man moulds beautiful and sacred forms and contents in his life. This is called culture. Man's creative power and ability of belief appear in the human community as his culture. In his culture and because of it man becomes evidently spirit. The becoming conscious of the human being as being spirit is reasoned out in philosophy.

Philosophy of Medicine: "Medicosophy"

What does a person who is ill, feel? How does he feel? Provisionally I limit myself to that what a sick person feels. No distinction as yet is to be made between the patient and his sickness. The only distinction being made in this part of the discussion is between somatic, physical and social disorders.

In the paragraph on somatic disorders the distinction between the living body and the corporeal, human frame is made. When one is ill his body turns into a frame he has, rather than the body he is.

Being ill is at first a combination of unpleasant, indefinite feelings, though for the one who is ill, these feelings are already the disease. For the doctor these feelings do not constitute the disease yet. The doctor can only consider the patients feelings as a disease after having taken the patients history and after having examined him; only then can he determine disease in the form of a diagnosis.

Three lines of thought about pain, suffering and disease are discussed: the Old-Testament way of thinking, the New-Testament way of thinking and the secular way. As none of these are able to formulate a clear answer to the question: what is pain? the question is rephrased as: what is the significance of pain? To this question a provisional answer is given: Pain, suffering and disease give the patient the opportunity to live his life in perspective with eternity and in relation to the other people.

In the paragraph on physical disorder the difficulty to consider the psyche as something that on one side stands apart from the somatic and on the other side stands apart from the social aspect of life is discussed. Complete man is always bodily and physically related with his (social) environment, and his environment is mainly: other people. Physical diseases, like neuroses, are social diseases, which usually present themselves in the form of bodily ailments.

Psychosomatic medicine is an attempt to bridge the gap between soma and psyche. The relation of body and soul in psychosomatic medicine is for the time being however only a relation of cause and effect.

The adaptation of man in health and disease is mentioned in this context.

One who is psychosomatically ill does not conceal anything consciously, however much there seems to be concealed. The emotion of the conflict presents itself as somatic. The human mind activates and

realizes itself only if the relation between body, soul and social aspects are optimal. Psychosomatic medicine is not merely psychosomatic, but socio-psycho-somatic medicine.

In the paragraph on social disorder the fact that people are socially screened by their entourage is indicated. Such a screen is determined by, among other things, culture.

The distinction in the community of family, society and state, as already discussed, is again emphasized; especially the wrongs in society. In society man is initially in a state of discord; society is initially a condition of discord; it is the wrong or diseased condition of the community. However, the word community shows already the condition of togetherness. This togetherness is organized as the state. As the state, it shows in what way and how much its people are ethical and religious in their doings. But then society is not anymore in its initial phase; it is then in the further developed phase of the constitutional state. Ethics and religion raise man again above this stage. (Or rather: through ethics and religion man raises himself above society.)

What is disease? The concept of disease can only be clarified, if the (subjective) feelings of the patient can be defined objectively by the doctor and his medical science.

In the history of the concept of disease three phases are to be recognized in its logical development:

- 1) The disease is the complaint
- 2) The disease is what the doctor diagnoses with his objective and objectivating science.
- 3) The disease is the 'being-ill' of the patient.

Sub 1: The disease is what the patient says he feels. The pain and suffering which he feels are for him already the disease. As soon as the sick person turns to the doctor to inform him of his complaints, he becomes a patient with a disease. In this way patient and disease are distinct from each other. The doctor, by his history taking and his examination, abstracts the disease from the patient. The observation of the phenomena of the patient, started in the era of Hippocrates, becomes, in the history of medicine and especially in the 19th century, the examination of the patient. Then the patient has a body as 'thing', however much he is his body, in origin and in principle.

Sub 2: This announces the second stage: that of objectivating

subjective complaints by observation, examination and registration. The disease is named and located: the disease is diagnosed. The disease becomes an entity within the body, initially as a 'demon', but in the long run as a proper disease of the body.

Because of the progressing knowledge about the body, disease becomes the affected organ or even (because of the microscope) the affected cell. (Nowadays even the disturbed biochemical reaction.) The essence of disease is still identical with the consequence: the diseased organ or cell or biochemical reaction.

Soon the cause of disease became the object of research: the etiological and multiconditional concept of disease came into existence.

This was the cause of sub 3.

Sub 3: The functional concept of disease. How does man function physically, psychically and socially?

Man is not anymore just body, he is unity of body, soul and spirit (spirit taken only in its social aspects and not yet with its aesthetical and religious consequences). The concept of disease has become an anthropological one, concerned as it is with man complete in his existence.

Disease has a meaning for the human being. Being ill is a way of being man, with which he has to come to terms. Disease is not only his fate, it may also be his chance to emerge as a new person.

In the second part of this chapter is shown how the medical sciences are connected; at first only the sciences of man in health. The sciences related to man in disease are dealt with in the chapter about communication.

Apart from the dialectic relation of the sciences, the historical relation is mentioned. Both keep step with the development of the concept of disease.

Public health and pathology - the sciences of health and disease - lead together to the proper 'science of curing', to medicine. The relation between embryology, anatomy and physiology is indicated. The transition to psychology is formed by the physiology of the central nervous system. Psychology and sociology constitute; together with the science of ethics, anthropology, whilst true anthropology is philosophy.

The distinction of body, soul and social aspect operates in medicine since Querido introduced his 'Integrale Geneeskunde' (at least in this country). Body, soul and social aspect are 'moments' in which and in the form of which the human being appears. However, the word as-

pect emphasizes the static and external qualities too much; this is why the aspects are being separated and abstracted from each other and from the whole. In the word 'moment' the notion of movement and reciprocal cohesion of the internal and external qualities is better expressed

The distinction of 'moments' is also to be found in the practice of medicine: a. Internal medicine and surgery; b. psychiatry and c. social casework.

The distinction between general practitioner and specialist is dwelled upon, and upon the respective ways these two practise medicine: upon general medicine and specialized medicine. This distinction does not run quite parallel with the distinction between extra- en intramural medicine.

The 'moments' of subjectivity and objectivity can't be kept separate from each other; they do remain distinct but they are inseparable. Their unity will have to be shown; this will be done in the last three chapters: on Communication, on Ethics and on the Art of Healing.

Before that however, the one who mediates in the restoration of health is discussed: the doctor or the 'medical' man.

Gradually now the reader has become familiar with the development of concepts in three phases (or stages). Even the concept 'development' has unfolded itself out of alteration and reflection. Human consciousness develops also in three stages: the stage of feeling, of understanding and of reason (comprehending).

In society one buys things, which serve a purpose, useful things, especially regarding feeding, clothing and housing. Service is a matter of business, something to be bought and to be paid for.

Help is rendered to somebody who is in distress. Help is not businesslike but personal. One doesn't buy help, nor pays for it although help may be rewarded.

The concern for the person who asks for help, shows itself in the care of the person who renders it. Care means more than service or help, though it includes both and is both. The doctor offers service, help and care, but the communication between patient and doctor is mainly realized in the sphere of help and care.

The purpose for one who starts the study of medicine, is to obtain a place in the community and to earn his living by practising medicine. For that he needs a certificate of medical qualification from a medical

school or university. The way to obtain such a certificate is to accumulate medical knowledge which is at the same time his purpose. But the purpose of becoming a doctor is again a way to earn a living in society, to realize oneself as a doctor; selfrealization is the ultimate purpose; selfrealization, selfdevelopment according to one's possibilities and talents. As a medical student he is only potentially a doctor.

The true purpose of anybody is continuous selfrealization. As soon as the student has obtained his qualification he is acutally a medical man; he knows what to do in theory and in practice; he has obtained knowledge and some experience. The knowledge how to do things however is in essence an art. Knowledge, apart from general knowledge in theory, is also knowledge of the particular, or particular knowledge, which is experience. Theoretical, general knowledge together with practical experience constitute the art of medical practice. They are both necessary if one is to comprehend the essence of knowlegde; they turn medicine into the art of healing. In the interhuman relationship it contains also the knowledge of what one ought to do and ought not to do.

During his studies the student has the science of medicine before him as something different from himself, as something he has to conquer. As a student he doesn't yet 'own' scientific medical knowledge. But as a certified medical man he does; and in the end the becomes identical with it: he becomes medicine which he practises as an art. (The Dutch word 'geneesheer' is untranslatable in English, as far as I know.) Only as the art of healing knowledge becomes what it should be.

Communication is already the art of medical practice. The separation between the concept of disease and the concept of patient is restored through communication and because of that. It is the doctor who accomplishes this. In communicating with his doctor the patient restores his unity, his wholeness.

Three manners of communication are to be observed: a. magical communication; b. scientific communication and c. comprehending communication.

Sub a: In the magical communication disease is a demon which should be exorcized. Whether this happens in the primitive society of the jungle by a sorcerer; or in a modern hospital by a white coated medical man-high priest; or behind a curtain in a drugstore by a quack,

the magic aspect is everywhere to be noted.

Sub b: In the scientific communication the doctor tries to obtain as much information about his patient as possible by observation and examination. The treatment which is founded on the knowledge obtained in this way is effectuated with the instrument in surgery, with medicines in (internal) medicine, and with the spoken word in psychiatry. All medicine however is effectuated by means of instruments, medicines and words.

Sub c: The communication by means of the spoken word is the comprehending communication. In talking with each other the one learns to understand and comprehend the other. By talking with his doctor the patient informs him about himself; he reveals himself; and vice versa. By talking the patient is shown how his disease is his own disease, his own 'being-ill'; how he is his disease. The patient should reveal what he feels. To be able to express his feelings, he must carefully contemplate them and sort them out. To start with they are hidden even to himself. In talking, guided - and even goaded - by his doctor, he reveals his hidden feelings. He reveals them whilst he is hiding them, he still hides them in revealing them.

This is the proceeding communication through contact, relationship and intimate trust. Communication is already the art of healing.

The conclusion of the communication is the payment of the fee.

The fact that the patient turns to the doctor is the origin of the communication. The fact that the doctor responds to his patient and accepts him, is a matter of ethics.

The wounded and the sick call for help to others; to start with they can rely on the help of their kinsmen: relations, neighbours, friends. These render primary help.

Apart from that, help and care may be rendered in considering the use or utility of such help: the wounded or the sick being hunters, soldiers, workers, leaders, managers, ministers etcetera are useful people for the survival of the group (family, clan, nation).

Thirdly there is the ethical-charitable consideration which rises above the other two. Because Hippocrates removed medicine away from magic and temple-medicine, the protection of the gods was removed from the patient. Medicine took over this task: the basis of medical ethics.

The two aspects of the Hippocratic oath are dwelled upon: the

promise to the brotherhood of doctors and the promise to practise the art of medicine to the best of one's knowledge and ability.

In the Hippocratic oath nothing is promised directly to the patient, though it is supposed to contain the reciprocal rights and duties between doctors and their patients. These rights and duties become the subject for a contract between patient and doctor in which they are both united and distinct. This contract develops into an ethical relationship. If, however, this development is blocked; if, in other words, the development stops at the level of rights and duties, then the necessary trust will not enter into the communication between doctor and patient. Reciprocal trust is essential for the healing of the patient.

Any paternalistic relationship has to dissolve into an I-You relationship. Only then rights and duties are uplifted to the level of ethics.

The need to know and the claim for rights of patients spoils the trusting relationship between patient and doctor; they become separated instead of united. Cure and healing can only be achieved in a relationship of trust.

The only right the patient is entitled to is the right to ethics.

By intellectual and juridic terminology the felt relationship between patient and doctor is interfered with. Cure can only be achieved by returning to the feeling of trust, whilst keeping in mind what has been intellectually acquired. The relationship between patient and doctor has to become one of reciprocal trust between two equal people with each one's own character and personality. Only in this way people can associate with each other in a worthy manner in which they appreciate each other as essentially human.

The art of medical practice is only true as and in the form of ethics. Medical ethics is already the art of healing.

Coming to the end of the philosophy of medicine, everything merges. All separations are dissolved and everything is united and reconciled.

Though at first one may consider a philosophy of medicine as a means to remove the frustrations which are felt in the practice of medicine (too many and too expensive drugs, too much technology, too little human understanding, too great a demand for help), and in the organization of medical education, the true aim of such a philosophy is the understanding, or rather comprehending of the art of healing, and everything that is linked to it. Comprehension of the art of healing.

of its notion and concept is not a practical aim, but an idealistic aim; the point is to comprehend what doctors do, how they do it and why they do it.

What they do is the practice of medicine.

How they do it is communication.

Why they do it is a matter of ethics.

Separating, distinguishing and restoring health (curing) is the continuing, eternal process of the art of healing. The separation of body and soul is restored; so is the separation of patient and illness. The patient must continue to fight for the unity of his body and his soul; to fight against being considered merely as a 'case' or a 'technical problem'.

The doctor should guard himself continuously from using his knowledge as power. He should always be careful that his prestige does not deteriorate into an authoritative and paternalistic attitude. Continuously he should take care keeping his knowledge and learning up to date and applying them with wisdom.

In the art of healing the patient restores his integrity so that he can again be a free person. In the art of healing patient and doctor mediate each others cure and freedom. In the art of healing objective justice and personal, subjective morals are raised up to the level of ethics. In uniting and healing, in recovery and reconciliation the art of healing presents itself. In the art of healing all previously made distinctions and separations come to an end; they are together elevated and raised up as the art of healing. In the art of healing the spirit justifies itself as the art of healing.

The art of healing is Idea.

As medicine comes to an end, and turns into the art of healing, one may well ask: what is its artful aspect, its aspect of beauty, and what is the aesthetic in the art of healing. Art has to do with aesthetics, hasn't it? This, however, is a matter which should be attended to elsewhere and at some other time.

The art of healing itself comes to an end also, and, arriving at its limits, appears to be something else. This 'else' shall no longer be natural, bodily and earthly health, but spiritual health, salvation. Therefore the concept of the art of healing turns at its end out to be the concept of religion.

Zusammenfassung

Der Leser wird am Anfang gewiesen auf allerlei Artikel aus 'Medisch Contact' (besonders aus dem Jahre 1975). In diesen Artikeln stellt sich die Beziehung der Ärzte zu der Ausübung ihres Berufes und zu ihren Patienten als körperliche, psychische und soziale Menschen heraus. Weiterhin zeigen diese Artikel die Bedeutung der Organisation für Gesundheitspflege und das Interesse für sie. Die Ärzte führen einen ständigen Dialog mit den Behörden über dieses Thema.

Die Ganzheit jetzt in jenen Artikeln, von all jenen 'Teilen', die manchmal besondere Bedeutung haben, wird nicht darin erläutert.

Jene Ganzheit klar zu machen - Ganzheit die man in Genesung findet - ist eins der Ziele der Philosophie der Heilkunst. Ferner ist das Ziel: Einsicht zu wecken und zu bekommen in das Denken der Mediziner; Einsicht in das Gefühl der Ärzte für die Ganzheit des Arzteberufes; Einsicht in die Wissenschaft; Einsicht in den - kranken - Menschen; schliesslich Einsicht in sich selbst.

Alles in allem ist der Begriff 'Integrale Heilkunde' erst als Heilkunst zu verstehen. Dazu ist die Philosophie der Heilkunst eine Voraussetzung.

In der Philosophie der Heilkunst soll erläutert werden wer oder was der kranke Mensch ist; wer oder was ein Arzt ist; was die Medizin ist; und warum Ärzte sich mit Kranken beschäftigen. Vorher soll eine Erörterung gegeben werden über die Methode; über die Natur; und über den Menschen.

Was in dieser Arbeit steht ist nicht so sehr meine Meinung über die Heilkunde - obwohl sie auch damit übereinstimmt - sondern die Heilkunde und die Heilkunst sprechen darin für und über sich selbst - mit meinen Worten.

Zu Beginn scheint es dann auch notwendig eine (philosophische) Methode zu entwerfen um zu Einstimmigkeit über die Heilkunst und Gesundheitspflege zu gelangen; eventuell eine Methode um alle 'Hindernisse' zu beseitigen; sogar um der Heilkunde und der Gesundheitspflege

eine 'gesunde' Grundlage zu geben.

Weitläufig wird deswegen eingegangen auf das Prinzip der Methodologie. Es stellt sich dann heraus, dass fast gleich viel Methodologien entworfen sind als dass es Wissenschaften gibt. Dadurch wird die Ganzheit der Heilkunst, schweigen wir dabei über den Rest der Wissenschaften, natürlich nicht klarer gemacht, sondern im Gegenteil vertrübt.

Die einzige Methode ist deswegen die des mit sich selbst in Dialog verkehrenden Denkens. Nur in dieser Weise wird das Denken logisch. Die Durchführung einer logischen Ideenlehre - der Logik - ist unentbehrlich für jede Philosophie. Die Logik ist die Lehre des Wortes. Die Vernunft macht Worte zu einer Sprache, die nicht nur zu verstehen, sondern auch zu begreifen ist. Es ist die Sprache der Vernunft in der man denkt. In der Logik reihen sich die Worte aneinander zu einem logischen Gedanken, zu dem logischen Prozess des Wortes.

Die drei grossen 'Teilgebiete' der Logik sind das Sein, das Wesen und der Begriff. Im ersten Gebiet, das Sein, handelt es sich um Nennbarkeit, Zählbarkeit und Messbarkeit. Das ständige Ändern desjenigen das ist, des Seins, kann man fangen in Mass und Zahl, in Quantität.

Im Paragraphen des 'Wesens' ist das 'Sein' zu verstehen als ein ständiges Ändern, etwas werden, das es nicht ist. Das Sein ist nur scheinbar. Das Wesen des Seins ist der Schein. Der Schein scheint zu sein und das ist das Wesen (das Wesentliche) des Seins. Das Ändern ist auch nicht das sich ohne weiteres Ändern in etwas gleichgültiges Anderes, sondern in das eigene Andere, in das Spiegelbild oder das Entgegengesetzte. So spiegelt sich das Wesen im Sein und das Sein sich im Wesen. So entwickelt sich das Sein - das Sein aller Wirklichkeit - zu Begriff. Das Wesen kehrt zurück im Sein, und das ist ihr Begriff. Alle Wirklichkeit ist begreiflich. Alles ist in Wahrheit begreifliche Wahrheit: Begriff.

Der Begriff ist das Wahre in aller Wirklichkeit. Die Allgemeinheit des Begriffs lässt sich verstehen durch seine Einzelheiten. Allgemeinheit und Einzelheit sind zusammen der vollständige Begriff.

Das Wahre des Begriffs ist das Urteil. Der Begriff beurteilt das Wahre. Das ausgesprochene Urteil ist das Prädikat, und ein begründetes Urteil heisst eine Konklusion. Die in ihrer Vollständigkeit durchdachte Idee ist der Verschluss und die Konklusion, die (der) das Andere von sich selbst erschliesst in der Natur und als die Natur. Die Logik ist der logische Gedankenvorgang; sie ist als der Gedanken-

vorgang Gottes vor der Schöpfung.

Die Innerlichkeit und die Abstraktion der Logik zeigt sich in der Natur als Äusserlichkeit - nicht ohne weiteres; man wird sich sorgfältig in sie vertiefen müssen.

Die Logik im Groszen und Ganzen gibt man seit Hegel den Namen: die Idee oder auch das absolute Allgemeine.

Der Lehre der Natur folgt die Lehre des logischen Wortes; sie geht aus ihr hervor, aus der Idee oder aus dem absoluten Allgemeinen. Das Wort der Logik schafft Ordnung in den Erscheinungsformen einer anfangs chaotischen Welt. Das absolute Allgemeine musz erscheinen: dies ist die Selbstbewegung des Absoluten.

Diese Selbstbewegung und Selbstentfaltung ist die geschehende Wirklichkeit, die stufenweise verläuft: das Weltall, der Raum und die Zeit; die Masse und die Energie. "From the waves of radiant energy, through the corpuscular, chemical and crystalline forms of matter to the living." (Harris) Und von dem Mechanismus zum Organismus: die Materie wird belebt.

Die Entwicklung geht weiter über Pflanzen und Tiere zu Menschen und zu Geist; von Gefühl zu Verständniss. Was dauerhaft und haltbar ist in und an der Natur ist nicht das Naturgesetz, sondern der kategorische Verband ihrer Begriffe, des Begriffs. Der Begriff findet man nicht hinter den Erscheinungsformen, sondern der Begriff erscheint als die Erscheinungsformen.

Schliesslich stellt sich heraus, dasz die Naturerscheinungen nicht dauerhaft oder haltbar sind, und dasz die Natur selbst vergeht um sich dann als Geist zu zeigen.

Der Geist entfaltet sich. Zu Beginn ist der Geist das absolute Allgemeine, das sich entfaltet als das Weltall, als der Raum und die Zeit, als die Masse und die Energie, als die Sterne und die Planeten, als die Sonne und die Erde, als Sie und ich. Es gibt nichts ausserhalb des Geistes; alles ist Modus des Geistes, alles ist Existenzart des Geistes. Alles ist Geist!

Diese Entfaltung oder Entwicklung ist erst zu begreifen wenn der Mensch - selbst Modus des Geistes - diesen Entwicklungsvorgang, diesen Prozess, konsequent und diszipliniert durchdenkt. In diesem Durchdenken entdeckt man nicht das Gegebene sondern sichselbst; dann entdeckt man, dasz das Gegebene nicht gegeben ist, sondern Selbstentwicklung des Geistes ist, jenes denkenden Geistes selbst. Der

Geist denkt den Geist, der Geist denkt sichselbst. Was gedacht wird ist genau so gut Geist wie das was denkt.

Der Geist entfaltet sich in dem Menschen, und als der Mensch. Der Mensch unterscheidet sich vom Tier, anfangs nur als menschliche Gestalt mit individuellen Wünschen und natürlichen Trieben. Die drei wichtigsten Merkmale in der sich der Mensch vom Tier unterscheidet werden besprochen: das Sprechen, das Denken, und das herstellen und benutzen von Gegenständen. In seiner Gestalt und als seine Gestalt ist der Mensch gleichfalls vom Tier zu unterscheiden. Seine äusere Gestalt ist eine Äuszerung seiner innerlichen Psyche, von etwas Innerlichem, das man von altersher Psyche nennt. Der Mensch wächst von nur Psyche und Gestalt zu Geist und Persönlichkeit. Dieser Wachstumsprozess ist das Thema der Psychologie. Der Wechsel vom physiologischen Funktionieren zum psychischen Funktionieren wird erörtert.

Der Mensch ist das erste Lebewesen, das 'Ich' sagt. Durch dieses 'Ich-sagen' unterscheidet er sich als Mensch von alles anderem: von anderen Lebewesen und von seiner Umgebung. Der Mensch lernt sich kennen und lernt dadurch auch das Andere von 'Ich', von sich kennen: die Umgebung, die Welt. Von dieser Stufe ab entwickelt sich die Seele oder die Psyche zu Geist. Die Psyche ist schon von Anfang an Geist, aber nur noch in einer sehr anfängliche Weise; die Psyche ist die Anfangsstufe des Geistes.

Aus dieser 'anfänglichen' Stufe erwacht die Psyche und wird zu Persönlichkeit, Bewusstsein und Geist. *

Das Benehmen ist die Äuszerung der Psyche, die sich entwickelt von triebmäßigem, instinktivem Benehmen zu intelligentem Benehmen.

'Ich'-sagend ist die Welt voller anderer 'Ich'-sagenden Individuen. Das Andere des Ichs ist, ausser seiner Umgebung, auch die Welt all jener Anderen: das Existieren ist Ko-existieren. Sich vom Ko-existieren bewusst werden ist ein sozialer Vorgang. Durch den sozialen Verkehr menschlicher Individuen werden Menschen, die zusammen leben, zu Persönlichkeiten, und erst durch dieses Zusammenleben wird der Mensch ein Mensch.

Das Zusammenleben unterscheidet sich in und als Familie, Gesellschaft und Staat. Diese verhalten sich als Innerlichkeit (oder Eintracht) und Äuszerlichkeit (oder Zwietracht und Uneinigkeit) und die Einigkeit jener zwei. Das Zusammenleben unterscheidet sich ferner als das Zu-

sammensein, etwas gemeinsam tun und zusammen reden.

Etwas gemeinsam tun ist die Arbeit, die einen groszen Teil des intermenschlichen Geschehens betrifft, Die Soziologie ist die Wissenschaft des intermenschlichen Geschehens. Was aber die Soziologie beschreibt und zum Thema des Studiums hat, sind die äusseren Erscheinungsformen der Gesellschaft. Die Innerlichkeit der Gesellschaft ist das was die Leute bewegt zu tun was sie tun und wie sie es tun: das ist die Ethik. Die Ethik ist das erste Zeichen des Wunsches um Zwietracht in der Gesellschaft zu beheben und eine erneute Eintracht wiederherzustellen, eine Eintracht die wird zu Zusammengehörigkeit.

Der Entwicklungsvorgang der Ethik wird besprochen: über das Wollen, die Willkür als anfängliche Freiheit, über Moral und Recht zu wahrer Freiheit, die Freiheit ist in Selbstbeschränkung. Das Menschsein wird zu Mensch-sein sollen, 'mitmenschlich' zu sein und nichts anders als menschlich sein zu können, mit Erhaltung der Möglichkeit das Unmenschliche zu tun.

Etwas gemeinsam tun im gesellschaftlichen Prozess entwickelt sich zu zusammen reden und zusammen besprechen, besonders wie das Gute und Rechte in der Gesellschaft realisiert werden kann und soll. So bilden Menschen einen Rechtsstaat in dem die Rechte der Menschen sich in einer Weise verhalten und in Gesetzen festgelegt werden.

Aber auch der Staat gehört noch zu dieser Erde (wenn auch die Krone der erblichen Monarchie auf das unerdische, ewige und göttliche des Staates hinweist.). Der Mensch braucht mehr als Brot und Zeitliches allein; er wünscht sich auch etwas das nicht vergeht und das er nicht zu verzehren braucht: Schönheit und Gottheit. In diesem Prozess gibt der Mensch seiner Gesellschaft ihrer Form und ihren Inhalt als Kultur. Sein kreatieves, religiöses Können erscheint in der Gesellschaft als seine Kultur. In seiner Kultur ist der Mensch Geist.

Von dem Bewusstwerden von sichselbst zu Geist ist die Rede - oder gar, das Bewusstwerden wird zu Vernunft - in der Philosophie und als die Philosophie.

2. Teil. Philosophie der Heilkunst. 'Medicosophie'

Was fühlt der Kranke? Wie fühlt er sich? Im Kapitel über den Kranken wird kein Unterschied gemacht zwischen Patienten und Krankheit. Wohl wird unterschieden Krank-sein als somatisches, psychisches und soziales Nicht-wohl-Befinden. Im Paragraphen über

das somatische Nicht-wohl-Befinden wird der Unterschied verdeutlicht zwischen Leib und Körper. Sein Leib wird dem Menschen - wenn er krank oder verwundet ist - ein Ding. Er ist dann nicht mehr ein Leib, sondern hat einen Körper. (Leib ist die Ganzheit von Körper und Seele.

Das Kranksein ist zuerst eine Kombination unangenehmer, unbestimmter Gefühle. Für den Kranken sind diese Gefühle schon die Krankheit; für den Arzt noch nicht. Der Arzt kann erst von einer bestimmten Krankheit sprechen nach Anamnese und Untersuchung; er bestimmt die Krankheit dann in einer Diagnose und als eine Diagnose. Der Unterschied zwischen Krankheit und Patienten wird später besprochen.

Drei Gedankenvorgänge über Schmerz, Leid und Krankheit werden dargelegt: der Gedankenvorgang des alten Testaments, der des neuen Testaments und der seculiere Gedankenvorgang der Wissenschaft. Weil keiner dieser drei Gedankenvorgänge eine deutliche Antwort auf die Frage: Was ist Schmerz?, geben kann, wird diese Frage umdisponiert zu: Was ist die Bedeutung von Schmerz? Auf diese Frage wird eine vorläufige Antwort gegeben: Durch Schmerz, Leid und Krankheit bekommt der Patient Gelegenheit sein Leben in der Beziehung zum anderen und in der Perspective zu der Ewigkeit zu erleben.

Im Paragraphen über das psychische Nicht-wohl-Befinden wird eingegangen auf die Frage das Psychische oder die Psyche als etwas zu betrachten, das getrennt ist vom somatischen auf der einen Seite und vom sozialen oder gesellschaftlichen auf der anderen Seite. Der ganze Mensch ist immer mit seinem Soma und mit seiner Psyche bezogen auf seine Umgebung; und seine Umgebung ist besonders: die anderen Menschen.

Psychische Krankheiten, wie Neurosen, sind soziale Krankheiten, die sich in körperlichen und als körperliche Beschwerden präsentieren können.

Psychosomatische Medizin ist ein Versuch die Trennung zwischen Soma und Psyche zu überbrücken. Die Beziehung aber ist vorläufig noch eine kausale Beziehung.

Es wird auf die Anpassung des Menschen in seinem Gesundsein und in seinem Kranksein hingewiesen. Ein psychosomatischer Kranke verbirgt nichts bewusst: es wird aber schon etwas verborgen. Die Emotion oder der Streit zeigt sich nur somatisch. Der menschliche Geist verwirklicht sich nur wenn die Beziehung zwischen dem Soma, der Psyche und dem Verhältnis zum Mitmenschen optimal ist.

Psychosomatische Medizin ist nicht mehr nur psychosomatisch, sondern auch sozio-psychosomatisch.

Im Paragraphen über das Soziale Nicht-wohl-Befinden wird hingewiesen auf das soziale Sieb der Umgebung. Das Sieb ist kulturell bestimmt. Der Unterschied in dem Zusammenleben zwischen Familie, Gesellschaft und Staat wird erneut betont. Besonders wird hingewiesen auf das Falsche in und von der Gesellschaft. In der Gesellschaft ist der Mensch in seiner Zwietracht; die Gesellschaft ist zuerst die verkehrte oder kranke Seite der Lebensgemeinschaft.

Man tut schon etwas daran: es wird einen Rechtsstaat gegründet und die Leute zeigen sich (oder nicht) als ethische und religiöse Menschen in ihrem Benehmen. Aber dann verkehrt die Gesellschaft nicht mehr in ihrer ursprüngliche Phase; sie ist dann in einer weiter entwickelten Phase, namentlich in der des Rechtsstaates; während die Ethik und die Religion den Menschen wieder daraus emporheben. (Besser: während der Mensch sich in der und durch die Ethik und Religion daraus empor arbeitet.)

Aber erst soll noch erdacht werden was Krankheit ist. Der Begriff Krankheit zeigt sich schon, wird aber erst richtig deutlich werden, wenn das subjektive Gefühl des Patienten durch den Arzt und seine Wissenschaft bestimmt und objektiviert wird. Bevor wir hierzu kommen, erst noch etwas über die Geschichte des Begriffes Krankheit.

In der Geschichte dieses Begriffes sind drei Phasen der begriffsmäßigen Entwicklung zu unterscheiden:

1. Die Krankheit ist die Beschwerde.
2. Die Krankheit ist das, was der Arzt und die objektive und objektivierende Wissenschaft diagnostizieren.
3. Die Krankheit ist das Kranksein des Patienten.

Ad 1. Die Krankheit ist dasjenige das der Patient behauptet zu fühlen. Der Schmerz und das Leid, das er fühlt, sind dem Kranken schon die Krankheit. Wenn der Kranke dem Arzt erzählt was er fühlt, entsteht der Unterschied zwischen Patienten und Krankheit. Der Arzt abstrahiert durch Anamnese und Untersuchung die Krankheit des Patienten. Das Beobachten der Symptomen des Patienten (wie erscheint der Patient?), angefangen im Zeitalter Hippokrates, wechselt über in das Untersuchen des Patienten (in der Geschichte der Medizin besonders im 19. Jahrhundert.). Der Patient hat dann den Körper als

ein Ding, während er ursprünglich und prinzipiell sein Leib ist.

Ad 2. Hiermit hat dann die zweite Phase angefangen: jene der Objektivierung des subjektiven Beschwerden durch objektives Beobachten und Untersuchen, Registrieren und Rubrizieren. Die Krankheit bekommt einen Namen und eine Stelle im Körper zugeteilt: der Diagnose. Die Krankheit wird eine Entität im Körper; anfangs noch als Dämon, aber auf die Dauer eine 'echte' Krankheit, ein 'Etwas' im Körper.

Durch das fortschrittliche Wissen über den Körper wird Krankheit zu einem kranken Organ und durch den Mikroskop zu einer kranken Zelle.

Das Wesen der Krankheit ist noch identisch mit der Folge der Krankheit: dem kranken Organ.

Schon bald suchte man nach der Ursache der Krankheit: der etiologicalen und multikonditionellen Begriff von Krankheit entstand.

Dies gab Anlass zu:

Ad 3. Dem funktionellen Begriff von Krankheit. Wie funktioniert der Mensch leiblich, psychisch und in seiner Gesellschaft? Der Mensch ist nicht nur Körper, er ist eine Ganzheit von Körper, Seele und Geist (Geist vorläufig nur gesellschaftlich oder gemeinschaftlich betrachtet und noch nicht ethisch, esthetisch oder religiös). Der Begriff Krankheit ist jetzt ein anthropologischer Begriff geworden, der den ganzen Menschen in seiner Existenz betrifft. Krankheit hat eine Bedeutung für den Menschen. Kranksein ist eine Art von Mensch-sein, mit der der Mensch selbst fertig werden muss. Krankheit ist nicht nur sein Schicksal, sie ist vielleicht auch eine Chance für den Kranken um als ein neuer Mensch (nicht mehr als 'wieder ganz der alte') aus seiner Krankheit hervor zu kommen.

Im zweiten Teil dieses Kapitels wird gezeigt wie die medizinischen Wissenschaften mit einander verbunden sind; dabei geht es hier nur um die Wissenschaften gesunder Menschen. Die medizinischen Wissenschaften, die sich beziehen auf den kranken Menschen werden besprochen im Paragraphen über die Kommunikation.

Ausser dem dialektischen Zusammenhang wird noch auf den historischen Zusammenhang hingewiesen: Beide bleiben im Gleichschritt mit der Entwicklung des Begriffes Krankheit.

Gesundheitslehre und Krankheitslehre führen beide zusammen zu der eigentlichen Heilkunde. Auf den Verband zwischen Embryologie,

Anatomie und Physiologie wird hingewiesen. Der Übergang zur Psychologie wird gebildet durch die Physiologie des zentralen Nervensystems. Es stellt sich heraus, dass Psychologie und Soziologie zusammen Anthropologie sind; während die wahre Anthropologie die Philosophie ist.

Die Trennung von Soma, Psyche und 'Gesellschaftlichkeit' wird in der Medizin verwendet seit Querido seine integrale Heilkunde einführte. (Wenigstens in den Niederlanden.) Körper, Psyche und 'Gesellschaftlichkeit' sind die 'Momente' worin sich und wie sich der Mensch präsentiert. Das Wort 'Aspekt' statt 'Moment' benachdruckt zuviel das statische und äusserliche. Als äusserliche Aspekte abstrahieren sie sich von einander; während in dem Wort 'Moment' die Bewegung und die Beweglichkeit hervortreten; aus dem Wort 'Moment' ergibt sich die Dynamik und der rückbezogene Zusammenhang so wohl von der Innerlichkeit (und in der Innerlichkeit) als von (und in) der Äusserlichkeit. Man findet diesen Unterschied in Momente wieder in der Heilkunde des kranken Körpers: in der inneren Medizin und in der Chirurgie; in der Heilkunde der kranken Psyche: in der Psychiatrie; und in der Heilkunde der sozialen Begleitumständen: in der sozialen Fürsorge.

Dann folgt eine weitläufige Auseinandersetzung über den Unterschied zwischen einem Allgemein-Arzt und einem Spezialisten, beziehungsweise: zwischen der Heilkunde des Allgemein-Arzttes als allgemeine Heilkunde, und dem Spezialismus als besondere Heilkunde. Dieser Unterschied verläuft nicht ganz parallel mit dem Unterschied in extra- und intramurale Medizin.

Die Momente der Subjektivität und der Objektivität können nicht getrennt bleiben; sie bleiben schon unterschieden. Ihre Ganzheit soll sich noch (oder wieder) ergeben: dies wird besprochen in den letzten drei Kapiteln: die Kommunikation, die Ethik und die Heilkunst.

Zuerst aber folgt ein Kapitel über denjenigen, der in der Wiederherstellung der Gesundheit und der Ganzheit vermittelt: den Mediziner.

Der Leser ist so allmählich damit vertraut geworden, dass Entwicklungsvorgänge in drei Stufen verlaufen. (Auch der Begriff Entwicklung hat sich entwickelt aus: Änderung und Spiegelung.)

Das menschliche Bewusstsein entwickelt sich gleichfalls in drei Stufen: in den Stufen des Gefühls, des Verstandes und der Vernunft. Mit dem Arzt geht es genau so: er fühlt, dass er Arzt werden will; er lernt und studiert mit seinem Verstand; und er hofft das Gelernte praktizieren zu können in einer vernünftigen Weise.

In der Gesellschaft kauft man Sachen, die zu etwas dienen, besonders insofern es Nahrung, Kleidung und Wohnung betrifft. Dienst ist geschäftlich; für Dienste wird bezahlt.

Hilfe wird gegeben, wenn einer in Not ist. Hilfe ist nicht mehr geschäftlich sondern persönlich. Für Hilfe wird nicht bezahlt, wenn auch Hilfe schon entlohnt wird.

Die Bezogenheit für denjenigen, der um Hilfe bittet zeigt sich in der Sorge des Helfers. Sorge ist mehr als Dienst und Hilfe, während es auch beide ist, oder enthält. Der Arzt bietet Dienst, Hilfe und Sorge, aber die Kommunikation zwischen Patienten und Arzt liegt doch mehr im Bereich der Hilfe und Sorge.

Das Ziel eines Medizinstudenten ist: sich eine Stelle als Arzt in der Gesellschaft zu erobern. Das Mittel dazu ist das Ärztediplom. Das Mittel um dieses Diplom zu erobern ist das medizinische Wissen, das zu gleicher Zeit auch wieder Ziel ist. Aber das Ziel Arzt zu werden ist wieder ein Mittel für etwas anderes: ein Mittel um sich in der Gesellschaft zu bestätigen.

Eigene Verwirklichung, Selbstverwirklichung ist das endgültige Ziel: sich entfalten, nach eigenen Möglichkeiten und nach eigener Begabung.

Als Medizinstudent, als noch nicht Arzt, ist der Student Arzt als Möglichkeit. Das wahre Ziel ist die ständige Selbstverwirklichung. Wenn der Student sich das Ärztediplom erworben hat, ist er mit Recht 'Heilkundiger'; er weis, er kann und er ist fähig - im Sinne von erfahren sein. Seinem Wesen nach ist das heilkundige Handeln aber Kunst. Das Können geht so schlecht ohne das Wissen, als das Wissen ohne das Können.

Wissen ist, ausser Wissen der Theorie, des Allgemeinen, auch Wissen des Besondern, der Praxis, namentlich als Erfahrung vieler besonderen Fälle. Beide Arten von Wissen sind notwendig um zu einem wesentlichen Wissen zu gelangen, das von der Heilkunde Heilkunst macht. In den intermenschlichen Verhältnissen kommt noch hinzu: wissen was man tun und lassen soll.

Während seines Studiums hat der Student das Studium noch als etwas anderes vor sich, das er sich eigen machen musz. Als Heilkundiger hat er sich die Medizin zu eigen gemacht; als praktizierender Heilkundiger ist er selbst die Medizin, oder vertritt er die Medizin. Die Medizin kommt im praktizierenden Heilkundigen zu sich selbst,

namentlich als medizinische Kunst: als Heilkunst.

Kommunikation ist schon Heilkunst. Die Trennung zwischen dem Patienten und seiner Krankheit soll wieder aufgehoben werden. Dies macht der Mediziner in Kommunikation mit seinem Patienten. Oder lieber: mit Hilfe der Kommunikation mit dem Mediziner heilt der Kranke sich selbst zu einer integrierten Einheit, oder Ganzheit.

Die drei Arten der Kommunikation sind magisch, wissenschaftlich und begreifend.

In der magischen Kommunikation ist die Krankheit ein Dämon, der vertrieben werden musz; ob das nun passiert in der dritten Welt durch einen Medizinmann, oder in einem modernen Krankenhaus durch einen mit weissen Kittel bekleideten Hohepriester-Arzt, oder hinter einem Vorhang in einer Drogerie durch einen Quacksalber, das magische Aspekt macht sich immer und überall geltend.

In der wissenschaftlichen Kommunikation versucht der Arzt so viel wie möglich Wissen über seinen Patienten zu sammeln mittels Observation und Untersuchung. Die Therapie, die auf diesem Wissen beruht, geschieht in der Chirurgie durch das Instrument, in der innern Medizin durch das Arzneimittel und in der Psychiatrie durch das Wort. Aber alle Heilkunde wird in der Kommunikation vermittelt durch das Instrument, die Arznei und das Wort.

Die Kommunikation durch das Wort ist dann die verstehende oder begreifende Kommunikation. Im Gespräch lernt der eine den anderen zu verstehen und zu begreifen; dann teilt der Patient sich seinem Arzt mit (und umgekehrt). Im Gespräch kann der Patient auf das Eigene seiner Krankheit gewiesen werden, auf sein eigenes Kranksein. Der Patient soll mitteilen was er fühlt; er musz seine eigenen Gefühle kennen lernen um sie mitteilen zu können. Er kennt sie noch nicht, sie sind noch verborgen. Er versucht seinem Arzt - mit dessen Hilfe seine verborgene Gefühle klar zu machen. Er deckt auf während er verdeckt; er verdeckt während er aufdeckt.

In diesem Prozess entwickelt sich die Kommunikation als Kontakt, Verhältniss und Vertrautheit. Die Kommunikation ist schon Heilkunst.

Der Schlusz und die Schluszrede der Kommunikation ist das Honorar.

Dadurch, dasz der Patient zu seinem Arzt geht entsteht Kommunikation. Der Grund, dasz der Arzt darauf eingeht ist eine Frage der Ethik.

Der Verwundete oder der Kranke ruft den anderen zu Hilfe. Er kann anfänglich rechnen mit der Hilfe seines Nächsten: seiner Verwandten, Nachbarn und Freunde. Diese leisten primäre Hilfe. Ausserdem kann Hilfe und Sorge geleistet werden aus Erwägungen der Nützlichkeit: der Kranke oder der Verwundete ist als Jäger, Führer, Soldat, Arbeiter, Geschäftsleiter, Minister nützlich für die Existenz der Gruppe.

Drittens gibt es eine ethisch-charitative Erwägung, die über den zwei obengenannte Gründe steht. Durch den Unterschied, der entsteht zwischen Tempelheilkunde und hippokratischer Heilkunde fällt der Schutz der Götter für den Patienten weg. Die Medizin übernimmt diesen Schutz; das ist die Grundlage der medizinischen Ethik.

Zwei Aspekte des hippokratischen Eides werden beleuchtet: das Versprechen dem Berufsgenossen gegenüber und das Versprechen die Medizin nach bestem Können zu praktizieren. Dem Patienten wird im hippokratischen Eid nichts versprochen. Überdies ist im Eid auch etwas zu lesen von den beiderseitigen Pflichten und Rechten der Ärzte und ihrer Patienten, die Subjekt eines Vertrages zwischen zwei freien Personen werden. In einem solchen Vertrag sind Arzt und Patient verbunden und getrennt durch Rechte und Pflichten. Dieser Vertrag entwickelt sich zu einem ethischen Verhältniss.

Wenn aber die Entwicklung stecken bleibt auf dem Niveau von Rechten und Pflichten, kann in der Kommunikation kein Vertrauen entstehen; und ohne Vertrauen heilt der Patient nicht.

Auch das paternalistische Verhältniss soll sich auflösen und zu einer Ich-Sie Beziehung werden, und dann ist das Recht zu Ethik erhoben. Das Wissenwollen und das Auffordern von Rechten lassen eine Trennung entstehen zwischen Ärzten und Patienten; Heilung kann erst dann erfolgen wenn die Trennung aufgehoben ist und wenn die Ganzheit von Vertrauen wieder hergestellt ist. Das einzige worauf der Patient ein Anrecht gelten lassen kann ist die Ethik.

Durch intellektuelle, juristische Ausdrücke wird die gefühlte Beziehung zwischen Patient und Arzt zerstört. Genesung kommt erst zu Stande wenn man zurückkehrt zu dem Gefühl von Vertrauen in Anbetracht des intellektuell Erworbenen; dann wird sich ergeben dass das Verhältniss auch ein vernünftiges ist, eine Beziehung zwischen Personen mit je einem eigenen Character: ein affektives, vertrauliches Verhältniss. Nur so können die Leute wieder in einer würdigen Weise mit einander verkehren und einander begegnen als wesentlicher Mensch,

das heisst: in Übereinstimmung mit dem Wesen des Menschseins.

Die Heilkunst macht sich als Ethik geltend; medizinische Ethik ist Heilkunst.

Zum Schluss der Philosophie der Heilkunst flieszt alles zusammen und sind alle Trennungen aufgehoben und ausgesöhnt.

Obwohl im Anfang eine Methodologie gesucht wird um das 'Miszvergnügen' zu beheben, das überall anwesend ist in der Praktizierung der Heilkunst und der Organisation der Gesundheitsfürsorge und in der Organisation des medizinischen Unterrichts, stellt sich heraus, dass das eigentliche Ziel der Philosophie der Heilkunst das Verstehen der Heilkunst ist und von alles was damit zusammenhängt. Das Verstehen oder das Begreifen der Heilkunst, der Begriff (der) Heilkunst ist kein praktisches Ziel, sondern ein ideelles Ziel: das Essentielle ist zu verstehen was Ärzte tun, wie sie es tun und warum sie tun was sie tun.

Was sie tun ist praktizieren der Medizin.

Wie sie es tun ist Kommunikation.

Warum sie es tun ist eine Frage der Ethik.

Das Trennen, Unterscheiden und Wiederherstellen ist der ständige, ewige Prozess der Heilkunst. Alles ist zurückgeführt auf den Begriff (der) Heilkunst. Die Trennung der Psyche und des Somas ist in der Heilkunst aufgehoben, sowie die von Krankem und Krankheit. Der Kranke wird dann auch fortwährend dafür kämpfen müssen, dass er als Ganzheit von Körper und Seele betrachtet wird und als Ganzheit von Krankem und Krankheit, er wird sich fortwährend dagegen zu Wehr setzen müssen als Fall, als technisches Problem betrachtet zu werden.

Der Arzt wird sich dauerend dafür hüten müssen sein Wissen als Macht zu missbrauchen. Er wird fortwährend darauf achten müssen, dass sein Ansehen nicht entgleist in autoritäres oder paternalistisches Benehmen. Er wird unaufhörlich dafür sorgen müssen, dass sein Wissen und seine Kenntnisse auf dem Niveau behalten bleiben; und dass er sie mit Weisheit verwendet.

In der Heilkunst stellt der Patient seine ganze Integrität wieder her, so dass er aufs neue eine freie Person sein kann. In der Heilkunst vermitteln Patient und Arzt einanderer Freiheit und Heilung. In der Heilkunst werden allgemeines, objektives Recht und persönliche, subjektive Moral erhoben zu Ethik. In dem Vereinigen, Heilen, Wieder-

herstellen und Versöhnen kommt die Heilkunst zur Existenz.

In der Heilkunst gibt der Geist sichselbst Rechenschaft als Heilkunst. Heilkunst ist Idealität, Idee.

In der Heilkunst gelangen alle unterschiedene, getrennte Teile als Einzelteile zu ihrem Ende und werden sie gemeinsam aufgehoben und erhoben als Heilkunst.

Wo die Heilkunde in die Heilkunst überwechselt darf man sich fragen was denn wohl das Schöne, oder das Esthetische der Heilkunst ist; Kunst hat ja etwas mit dem Schönen zu tun. Das ist aber eine Frage, die anderswo und bei einer anderen Gelegenheit zu beantworten ist.

Auch der Begriff (der) Heilkunst selbst, der in dieser Arbeit entwickelt wurde kommt zu seinem Ende und wechselt, an seine Grenze gelangt, über in etwas anderes. Jenes andere ist nicht mehr natürliche, körperliche, irdische Gesundheit, sondern geistliche Gesundheit, 'Heil'. Der Begriff (der) Heilkunst wechselt zum Schluszu über in den Begriff (der) Religion.

Literatuur

Aalderen, H.J. van, "Anders of steeds meer?" *Medisch Contact* 37 (1982) p. 1371.

Aalderen, H.J. van, en H.J. van den Hout, *De Huisarts*, Wolters, ningen, 1971.

Andronicos, M. en H. van der Werff, *Op zoek naar Europa*. NOS-Televisie, november 1982.

Auber, Ch.E., *Traité de philosophie médicale*. 1839. Lexikon der hervorragende Aerzte aller Zeiten und Völker, II' ed.

Auteurs, diverse, "Opnieuw de Paradigma's van de huisartsgeneeskunde." *Huisarts en Wetenschap* 23 (1980) p. 268.

Baaren, Th.P. van, *Scheppingsverhalen*. Querido (Salamander), Amsterdam 1964.

Baggen, J.L., "De onmogelijkheid van huisartsgeneeskunde in onze hedendaagse Westerse cultuur." *Medisch Contact* 31 (1976) p. 1033.

Bakker, R., *De geschiedenis van het fenomenologisch denken*. Spectrum (Aula), Utrecht/Antwerpen, 1974.

Bakker, R., *Merleau-Ponty, Filosoof van het niet-wetende denken*. Wereldvenster, Baarn, 1975.

Bakker, R., *Noodzakelijke samenwerking*. Wolters, Groningen, 1965.

Bakker, R., *Wijsgerige Antropologie van de 20e eeuw*. Van Gorcum, Assen, 1981.

Bakker, R., *Wijsgerige Ethiek van de 20e eeuw*. Bijleveld, Utrecht, 1979.

Balint, M., *The Doctor, his Patient and the Illness*. Pitman, London, 1963.

Barge, J.A.J., en anderen, *Forma et Functio*. Brill, Leiden, 1936.

Barge, J.A.J., en anderen. *De student aan de Leidsche Academie*. Stenfert Kroese, Leiden, 1939.

Baron, R.J., "Bridging clinical Distance: An empathic Rediscovery of the Known." *Journal of Medicine & Philosophy* vol. 6 (1981) p. 5.

Beneditty, N. de, "Schijn en wezen in het recht." *De Idee* XI (1933): II p. 103-127.

Berg, J.H. van den, *Kroniek der psychologie*. Callenbach, Nijkerk, 1973.

Berg, J.H. van den, *Leven in Meervoud*. Callenbach, Nijkerk, 1963.

Berg, J.H. van den, *Het menselijk lichaam*. Callenbach, Nijkerk, deel I 1960; deel II 1961.

Berg, J.H. van den, *'s Morgens jagen, 's middags vissen*. Callenbach Nijkerk, 1971.

Berg, J.H. van den, *Psychologie van het ziekbed*. Callenbach, Nijkerk, 1963.

Berg, J.H. van den, *Wat is psychotherapie?* Callenbach, Nijkerk, 1970.

Berg, J.H. van den, *De Reflex*. Callenbach, Nijkerk, 1973.

Bergsma, A.J., *Maatschappelijke verhoudingen*. Brouwer, Arnhem, 1940.

Bolland, G.J.P.J., *Aesthetische geestelijkheid*. Adriani, Leiden, 1907.

Bolland, G.J.P.J., *Zuivere Rede en hare Werkelijkheid*. Adriani, Leiden, 1921.

Bossard, A.M., *Metafysica en Logica*. Stichting Wijsgerige Wetenschap, Rotterdam, 1970. (Stenciluitg.)

Bossard, A.M., "De zich denkende geest." *Handelingen v/h Nederlands Filosofisch Genootschap*, IX (1977) Amsterdam.

Bossard, A.M., "Prolegomena tot Metafysica en Logica." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* Amsterdam, V (1973) p. 45: VI (1974) p. 47.

Bossard, A.M., "Enige inleidende gedachten over de psychologie in de geest van Hegel." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XIII (1981) p. 11 en XIV (1982) p. 56.

Bremer, G.J., "Drie medische modellen." *Huisarts en Wetenschap* 15 (1972) p. 418.

Bremer, G.J., *Klagen*. Stafleu, Alphen a/d Rijn, 1980.

Bremer, G.J., J.C. van Es en A. Hofmans, *Inleiding tot de huisarts-geneeskunde*. Stenfert Kroese, Leiden, 1974.

Bronowski, J., *The Ascent of Man*. B.B.C. London, 1974.

Buma, J.T., *Grondslagen van het medisch denken en handelen*, een schets ener Encyclopaedie der Geneeskunst. Dissertatie 1949. Jasonpers, Universiteitspers, Amsterdam, 1949.

Buytendijk, F.J.J., *Over de Pijn*. Spectrum (Aula), Utrecht/Antwerpen, 1975.

Carp, E.A.D.E., *Medische Psychologie en Pathopsychologie*. Scheltema en Holkema, Amsterdam, 1947.

Cassirer, E., *Essay of Man*. Yale University Press, New Haven & London, 1974.

Commissie inzake het Beroepsgeheim. Rapport. *Medisch Contact* 7 (1952) p. 474.

Deutsch, A., *The mentally Ill in America*. Columbia University Press, New York.

Doorn, J.J.A. van en C.J. Lammers, *Moderne Sociologie*. Spectrum (Aula), Utrecht/Antwerpen, 1967.

Drogendijk, A.C., "De evolutie van het begrip ziekte." *Geneeskundige Bladen*, 1964 p. 107.

Drogendijk, A.C., *Huisartsgeneeskunde*. Bohn, Haarlem, 1965.

Duijker, H.C.J. en P.A. Vroon, *Codex Psychologicus*. Elsevier, Amsterdam, 1981.

Dijkman, F.J.M. en A.J.H. Thiadens, "Failliet der specialisten." *Medisch Contact* 28 (1973) p. 1362.

Elaut, L., *Antieke Geneeskunde*. Standaard boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1960.

Engelhardt, D. von, "Einheitliche umfassende Naturdarstellungen in der Naturwissenschaft um 1800 und Hegel's Philosophie der Natur." *Rete, Strukturgeschichte der Naturwissenschaften*, Band II, Heft 2, 1972.

Engelhardt, D. von und H. Schipperges, *Die innern Verbindungen zwischen Philosophie und Medizin im 20. Jahrhundert*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1980.

Erdmann, J.E., "Grundriss der Psychologie." Overdruk. *De Idee* XXVII 1950: II, XXIX 1951: I en II, XXX 1952: I en II, XXXI 1953: I en II.

Erikson, K., *Community Psychiatry*. American Orthopsychiatry Association, Baltimore, 1965.

Feldstien, L.C., "The human Body as Rhythm and Symbol: a Study in practical Hermeneutics." *Journal of Medicine & Philosophy*, vol. 1 (1976) p. 136.

Fichte, J.G., *Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre*. Meiner Verlag, Hamburg, 1975.

Filosofie voor Medicijnen. Inleiding in de wijsgerige vakken voor studenten in de geneeskunde. Erasmus Universiteit, Rotterdam, 1982.

Forstrom, L.A., "The scientific Autonomy of clinical Medicine." *Journal of Medicine & Philosophy*, vol. 2 (1977) p. 8.

- Fortmann, H., *Wat is er met de mens gebeurd?* Ambo, Baarn, 1971.
- Fortmann, H., *Inleiding tot de Cultuurpsychologie*. Ambo, Baarn, 1971.
- Fraiberg, S.H., *The magic Years*. Scribner, New York, 1959.
- Gadow, S., "Body and Self: A Dialectic." *Journal of Medicine & Philosophy*, vol. 5 (1980) p. 172.
- Gadow, S., *Roundtable Discussion; Clinical Judgment; a critical Appraisal*. Philosophy & Medicine, vol. 6. Engelhardt & Spicker Editors. Reidel, Dordrecht, 1979.
- Geus, C.A. de, "Huisarts, Maatschappij en Wetenschap." *Huisarts en Wetenschap*, 16 (1973) p. 251.
- Glockner, H., *Die Europäische Philosophie*. Reclam, Stuttgart, 1958.
- Griaule, M., *Folk Art of Black Africa*. Paris/New York.
- Groenman, N.H. en P.V. Admiraal, "Aspecten van het placebo-effect." *Patient Care* 9 (1982): 2 p. 17.
- Haan, M.C. den, "Huisarts en specialist." *Medisch Contact* 29 (1974) p. 675.
- Hahn, L.C.G., "Gedachten over de vrede des gemoeds." *Hand. Nederl. Filos. Genoots*. VII (1975).
- Hahn, L.C.G., "De Heer-Knecht verhouding." *Hand. Nederl. Filos. Genoots*. XII (1980) p. 23-34.
- Hahn, L.C.G., "Voorbereiding tot de filosofie van het recht." *Hand. Nederl. Filos. Genoots*. XII (1980) p. 35-62.
- Hahn, L.C.G., *De zelfverantwoording van de geest*. (Vertaling van Hegel's *Phaenomenologie des Geistes*) Futile, Rotterdam, 1980.
- Hampden Turner, Ch., *De geest in kaart gebracht*. Rostrum, Haarlem, 1981.
- Harris, E.E., *The Foundations of Metaphysics in Science*. Allen and Unwin, London, 1965.
- Hartman, D., "Moral Uncertainties in the Practice of Medicine: The Dynamics of Interdependency from a Malakhic Perspective." *Journal of Medicine & Philosophy* vol. 4 (1979): 1 p. 98.
- Have, H.A.J.M. ten, "Geneeskunde en filosofie, aspecten van een wisselvallige relatie." *Nederl. Tijdschr. Geneesk.* 126 (1982) p. 668.
- Hegel, G.W.F., *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*. Meiner Verlag, Hamburg, 1966.
- Hegel, G.W.F., *Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften*. Uitg. Lasson; Meiner Verlag, Hamburg, 1930.
- Hegel, G.W.F., *Die Phaenomenologie des Geistes*. Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1970.

- Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. Uitg. Bolland; Adriani, Leiden, 1901.
- Hessing, J., *Het begrip der cultuur*. Tjeenk Willink, Zwolle, 1934.
- Hessing, J., "Het begrip der geschiedenis." *De Idee* X (1932) p. 307.
- Hessing, J., "De Christelijke Godsidee in hare zelfontwikkeling." *De Idee* VIII (1930): III p. 237.
- Hessing, J., "De geest getuigt, dat de geest de waarheid is." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* I (1969) p. 10-19.
- Hessing, J., *Inleiding tot de wijsbegeerte: Kennis*. Stenciluitgave v/h Bollandgenootschap, Amsterdam, 1942.
- Hessing, J., *Logica als leer van Zuivere Rede*. Van Dishoeck, Bussum, 1941.
- Hessing, J., *Zelfbewustwording des Geestes*. Versluys, Amsterdam, 1925.
- Hessing, J. en J.G. Wattjes, *Bewustzijn en Werkelijkheid*. Kosmos, Amsterdam.
- Heije, J.P., "Journalistiek; Over het wijsgerig, wetenschappelijk begrip der Geneeskunde." *Archief voor Geneeskunde*. Joh. Muller, Amsterdam, 3^e dl. 1843, 4^e dl. 1844.
- Hill, D., *Magie en bijgeloof*. Uitg. Amsterdamboek, 1973.
- Hippocraticum, Corpus*. Het Dieet. 1e boek, hfdst. 4. Vlg. J.V. Meiningen in *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* IX (1977) p. 93.
- Hoes, M.J.A.J.M., "Psychosomatische Geneeskunde: op weg naar de Psychopathologie van gezond en ziek zijn." *Tijdschrift voor Geneesmiddelenonderzoek* 5 (1980) p. 737.
- Horst, L. van der, *Anthropologische Psychiatrie*. Amsterdam, 1946.
- Huygen, F.J.A., "Paradigma's voor de huisartsgeneeskunde." *Huisarts en Wetenschap*. 21 (1978): 12 p. 447-450.
- Illich, I., *Limits to Medicine*. Pelican, Harmondsworth, New York, 1977.
- Jansen, G., *The Doctor-Patient Relationship in an African tribal Society*. Van Gorcum, Assen, 1973.
- Jores, A., *De mens en zijn ziekte*. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- Kamphuis, M., *Wat is social casework?* Samson, Alphen a/d Rijn.
- Karskens, M., "Hobbes over vrijheid, recht en straf." *Wijsgerig Perspectief* 20 (1979): 1 p. 10.
- Kellert, S.R., "A sociocultural Concept of Health and Illness." *Jrnl. of Medicine & Philosophy* vol. 1 (1976): 3 p. 222.

- Keppel Hesselink, J.M. en H.S. Verbrugh, "Dynamische kwaliteiten bij ziekte." *Medisch Contact* 30 (1981) p. 913.
- Kimsma, G.K. "Historische aspecten over pijn." *Aere Perennius*. Medisch Encyclopaedisch Instituut, Amsterdam, April 1972 p. 24.
- Klever, W.N.A., "Spinoza's methodebegrip." *Algemeen Nederl. Tijdschr. v. Wijsbegeerte* 74 (1982) p. 28.
- Koninklijke Nederl. Maatsch. tbd. Geneeskunst. *Medische Ethiek en Gedragsleer*. 1959.
- Kraft, Th.B., *Overspanning*, Bohn, Haarlem, 1972.
- Kuipers, P.C., *De mens en zijn verhaal*. Athenaeum, Polak en Van Gennep, Amsterdam, 1976.
- Kuiper, P.C., "Het mensbeeld in de psychoanalyse" in: Parreren, C. F. van der en J.G. van der Bend, *Psychologie en Mensbeeld*. Ambo, Baarn, 1979.
- Kwant, R.C., *Mensbeelden, filosofie in een pluriforme samenleving*. Samson, Alphen a/d Rijn, 1975.
- Kwant, R.C., *Sociale Filosofie*. Aula, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1969.
- Lafeber, Chr., "Anorexia nervosa." *Nederl. Tijdschr. v. Geneesk.* 109 (1965) p. 1718-1725.
- Landmann, M., *Filosofische anthropologie*. Aula, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1971.
- Leenen, H.J.J., *Rechten van mensen in de gezondheidszorg*. Samson, Alphen a/d Rijn, 1978.
- Lindeboom, G.A., *Begrippen in de Geneeskunde*. Bohn, Haarlem, 1967.
- Lindeboom, G.A., "Doelstellingen en strevingen in de gezondheidszorg." *Medisch Contact* 27 (1972) p. 1231 e.v.
- Londen, J.M.C. van, "Rol en taak van de huisarts." *Medisch Contact* 34 (1979): 6 p. 176.
- Margolis, J., "The Concept of Disease." *Jrn. of Medicine & Philosophy* 1 (1976) p. 238.
- Meerloo, J.A.M., *Illness and Cure*. New York/London, 1964.
- Meerloo, J.A.M., *Psychische eerste hulp*. Ambo, Baarn, 1972.
- Meerum Terwogt, P.C.E., *Wat is Psychologie?* Paris, Amsterdam, 1928.
- Mees, J.M., "Huisarts en Specialist." *Medisch Contact* 28 (1973) p. 767.
- Mees, J.M., "Drie Paradigma's in de Geneeskunde." *Huisarts en Wetenschap* 22 (1979) p. 288.

- Mees, J.M., "Vrijheid en vrije tijd." *Medisch Contact* 17 (1962) p.802.
- Meininger, J.V., "De betekenis van het klagen in de geneeskunde." *Metamedica* 5 (1975) p. 141.
- Meininger, J.V., "Het denken van René Descartes." *Nederl. Filos. Genoots.* Amsterdam, 1970.
- Meininger, J.V., "Dialektiek en negatie in het denken van Hegel." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* IX (1977) p. 86.
- Meininger, J.V., *Emotie en ziekte*. Instituut v. Sociale Geneeskunde, Rijks Univ. Utrecht, 1974.
- Meininger, J.V., "Filosoferen over gezondheidszorg." *Maatschappelijke Gezondheidszorg* VI (1979): 11 p. 48.
- Meininger, J.V., *Grondproblemen in de sociale geneeskunde*. Rijks Universiteit Utrecht, 1972.
- Meininger, J.V., *De patient en zijn geneesheer*. Orion, Den Haag, 1958.
- Meininger, J.V., *Wetenschapskunde*. Stichting Wijsgerige Wetenschap, Rotterdam, 1970.
- Meininger, J.V., *Ziekzijn en ziekte in de geschiedenis der geneeskunde*. Stencil, Utrecht, 1972.
- Melker, R.A. de, "Huisarts en Specialist." *Medisch Contact* 28 (1973) p. 631.
- Metz, W., *Het verschijnsel Pijn*. Bohn, Haarlem, 1964.
- Metz, W., *Pijn, een teer punt*. Callenbach, Nijkerk, 1975.
- Meyler, F.L., "Zekerheden en onzekerheden in de geneeskunde." *Medisch Contact* 37 (1982): 7 p. 189.
- Müller, G.E., "Philosophy and Medicine." *The personalist* Vol. 50: 2 p. 268 e.v.
- Munson, R., "Why Medicine cannot be a Science." *Journal of Medicine & Philosophy* 6 (1981) p. 183.
- Nederlands Bijbelgenootschap en Katholieke Bijbelstichting, *Groot Nieuws voor U*. Amsterdam/Boxtel, 1972.
- Niehorster, L., "De dynamiek van den redelijken geest." *De Idee* XVII (1939): I p. 1.
- Niehorster, L., "Geloof, twijfel en zich waarmakende zekerheid." *De Idee* XXVIII (1950): II p. 75.
- Niehorster, L., "'Over' Hegel." *De Idee* XXV (1947): I p. 84.
- Niehorster, L., "Schoonheid, die nog geen kunst, kunst, die nog geen schoonheid is en schone kunst." *De Idee* XXVI (1948) p. 162-166.

Oxford, *The Concise Oxford Dictionary*. Clarendon Press, Oxford, 1956.

Offerhaus, R.E., "Van oude en nieuwe woorden." *Medisch Contact* 30 (1975); Psyche p. 1190; Bewustzijn p. 1239; Emotioneel en rationeel p. 1301; Activiteitsniveau p. 1375.

Pannekoek, A., *Anthropogenese, een studie over het ontstaan van de mens*. Noord-Hollandse Uitg. Maatsch. Amsterdam, 1945.

Pellegrino, E.D., "Is a common Denominator possible for professional medical Ethics?" *Metamedicine* vol. 3 (1982): 1 p. 139.

Pellegrino, E.D., "Philosophy of Medicine: Problematic and Potential." *Jrnl. Medicine & Philosophy* vol. 1 (1976): 1 p. 5.

Potok, Ch., *In the Beginning*. Penguin, Harmondsworth, New York, 1975.

Querido, A., *Inleiding tot een integrale geneeskunde*. De Tijdstroom, Lochem, 1955.

Reitsma, F.E., "Het 'Institute for the Study of Humanistic Medicine' San Francisco." *Medisch Contact* 31 (1976) p. 1445.

Rieff, Ph., *The Triumph of the Therapeutic*. Harper Torchbooks, London, 1966.

Rümke, H.C., *Psychiatrie*. Scheltema & Holkema, Amsterdam, 1969.

Rijpma, S., "De huisarts en de nieuwe schaarste." *Medisch Contact* 29 (1974) p. 994.

Saffron, M., *Medicine, an illustrated History*. Abrams Inc. New York, 1978.

Sartre, J.P., *L'Existentialisme est une humanisme*. Paris, 1946.

Schenk, G., (vert. H. Leids) *De Mens*. Van Lochem Slaterus, Arnhem, 1961.

Schilfgaarde, P. van, *Over de ziel en de zielkunde*. Brill, Leiden, 1938.

Schipperges, H., *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte*. Thieme, Stuttgart, 1970.

Schipperges, H., E. Seidler und P.U. Unschuld, *Krankheit, Heilkunst, Heilung*. Alber, Freiburg/München, 1978.

Schmidbauer, W., *Van magie tot psychotherapie*. De Toorts, Haarlem, 1971.

Schofield, W., *Psychotherapy, the Purchase of Friendship*. Spectrum Book, New Jersey, 1964.

Schulte, J.E., "Het wezen van de mens." *Medisch Contact* 30 (1975) p. 230-232.

- Snapper, I. en A.I. Kahn, *Bedside Medicine*. Grune & Stratton, New York, 1967.
- Sontag, S., *Illness as Metaphor*. Vintage Books, New York, 1979.
- Spicker, St.F., *The Philosophy of the Body± Rejections of Cartesian Dualism*. Quadrangle/Times Publications, New York, 1970.
- Spicker, St.F., *The Philosophy of the Body: Rejections of Cartesian sophical Anthropology to Philosophy of Medicine.* " *Jrnl. Medicine & Philosophy* vol. 1 (1976): 2 p. 104.
- Stace, W.T., *The Philosophy of Hegel*. Dover Publications, New York, 1955.
- Strasser, S., *Fenomenologie en empirische menskunde*. Van Lochem Slaterus, Deventer, 1973.
- Stroink, J.H.H., "Plicht; verhandeling terzake van het begrip plicht." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XVI (1982) p. 15-50.
- Stutterheim, C.F.P., *Inleiding tot de taalfilosofie*. Standaard, Antwerpen, 1949.
- Swart, J.H.H. de, "Huisarts en het begrip vrij beroep." *Medisch Contact* 27 (1972) p. 1255.
- Szumowski, W., "La Philosophie de la Médecine, son histoire, son essence, sa dénomination et sa définition." *Archives Internationales d' Histoire des Sciences*. Juillet 1949: 8 p. 1138.
- Taylor, Ch., *Hegel*. Cambridge University Press, London/New York, 1977.
- Telders, B.M. "De geschiedenis van het Godsgericht." *Verzamelde Werken* Dl. I. M. Nijhoff, Den Haag, 1947.
- Telders, B.M., e.a. *De student aan de Leidsche Academie*. Stenfort Kroese, Leiden, 1939.
- Thielens, V.C.L., "Huisarts en Specialist." *Medisch Contact* 29 (1974) p. 589.
- Thomas, L., "A meliorist View of Disease and Dying." *Jrnl. Medicine & Philosophy* vol. 1: 3 p. 212.
- Tiemersma, D., "Menselijke subjectiviteit in de geneeskunde." *Medisch Contact* 23 (1978) p. 706.
- Toulmin, S., "On the Nature of the Physician's Understanding." *Jrnl. Medicine & Philosophy* vol. 1 (1976): 1 p. 32.
- Towers, B., "The Origin and Development of living Forms." *Jrn. Medicine & Philosophy* vol. 3 (1978) p. 88.
- Treub, H., *Geneeskundige Bladen*, 1908 p. 154.

- Veatch, R.M., "Professional Medical Ethics." *Jrnl. Medicine & Philosophy* vol. 4 (1979) p. 1.
- Verbrugh, H.S., *Geneeskunde op dood spoor*. Lemniscaat, Rotterdam, 1974.
- Verbrught, H.S., *Paradigma's en begripsontwikkeling in de ziekteleer*. De Toorts, Haarlem, 1978.
- Vereniging van Raden van Arbeid. *De kleine Gids voor de Nederlandse sociale zekerheid*. Amsterdam, 1982.
- Vossen, J.J.J.H., "De cybernetica in de gezondheidszorg." *Medisch Contact* 30 (1975) p. 307.
- Vossen, J.J.J.H., "De patiënt-arts relatie in de huidige kentering der tijden." *Medisch Contact* 35 (1980) p. 195.
- Vries, J. de, "Humanistische geneeskunde; op weg naar een geneeskunde en gezondheidszorg van de gehele mens." *Nederl. Tijdschr. Geneesk.* 121 (1977) p. 700.
- Werf, G.Th. van der, "Wat betekent voor de huisarts integrale zorg?" *Huisarts en Wetenschap* 25 (1982) p. 46-49.
- West, M.L., *The Ambassador*. Dellbook, New York, 1971.
- West, M.L., *The Clowns of God*. Bantam Books, New York, 1981.
- West, M.L., *The Tower of Babel*. Dellbook, New York, 1969.
- Weijel, J.A., *Medische psychologie*. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- Weijel, J.A., *De mensen hebben geen leven*. Bohn, Haarlem, 1970.
- Wigersma, B., "Idee en Natuur, benevens de categorieën der meetkunde." *De Idee* XVI (1938): I p. 22.
- Wigersma, B., "Inleiding tot de Geschiedenis der Philosophie." *De Idee* XXVIII (1950) p. 5.
- Wigersma, B., *Inleiding tot het wijsgerig denken*. Van Dishoeck, Bussum, 1948.
- Wigersma, B., *Natuurphilosophie*. Van Dishoeck, Bussum, 1951.
- Wigersma, B., "De ontwikkeling van den enkeling tot het bewustzijn zijner vrijheid." *De Idee* XIV (1936) p. 32.
- Wigersma, B., "Het proces der zedelijkheid." *De Idee* XXXIV (1956): I en II en XXXV (1957): II.
- Wigersma, B., "Vrijheid, Recht en Straf." *De Idee* XXXII (1954): II p. 63.
- Wigersma, B., "Vrijheid, Recht en Straf; het moraliseren." *De Idee* XXXIII (1955): I p. 1.
- Wolffers, I., "Het medisch jargon." *Medisch Contact* 36 (1981) p. 947.

World Health Organization. *Technical Report Series 69*. Genève, 1953.
World Medical Assembly. "Resolutions WMA on medical Secrecy." *Medisch Contact* 28 (1973) p. 1239.

Wijk, N. van en C.B. van Haeringen. *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Nijhoff, Den Haag, 1976.

Ziegler, A.J., "Gesundheit als Heiligtum?" *Die Neue Zürcher Zeitung*, 14/07/1974.

Noten (verantwoording)

- 1 Hessing, J., *Zelfbewustwording des Geestes*. Versluys, Amsterdam, 1925.
- 2 Meyler, F.L., "Zekerheden en onzekerheden in de geneeskunde." *Medisch Contact* 37 (1982): 7: 189.
- 3 Heye, J.P., *Journalistiek*; over het wijsgerige wetenschappelijke begrip der Geneeskunde, Archief voor Geneeskunde. Joh. Muller, Amsterdam, 1844 (p. 292-293).
- 4 Verburgh, H.S., *Geneeskunde op dood spoor*. Lemniscaat, 1974 (p. 165).
- 5 Vossen, J.J.J.H., "De cybernetica van de gezondheidszorg." *Medisch Contact* 30 (1975): 216-217.
- 6 Buma, J.T., *Grondslagen van het medisch denken en handelen*, een schets ener Encyclopedie der Geneeskunst. Jasonpers, Universiteitspers, Amsterdam, 1949 (p.16).
- 7 Londen, J.M.C. van, "Rol en taak van de huisarts." *Medisch Contact* 34 (1979): 176.
- 8 Schulte, J.E., "Het wezen van de mens." *Medisch Contact* 30 (1975): 230-232.
- 9 Zie: Schipperges, H., E. Seidler und P.U. Unschuld, *Krankheit, Heilkunst, Heilung*. Alber, Freiburg/München, 1978.
- 10 Hessing, J., *Zelfbewustwording des geestes*. (p. 13, 16, 17) Versluys, Amsterdam, 1925.
- 11 Heye, J.P. Zie noot 3. Archief van 1843 (p. 478). Deze aanhaling is naar Paracelsus.
- 12 Auber, C.E., *Traité de philosophie médicale*. Lexikon der hervorragende Aerzte aller Zeiten und Völker. 1839, II' ed.
- 13 Szumowski, W., "La philosophie de la Médecine, son histoire, son essence, sa démonstration et sa définition." *Archives Int. d'Hist. d. Sciences*, Juillet 1949: 8: 1138.
Zie overigens ook: Pellegrino, E.D., "Philosophy of Medicine: Problematic and Potential." *Jrnl. Medicine & Philosophy* 1 (1976):5.

Noten (Deel I, hoofdstuk 1)

- 1 Bolland, G.J.P.J., *Zuivere Rede en hare Werkelijkheid*. Spreuken II:41. Adriani, Leiden, 1921.

- 2 Ten Have, H.A.J.M., "Geneeskunde en Filosofie, aspecten van een wisselvallige relatie." *Ned. Tijdschr. Geneesk.* 1982, 127: p. 668.
Zie ook: *Filosofie voor Medicijnen*: Inleiding in de wijsgerige vakken voor studenten in de geneeskunde. Erasmus Univ. Rotterdam, 1982.
- 3 Klever, W.N.A., "Spinoza's methodebegrip." *Alg. Ned. Tijdschr. Wijsbegeerte* 74 (1982): 28.
- 4 Zie over de 'zich grondende grond': Bossard, A.M., "Enige inleidende gedachten over de psychologie in de geest van Hegel." *Hand. Ned. Filos. Genootsch.* XIII (1981): 12.
- 5 Meininger, J.V., *Wetenschapskunde* p. 23. Stichting Wijsgerige Wetenschap, Rotterdam, 1970.
- 6 Niehorster, L., "'Over' Hegel." *De Idee* XXV (1947): 82.
- 7 Bernstein, R.J., "Why Hegel now?" *Reviews of Metaphysics* vol. 31, sept. 1977.
- 8 Gadow, S., "Round table discussion." *Clinical Judgment: a critical appraisal. Philosophy & Medicine*, vol. 6. H.T. Engelhardt, S.F. Spicker & B. Towers. Reidel, Dordrecht, 1979.
- 9 West, M., *The Clowns of God*. p. 295. Bantam Books, New York, 1981.
- 10 Meininger, J.V., "Dialectiek en Negatie in het denken van Hegel." *Hand. Ned. Filos. Genootsch.* IX (1977): 86.
- 11 *Corpus Hippocraticum*. Het Dieet. 8e boek, Hfdst. iv. Vlg. Meininger, J.V., *Hand. Ned. Filos. Genootsch.* IX (1977): 93.
- 12 Niehorster, L., "De Dynamiek van den redelijken Geest." *De Idee* XVII (1939): 1.
- 13 Wigtersma, B., *Inleiding tot het wijsgerig denken*, p. 40. Van Dishoeck, Bussum, 1948.
- 14 Stace, W.T., *The Philosophy of Hegel*. p. 123-133. Dover Publications, New York, 1955.
- 15 Zie noot 12, *De Idee* XVII (1939) p. 34-35.
- 16 Hessing, J., *De zelfbewustwording des geestes*. Voorbereiding. Versluys, Amsterdam, 1925.
- 17 Bossard, A.M., *Metafysica en Logica*, p. 23. Sticht. Wijsgerige Wetenschap, Rotterdam, 1970.

- 1 Erdmann, J.E., "Grundriss der Psychologie." 1862. Overdruk in *De Idee* XXVIII (1950): II; XXIX (1951): I en II; XXX (1952): I en II; XXXI (1953): I en II.
- 2 Taylor, Ch., *Hegel*. Cambridge Univers. Press, 1977. p. 107.
- 3 Hessing, J., "Het begrip der geschiedenis." *De Idee* X (1932): 307.
- 4 Wigersma, B., "Inleiding tot de geschiedenis der filosofie." *De Idee* XXVIII (1950): 21.
- 5 Idem, p. 31.
- 6 Zie Mattheus 10:29 en Lucas 12:6-7.
- 7 Harris, E.E., Mondelinge mededeling.
- 8 Wigersma, B., "Idee en Natuur, benevens de categorieën der Meetkunde." *De Idee* XVI (1938): p. 29.
- 9 Towers, B., "The Origin and Development of living Forms." *Jrnl. of Medicine & Philosophy*. Vol. 3 (1978) p. 88.
- 10 Baaren, Th.P. van, *Scheppingsverhalen*. Querido, Amsterdam, 1964.
- 11 Wigersma, B., *Natuurfilosofie*, p. 69. Van Dishoeck, Bussum, 1952.
- 12 Wigersma, B., "De ontwikkeling van de enkeling tot het bewustzijn van zijn vrijheid." *De Idee* XIV (1936) p. 32.
- 13 Harris, E.E., Mondelinge mededeling.
- 14 Harris, E.E., *The Foundation of Metaphysics in Science*. p. 199. Allen & Unwin, London, 1965.
- 15 Bolland, G.J.P.J., *Zuivere Rede en hare Werkelijkheid*, p. 353. Adriani, Leiden, 1921.
- 16 Meerum Terwogt, P.C.E., *Wat is Psychologie?* Amsterdam, 1928.
- 17 Harris, E.E., *Op.cit.* p. 242.
- 18 Hegel, G.W.F., *Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften*. Paragraph 337, Zusatz.
- 19 Berg, J.H. van den, *Kroniek der Psychologie*. p. 19. Callenbach, Nijkerk, 1973.
- 20 Harris, E.E., *Op.cit.* p. 307.
- 21 Niehorster, L., "Geloof, twijfel en zich waarmakende zekerheid." *De Idee* XXVIII (1950): II.
- 22 Harris, E.E., *Op.cit.* p. 279.

- 23 Hoes, M.J.A.J.M., "Psychosomatische Geneeskunde: op weg naar de psychobiologie van gezond en ziek zijn." *Tijdschr. v. Geneesmiddelenonderzoek*. V (1980) p. 737.
- 24 Harris, E.E., *Op.cit.* p. 280 en 308.
- 25 Wigersma, B., "Idee en Natuur, benevens de categorieën der Meetkunde." *De Idee* XVI (1938), p. 22.
- 26 Idem, p. 22.

Noten (Deel I, hoofdstuk 3)

- 1 Dé mens bestaat natuurlijk niet. Dé mens is categorie! De enige wijze, waarop dé mens zich laat voorstellen, is: als Adam, de levende ziel, en als Jezus, de levend makende geest. (Zie I Kor. 15:45).
- 2 Buma, J.T., *Grondslagen van het medisch denken en handelen*, een schets ener Encyclopaedie der Geneeskunst, p. 31. Jasonpers, Universiteitspers, Amsterdam, 1949.
- 3 Idem, p. 3.
- 4 "Medische Ethiek en Gedragsleer", p. 14. *Koninkl. Ned. Maatsch. tbd. Geneeskunst*, 1959, 3' druk.
- 5 Buma, J.T., *Op.cit.* p. 76.
- 6 Pellegrino, E.D., "Is a common Denominator possible for professional medical Ethics?" *Metamedicine*, vol. 3 (1982): 1 p. 139.
- 7 Toulmin, S., "On the Nature of the Physician's Understanding." *Jrnl. of Medicine & Philosophy*, vol. I (1976): 1 p. 41.
- 8 Hegel, G.W.F., *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*. p. 108-109. Meiner Verlag, Hamburg, 1966.
- 9 Wijk, N. van en C.B. van Haeringen, *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, p. 187-188. Nijhoff, Den Haag, 1976.
- 10 Schenk, G., *De Mens*, p. 28-29. Van Lochem Slaterus, Arnhem, 1961.
- 11 Spicker, S.F., "Terra firma and infirma Species: from medical philosophical Anthropology to Philosophy of Medicine." *Jrnl. Medicine & Philosophy*, vol. I (1976): 2, p. 130.
- 12 Pannekoek, A., *Anthropogenese*, p. 6-12. Noordhollandse Uitg. Mij, 1945.
- 13 Genesis 2:19-20: "Want als de Heere God uit de aarde al het ge-

- dierte des velds, en al het gevogelte des hemels gemaakt had, zo bracht Hij die tot Adam, om te zien hoe hij ze noemen zou; en zo als Adam alle levende ziel noemen zou, dat zou haar naam zijn. Zo had Adam genoemd de namen van al het vee, en van het gevogelte des hemels, en van al het gedierte des velds."
- 14 Pannekoek, A., *Op.cit.*, p. 42-43.
 - 15 Zie ook Bakker, R., *Wijsgerige Anthropologie van de 20' eeuw*. p. 18-19. Van Gorcum, Assen, 1981.
 - 16 Hegel, G.W.F., *Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften*, Paragraph 359.
 - 17 Landmann, M., *Filosofische Anthropologie*, p. 19, 29 en 33. Aula, Utrecht, 1971.
 - 18 Hegel, G.W.F., *Op.cit.* Paragraph 401.
 - 19 Strasser, S., *Fenomenologie en empirische menskunde*. p. 17-18. Van Lochem Slaterus, Arnhem, 1973.
 - 20 Luypen, W., in: R.C. Kwant's: *Mensbeelden in een pluriforme samenleving*, p. 79. Samson, Alphen a/d Rijn, 1975.
 - 21 Heije, J.P., "Journalistiek; over het wijsgerig wetenschappelijk begrip der Geneeskunde." *Archief voor Geneeskunde*, p. 480-481. Joh. Muller, Amsterdam, 1843.
 - 22 Duijker, H.C.J. en P.A. Vroon, *Codex Psychologicus*, p. 4. Elsevier, Amsterdam, 1981.
 - 23 Carp, E.A.D.E., *Medische Psychologie en Pathopsychologie*. p.iv. Scheltema & Holkema, Amsterdam, 1947.
 - 24 Bossard, A.M., "De zich denkende geest." *Handelingen Nederl. Filos. Genootsch.* IX (1977) p. 37.
 - 25 Hegel, G.W.F., *Op.cit.* Paragraph 395.
 - 26 Erdmann, J.E., "Grundriss der Psychologie." Paragraph 11, 13, 14. Overdruk in *De Idee* XXVIII (1950): II; XXIX (1951): I en II; XXX (1952): I en II; XXXI (1953): I en II.
Zie bovendien: Hegel, G.W.F., *Op.cit.* Paragraph 381.
 - 27 Harris, E.E., *Foundation of Metaphysics in Science*. p. 311. Allen & Unwin, London, 1965.
 - 28 Idem, p. 326.
 - 29 Hegel, G.W.F., *Op.cit.* Paragraph 395.
 - 30 Meininger, J.V., *De Patient en zijn Geneesheer*, p. 37. Orion, Den Haag, 1958.
 - 31 Hegel, G.W.F., *Op.cit.* Par. 411.

- 32 Idem, Par. 402 en 412.
- 33 Schilfgaard, P. van, *Over de Ziel en de Zielkunde*, p. 16, 17, 19. Brill, Leiden, 1938.
- 34 Harris, E.E., Op.cit. p. 314.
- 35 Idem, p. 330.
- 36 Idem, p. 334.
- 37 Taylor, Ch., *Hegel*, p. 107. Cambridge University Press, London/New York, 1977.
- 38 Helsing, J., *Zelfbewustwording des geestes*, p. 17. Versluys, Amsterdam, 1925.
- 39 Erdmann, J.E., Op.cit. Par. 68: "Als Ich ist der Geist von seiner Aussenwelt unterschieden. Indem sie aber seine Aussenwelt ist, d.h. eigentlich nur der Complex der eigenen Bestimmtheiten, ist Ich wesentlich auf sie bezogen. Der Geist als Bewusstsein ist deswegen Beziehung auf seine Aussenwelt. Ist er aber dies, so erscheint seine Entwicklung eben sowohl des Ichs als seines Objectes; beide ändern sich mit einander. Das Bewusstsein wird anfänglich anfangendes, d.h. unmittelbares Bewusstsein sein, und da sich das Ich mit dem Objecte ändert, wird jedem von beiden die Unmittelbarkeit zukommen. In seiner Unmittelbarkeit ist das Bewusstsein sinnliches Bewusstsein."

"Im Ganzen erscheint der Geist, der als Individuum in Weise der Unmittelbarkeit erschien, hier als Beziehung und darum als Vermittlung. Logisch ausgedrückt ist er in die Sphäre des Wesens und der Erscheinung getreten. Daher Phaenomenologie."

Glockener, H., schrijft in *Die europäische Philosophie* p. 760 (Reclam, Stuttgart, 1958): "Die Phänomenologie des Geistes stellt die Entdeckungsreisen des menschlichen Bewusstseins dar, welches aus der Natur heraustritt und sich mit der Geistigkeit bekannt macht, die sein wahres Wesen ist - dabei jedoch nur in einen Spiegel schaut, den es sich selber vorhält und im welchem nun eine lange Reihe typisch charakteristischen 'Gestalten' vorüberzieht, in denen sich die 'Substanz' als 'Subject' enthüllt und die Freiheit mit schicksalhafter Notwendigkeit in die Erscheinung tritt."

Husserl, E., schrijft in *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* (naar Glockner, Op.cit. p. 1012): "Die Phänomenologie ist die Wissenschaft, von dem rei-

- nen oder transzendentalen Bewusstsein nach seinen erlebnismässigen und vermeintlichen Bestanden."
- 40 Luypen, W., in H.C. Kwant's *Mensbeelden in een pluriforme samenleving*, p. 92. Samson, Alphen a/d Rijn, 1975. Zie ook: J.G. Fichte: *Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre*, 37-38. Meiner, Hamburg, 1975.
 - 41 Hessing, J., *Kennis*, Uitg. Bollandgenootschap voor Zuivere Rede, Amsterdam, 1942.
 - 41 (vervolg) Hessing, J. en J.G. Wattjes, *Bewustzijn en Werkelijkheid*, p. 253. Kosmos, Amsterdam.
Hessing, J., "De geest getuigt, dat de geest de waarheid is." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* I (1969) p. 10-19.
Bolland, G.J.P.J., *Zuivere Rede e.h. Werkelijkheid*. Adriani, Leiden, 1921. Spreuken I:774-778.
 - 42 Hessing, J., "De Christelijke Godsidee in hare zelfontwikkeling." *De Idee VIII* (1930): III, p. 290.
 - 43 Landmann, M., *Filosofische Anthropologie*. 1^e hoofdstuk. Aula, Utrecht, 1971.
 - 44 Pannekoek, A., *Anthropogenese*, p. 24 en 56. Noord-Holl. Uitg. Mij. 1945.
 - 45 Hubbeling, H.G., in R.C. Kwant's *Mensbeelden in een pluriforme samenleving* p. 144-145. Samson, Alphen a/d Rijn, 1975:
"De analytische filosofie gaat uit van de taal. Wat gesproken wordt is controleerbaar voor het verstand." Verder schrijft hij: "Het verstand zou niet verder komen dan het gewone logische en rekenkundige denken. De rede zou de wereld en het mens-zijn eerst in zijn totaliteit, in zijn geheel kunnen begrijpen. De rede is scheppend, het verstand registrerend. De analytische filosofie staat wantrouwend tegenover de diepzinnigheid van de rede."
 - 46 Huygen, F.J.A. in G.J. Bremer, J.C. van Es en A. Hofmans's *Inleiding tot de Huisartsgeneeskunde*, p. I: 185. Stenfert Kroese, Leiden, 1947.
 - 47 In de maatschappij, of in de overgang van gezin naar maatschappij, dus in de puberteit, vindt de individualisering plaats (liever personalisering), het zoeken naar autonomie, IK-bevestiging, nieuwe integratie. Aan de andere kant vindt er een isolering plaats, een afsplitsing - namelijk van het gezin - een desintegratie. Zie hierover: H. Fortmann's *Wat is er met de mens gebeurd?* Ambo, Baarn, 1971.

- Desintegratie en integratie vormen echter een en hetzelfde proces; zij zijn het ene proces van personalisering in de puberteit.
- 48 Bergsma, A.J., *Maatschappelijke verhoudingen*. Brouwer, Arnhem, 1940.
- 49 In de moderne verzakelijking noemt men het gezin, waarin men geboren en getogen is, het 'oriëntatie'gezin; men noemt het eigen gezin, waarin men zelf kinderen krijgt en opvoedt het 'procreatie'-gezin. Zie G.J. Bremer enz. van noot 46.
- 50 Doorn, J.A.A. van en C.J. Lammers, *Moderne sociologie*. p. 136-137. Aula, Utrecht, 1967.
- 51 Bolland, G.J.P.J., Op.cit. Spreuken I:779, 880 en 882.
- 52 In de Statenvertaling is de gelukzaligheid verbonden aan de vreeze des Heren: "Welgelukzalig is een iegelijk, die den Here vreest, die in Zijn wegen wandelt. Want gij zult eten den arbeid uwer handen; welgelukzalig zult gij zijn, en het zal u wel gaan." In de door de Joden in het Amerikaans vertaalde Torah staat: "When thou eatest the labour of thy hands, happy shalt you be, and it shall be well with thee." Hier is de gelukzaligheid dus wél verbonden met de arbeid.
- 53 Bremer, G.J. enz., Op.cit. (noot 46).
- 54 Hahn, L.C.G., "Vorbereiding tot de filosofie van het Recht." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XII (1980) p. 35-62.
- 55 Hessing, J., "De Christelijke Godsidee in hare zelfontwikkeling." *De Idee* VII (1930): III p. 290.
- 56 Karskens, M., "Th. Hobbes over Vrijheid, Wet en Recht." *Wijsgerig Perspectief* 20 (1979): 1 p. 10-12.
- 57 Als Adam en Eva zijn de mensen elkaar een geschenk; als Kain en Abel zijn zij elkaar een last. Zie hierover: J.H. van den Berg's *Kroniek der Psychologie*. Callenbach, Nijkerk, 1973.
- 58 Beneditty, N. de, "Schijn en wezen in het recht." *De Idee* XI (1933): II p. 103-127.
- 59 Bolland, G.J.P.J., Op.cit. p. 421.
- 60 Cassirer, E., *Essay on Man*. Aangehaald door J.A.M. Meerloo, *Lachen, Dansen en Rebelle*. Van Gorcum, Assen, 1970.
- 61 Stroink, J.H.H., "Verhandeling ter zake van het begrip plicht." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XIV (1982) p. 15.
- 62 Wijk, N. van en C.B. van Haeringen, *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. Nijhoff, Den Haag, 1976.

- 63 Meininger, J.V., *Grondproblemen in de Sociale Geneeskunde*. Rijksuniversiteit, Utrecht, 1972.
- 64 Lindeboom, G.A., "Doelstellingen en strevingen in de Gezondheidszorg." *Medisch Contact* 27 (1972) p. 1231 e.v.
- 65 Andronicos, M., *Op zoek naar Europa*. NOS-Televisie/H. van der Werff. November 1982.
- 66 Zie hierover: B. Wigersma, "Vrijheid, recht en straf. Het moraliseren. Het proces der zedelijkheid." *De Idee* XXXII (1954) p. 63; XXXIII (1955) p. 1; XXXIV (1956): I, p. 43 en XXXV (1957) p. 49.
- 67 Berg, H.J. van den, *Kroniek der Psychologie*. p. 68. Callenbach, Nijkerk, 1973. (Ruth Benedict in "Patterns of Culture").
- 68 Landmann, M., *Op.cit.* p. 12, 13, 15, 29, 33 en 68.
- 69 Idem, p. 38.
- 70 Hessing, J., *Het begrip der cultuur*. p. 10, 11 en 31. Tjeenk Willink, Zwolle, 1934.

Op p. 15 van dat essay schrijft hij, in het kort weergegeven: Het woord cultuur hangt samen met verzorging en bearbeiding; in agricultuur met landbouw en voedselvoorziening. In cultura animi is cultuur beschaving. Verder vindt men in het woord cultus de betekenis van versiering en opsmuk; namelijk de wijze waarin en waarop de mens aan zijn behoeften voldoet. Tevens het doorgeven van deze wijzen van doen aan de jongeren in de opvoeding. Tenslotte betekent cultus nog: verering, aanbidding en offering: het godsdienstig leven.

Ter wille van eigen instandhouding schept de mens zich zijn cultuur; om te beginnen zijn manier van natuurlijke behoeftenbevrediging. Hierbij behoren ook de wijzen, waarop hij zich economisch en politiek verwerkelijkt en handhaaft. Dus ook de wijze van weerbaarheid in zijn cultuurgoed. Tenslotte schept de mens zich zaken, waarin en waardoor hij uitgaat boven zijn natuurlijke behoeften, die voor zijn natuurlijk leven onnuttig zijn en waarin hij onbaatzuchtig belang stelt: schoonheid, religiositeit en wijsbegeerte.

Noten (Deel II, hoofdstuk 1)

- 1 Murphy, W.P., Wandspreuk collegezaal Interne Geneeskunde, Leiden.

- 2 Niehorster, L., "'Over' Hegel." *De Idee* XXV (1947): I p. 105.
- 3 Erdmann, J.E., *Grundriss der Psychologie*. Zie noot 1 van I.2.
- 4 Metz, W., *Pijn, een teer punt*. Callenbach, Nijkerk, 1975.
Kimsma, G.K., *Historische aspecten van Pijn*. Aere Perennius, Amsterdam, 1972, p. 24.
- 5 Berg, J.H. van den, *Psychologie van het ziekbed*. p. 8 en 25.
Callenbach, Nijkerk, 1963.
- 6 Seidler, E. in: Schipperges, H., E. Seidler en P.U. Unschuld's *Krankheit, Heilkunst, Heilung*. Alber, Freiburg/ München, 1978.
- 7 Lafeber, Chr., "Anorexia nervosa." *Ned. Tijdschrift Geneeskunde* 109 (1965) p. 1718-1725.
- 8 Berg, J.H. van den, *Het Menselijk Lichaam*. Callenbach, Nijkerk, dl. I 1960; dl. II 1961.
Idem. *Psychologie van het ziekbed*. (zie noot 5)
- 9 Hahn, L.C.G., "De vrede des gemoeds." *Hand. Nederl. Filos. Genoots*. VII (1975).
- 10 Hahn, L.C.G., Mondelinge mededeling: "Want gemeenlijk zoekt de mens de oorzaak van zijn ziekten niet bij zichzelf, maar ergens anders. Zelden zegt de mens zelf de oorzaak te zijn. Door de oorzaak buiten zich te projecteren, schuift de mens tegelijkertijd de verantwoordelijkheid van zich af."
- 11 Elaut, L., *Antieke Geneeskunde*. Standaard Boekh. Antwerpen/ Amsterdam, 1960: "Vanouds was in het beschaafde Oosten de godsgedachte onafscheidbaar verbonden met het medische denken. De mens werd ziek, omdat een boze God het op hem gemunt had. Meestal heerste de overtuiging, dat de ziekte een straf was vanwege een in haar voorrechten gekrenkte godheid; aangedaan onrecht vereiste vergelding." p. 29.
Zie ook: H. Schipperges: *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte*. Thieme, Stuttgart, 1970. p. 27: "Het Assyrische woord voor ziekte, 'Shertu', betekent ook zonde, zedelijke onreinheid, straf en de toorn der Goden."
Zie ook Mueller, G.E., "Philosophy and Medicine." *The Personalist, An International Review of Philosophy*. California, Vol. 50: 2 p. 268 e.v. Hieruit: Here I am afflicted, yet have done no wrong", woorden van Job.
- 12 Genesis 3:16-17.
- 13 Illich, I., *Limits to Medicine*. Harmondsworth, New York, Pelican, 1977.

- 14 Hegel, G.W.F., *Die Philosophie der Religion*. Bollanduitg. Adriani, Leiden, p. 15.
- 15 *Groot nieuws voor u*. Bijbelgenoots./Katholieke Bijbelstichting. Amsterdam/Boxtel, 1972.
- 16 Illich, I., Op.cit. p. 155.
- 17 Spicker, St.F., *The Philosophy of the Body: Rejections of Cartesian Dualism*. New York, Quadrangle/Times Publ. 1970. Meininger, J.V., "Het denken van René Descartes." *Nederl. Filos. Genoots*. Amsterdam, 1970.
- 18 Tiemersma, D., "Menselijke subjectiviteit in de geneeskunde." *Medisch Contact* 23 (1978) p. 706.
- 19 Metz, W., *Het verschijnsel Pijn*. Bohn, Haarlem, 1964.
- 20 Idem, p. 85 en 89.
- 21 Buytendijk, F.J.J., *Over de Pijn*. Aula, Utrecht/Antwerpen, 1975, p. 41.
- 22 Idem, p. 73.
- 23 Idem, p. 22 en 101.
- 24 Metz, W., *Pijn, een teer punt*. Callenbach, Nijkerk, 1975.
- 25 Buytendijk, F.J.J., Op.cit. p. 28, 168, 169 en 147.
- 26 Bolland, G.J.P.J., *Zuivere Rede e.h. Werkelijkheid*, p. 168, Adriani, Leiden, 1921.
- 27 Berg, J.H. van den, *De Psychologie van het ziekbed*. (noot 7)
- 28 Metz, W., *Het verschijnsel Pijn*. Bohn, Haarlem, 1964.
- 29 Thomas, L., "A meliorist View of Disease and Dying." *Jrnl. Medicine & Philosophy*. Vol. 1 (1976) p. 217.
- 30 Rümke, H.C., *Psychiatrie*. p. 51-63. Scheltema en Holkema, Amsterdam, 1969.
- 31 Meerloo, J.A.M., *Psychische eerste hulp*. p. 109. Ambo, Baarn, 1972.
- 32 Gadow, S., "Body and Self: a Dialectic." *Jrnl. Medicine & Philosophy*. Vol. 5 (1980) p. 172.
- 33 Kuiper, P.C., "Het mensbeeld in de psychoanalyse", in C.P. van der Parreren en J.G. van der Bend's *Psychologie en Mensbeeld*. Ambo, Baarn, 1979.
- 34 Schofield, W., *Psychotherapy, the Purchase of Friendship*. New Jersey, 1946. p. 44.
- 35 Buytendijk, F.J.J., Op.cit. p. 65.
- 36 Berg, J.H. van den, *Wat is psychotherapie?* Callenbach, Nijkerk, 1970. p. 44.

- 37 Schmidbauer, W., *Van Magie tot Psychotherapie*. De Toorts, Haarlem, 1971.
Metz, W., *Het verschijnsel Pijn*. (noot 28)
Mees, J.M., "Drie Paradigma's in de Geneeskunde." *Huisarts en Wetenschap* 22 (1979): 7 p. 288.
- 38 Metz, W., Op.cit. J.H. van den Berg, *Het verlaten Lichaam*. Callenbach, Nijkerk, 1961.
Idem, *De Reflex*, Callenbach, Nijkerk, 1973.
- 39 Meininger, J.V., *Emotie en Ziekte*. Sociale Geneeskunde, Utrecht, 1974.
- 40 Hoes, M.J.A.J.M., "Psychosomatische Geneeskunde: op weg naar de Psychobiologie van gezond en ziek zijn." *Tijdschr. v. Geneesm. onderzoek* 5 (1980) p. 737.
"De psychosomatische geneeskunde legt verband tussen sociale, psychische en somatische factoren en iemands aanpassing in gezond en ziek zijn gedurende zijn leven. Alle factoren, die op aanpassing betrekking hebben moeten vertaald worden in de 'taal' van het zenuwstelsel. Deze 'taal' wordt als neurofysiologie bestudeerd; de aanpassing wordt wetenschappelijk onderzocht in de psychobiologie van de aanpassing. De mens reageert als een authentiek biologisch wezen op zowel psychosociale als somatische prikkels met een gedrag, dat gericht is op aanpassing. De hersenen zijn het belangrijkste orgaan in de organisatie van de aanpassing."
- 41 Metz, W., *Het verschijnsel Pijn*. Dit is dan echter geen wetenschap meer, maar reeds geneeskunst.
- 42 Hahn, L.C.G., *De vrede des gemoeds*. Hand. NFG VII (1975).
- 43 Meininger, J.V., *Emotie en Ziekte*. (noot 39)
"De onlustbeleving wordt door de patiënt beleefd in de vorm van lichamelijk onwelbevinden. Zo'n patiënt kan bepaalde affectieve relaties en botsingen met de buitenwereld en met zichzelf niet bewust geestelijk verwerken. Voor de psychosomatische patiënt is het eigen lichaam een voortdurende bron van onbehagen, spanning en angst. De psychosomatische patiënt lijdt dan ook aan zichzelf."
- 44 Melker, R.A. de, "Huisarts en Specialist." *Medisch Contact* 29 (1974) p. 631.
- 45 Meininger, J.V., Op.cit.

- 46 Erikson, K., *Community Psychiatry*. American Orthopsychiatry Association, Baltimore, 1965.
- 47 Kellert, S.R., "A Sociocultural Concept of Health and Illness." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 1 (1976) p. 222.
- 48 Illich, I., *Op.cit.* p. 150 en 140.
- 49 Metz, W., *Pijn, een teer punt*. p. 122.
- 50 Berg, J.H. van den, *Wat is Psychotherapie?* p. 24-25.
- 51 Weijel, J.A., *De mensen hebben geen leven*. Bohn, Haarlem, 1970. Idem, *Medische Psychologie*. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- 52 Hegel, G.W.F., *Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften*. Paragraph 382, Zusatz.
- 53 Jores, A., *De mens en zijn ziekte*. p. 60-61, 68 en 169. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- 54 Berg, J.H. van den, *'s Morgens jagen, 's middags vissen*. Caltenbach, Nijkerk, 1971.
- 55 Mees, J.M., "Vrijheid en vrije tijd." *Medisch Contact* 27 (1962), p. 802.
- 56 Kraft, Th.B., *Overspanning*. Bohn, Haarlem, 1972.
- 57 Vossen, J.J.J.H., "De patiënt-arts relatie in de huidige kentering der tijden." *Medisch Contact* 35 (1980) p. 195.
Kamphuis, M., *Wat is social casework?* Samson, Alphen a/d Rijn.
- 58 Querido, A., *Inleiding tot de integrale geneeskunde*. De Tijdstroom, Lochem, 1955.
- 59 Meininger, J.V., *Ziekzijn en ziekte in de geschiedenis der geneeskunde*. Utrecht, stencil, 1972.
- 60 Kuiper, P.C., *De mens en zijn verhaal*. Athenaeum, Amsterdam, 1972.

Noten (deel II, hoofdstuk 2)

- 1 Munson, R., "Why Medicine cannot be a Science." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 6 (1981) p. 183.
Forstrom, L.A., "The scientific Autonomy of clinical Medicine." *Jrnl. Med. & Phil.* Vol. 2 (1977) p. 8.
Diverse auteurs, "Opnieuw de paradigma's van de Huisartsgeneeskunde." *Huisarts en Wetenschap*. 23 (1980) p. 268.
- 2 Gadow, S., "Body and Self: A Dialectic." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 5 (1980) p. 172.

- 3 Hegel, G.W.F., *Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften*. Paragraph 337 en Zusatz.
- 4 Drogendijk, A.C., "De Evolutie van het Ziektebegrip." *Geneesk. Bladen* 1974 p. 107.
Meininger, J.V., *Ziekzijn en ziekte in de geschiedenis der Geneeskunde*. Univ. Utrecht, 1974.
- 5 Berg, J.H. van den, *De Reflex*. Callenbach, Nijkerk, 1973.
Idem, *De Psychologie van het ziekbed*. Callenbach, Nijkerk, 1963.
Metz, W., *Het verschijnsel Pijn*. Bohn, Haarlem, 1964.
- 6 Metz, W., *Op.cit.*
- 7 Huygen, F.J.A., "Paradigma's voor de huisartsgeneeskunde." *Huisarts en Wetenschap* 21 (1978) p. 447-450.
- 8 Jansen, G., *The Doctor-Patient Relationship in an African tribal Society*. Van Gorcum, Assen, 1973.
- 9 Schmidbauer, W., *Van Magie tot Psychotherapie*. p. 69. De Toorts, Haarlem, 1971.
- 10 Lyons, A.S., R.J. Petrucelli, *Medicine; An Illustrated History*. Abrams Inc., New York, 1978. Daarin: M. Saffron:
"His (Bichat's) insistence that tissue was the prime element in the study of pathology facilitated the transition from Morgagni's theory of organs as principal components of the body to the doctrine of Rudolf Virchow that the cell was the basic unit."
- 11 Keppel Hesselink, J.M. en H.S. Verbrugh, "Dynamische kwaliteiten bij ziekte." *Medisch Contact* 30 (1981) p. 913.
- 12 Bakker, R., *De Geschiedenis van het fenomenologisch Denken*. Aula, Utrecht/Antwerpen, 1974. p. 21.
- 13 Feldstein, L.C., "The human Body as Rhythm and Symbol: a Study in practical Hermeneutics." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 1 (1976) p. 136.
- 14 Lindeboom, G.A. *Begrippen in de Geneeskunde*, p. 41. Bohn, Haarlem, 1967.
- 15 Berg, J.H. van den, *Wat is Psychotherapie?* p. 34-37. Callenbach, Nijkerk, 1970.
- 16 Jores, A., *De mens en zijn ziekte*. p. 85. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- 17 Idem, *Op.cit.* p. 79.
- 18 Bronowski, J., *The Ascent of Man*. p. 56. BBC, London, 1974.
- 19 Jores, A., *Op.cit.* p. 80.

- 20 Idem, Op.cit. p. 91 en 93.
- 21 Engelhardt, D. von, "Einheitliche und umfassende Naturdarstellungen in der Naturwissenschaft um 1800 und Hegel's Philosophie der Natur." *RETE* 1972, bd. 1, Heft 2, p. 167.
- 22 Bakker, R., Op.cit. p. 18-22.
- 23 Niehorster, L., "'Over' Hegel." *De Idee* XXV (1947): I p. 84.
- 24 Wigtersma, B., "Inleiding tot de geschiedenis der filosofie." *De Idee* XXVIII (1950): I p. 31-32.
- 25 Bossard, A.M., "Prolegomena tot Metafysica en Logica." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* VI (1974) p. 57.
- 26 Schilfgaarde, P. van, *Over de Ziel en de Zielkunde.* p. 25-27, 35. Brill, Leiden, 1938.
- 27 Niehorster, L., Op.cit. p. 87.
- 28 Meininger, J.V., "Dialectiek en Negatie in het denken van Hegel." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* IX (1977) p. 9.
- 29 Wijk, N. van en C.B. van Haeringen, *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal.* Nijhoff, Den Haag, 1976.
- 30 Metz, W., Op.cit. en Idem. *Pijn, een teer Punt.* Callenbach, Nijkerk, 1975.

Spicker, S.F., "Terra firma and infirma Species: from medical philosophical Anthropology to Philosophy of Medicine." *Jrnl. Med. & Phil.* Vol. I (1976): 2 p. 119. Hij schrijft:
"The patient's lived body is reduced to the weakened image of a physical body, not only by the physician but, paradoxically, by the patient as well. For the patient responds to the request of the physician to live in his or her body during the physical examination, as a body that he or she has, not as the body that they are. ... The patient is asked to live in his or her body as thing, in order to attain medicine's end: health. This thing-body ... is as something merely possessed, an object as thing with physical, anatomical and physiological properties." Potok, Ch., *In the Beginning.* p. 390. Penguin, New York, 1975. "I lay in a white bed in a large white room and men and women in white clothes kept coming over to me and doing things to my body. It seemed to be no longer my body."
- 31 Jores, A., Op.cit. p. 15: "De fysiologie, die aan de universiteiten onderwezen wordt is die van het hogere zoogdier. Van datgene wat de mens zo fundamenteel van het hogere zoogdier on-

derscheidt verneemt de student nauwelijks iets. En dit onderscheid vormt juist de basis voor de specifiek menselijke ziekte."

- 32 Barge, J.A.J. e.a., *Forma et Functio*. Brill, Leiden, 1936.
- 33 Jores, A., *Op.cit.* p. 16-17.
- 34 Metz, W., *Op.cit.* p. 107.
- 35 Idem, *Op.cit.* p. 71: "Structuur en functie van het afferente en efferente systeem zijn innig verweven en niet te scheiden. Overal waar beweging is, is sensibiliteit. Er is eenheid van sensibiliteit en motoriek." Id. op p. 72: "Het is de vraag of de afferente vezels alleen maar afferente prikkels geleiden en niet ook efferente. Het is de vraag of de efferente vezels alleen maar efferente prikkels geleiden of ook afferente."
- Zie ook A. Pannekoek, *Anthropogenese*. p. 19. Noord Holl. Uitg. Mij. Amsterdam, 1945.
- Zie ook R.E. Offerhaus, "Van oude en nieuwe woorden." *Medisch Contact* 30 (1975) 1200 e.v.
- Zie ook M.J.A.J.M. Hoes, "Psychosomatische geneeskunde: op weg naar de psychologie van gezond en ziek zijn." *Tijdschr. v. Geneesm. onderzoek* 5 (1980) p. 737: "Een mens krijgt 10^9 bits per seconde aangeboden." (binary units) "Van de enorme hoeveelheid informatie, die het centrale zenuwstelsel bereikt, kan slechts 25-100 bits/sec. worden waargenomen. In de verwerking tot gedrag ... zijn honderden miljoenen zenuwcellen betrokken."
- 36 Hampden-Turner, Ch., *De geest in kaart gebracht*. p. 158. Rostrum, Haarlem, 1981.
- 37 Berg, J.H. van den, *Kroniek der Psychologie*. p. 153-155. Callenbach, Nijkerk, 1973.
- 38 Kuiper, P.C., *De mens en zijn verhaal*. p. 33, 20-28. Athenaeum, Amsterdam, 1976.
- 39 Berg, J.H. van den, *Op.cit.* p. 106, en Idem, *Wat is Psychotherapie?* p. 35. Callenbach, Nijkerk, 1970: "Het onbewuste verliest zich in de fysiologie. In het gebied 'onbewust' liggen wij aan het lichaam verankerd."
- 40 Duyker, H.C.J. en P.A. Vroon, *Codex Psychologicus*. p. 4. Elsevier, Amsterdam, 1981.
- 41 Bossard, A.M., "Enige inleidende gedachten over de psychologie in de geest van Hegel." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XIII, XIV en XV (1981, 1982 en 1983).

- 42 Bolland, G.J.P.J., *Zuivere Rede en hare Werkelijkheid*. p. 565-566. Adriani, Leiden, 1921.
- 43 Zie de artikelen reeks in *Medisch Contact* 28 en 29 (1973 en 1974) *Huisarts en Specialist*.
Haan, M.J. den, 29 (1974) p. 675. Mees, J.M., 28 (1973) p. 767. Melker, R.A. de, 28 (1973) p. 631. Thielens, V.C.L., 29 (1974) p. 589. Zie ook F.J.M. Dijkman en A.J.H. Thiadens, "Failliet der specialisten." *Medisch Contact* 28 (1973) p. 1362.

Het algemene is slechts te denken als en in zijn bijzonderheden; het bijzondere is alleen te denken als 'verbijzonderd' van het algemene. Bijzonder geneeskundig werk kan men pas zinvol verrichten als men het begrijpt als 'verbijzondering' van het algemene arts-zijn. Het zou daarom alleszins zinvol zijn, indien alle specialisten, als bijzondere artsen, een tijdlang als algemeen arts werkzaam zouden zijn: als huisarts.

- 44 Pellegrino, E.D., "Philosophy of Medicine: Problematic and Potential." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 1 (1976) p. 5.
- 45 Margolis, J., "The Concept of Disease." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 1 (1976) p. 238.
- 46 Forstrom, L.A., "The scientific Autonomy of clinical Medicine." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 2 (1977) p. 8.
- 47 Feinstein, A.R., "Scientific Methodology in clinical Medicine." *Annals of Internal Medicine* 61 (Nov. 1964) p. 944-965.
Gadow, S., *Roundtable Discussion; Clinical Judgment: a critical Appraisal. Philosophy / Medicine*. Ed. H.T. Engelhardt, S.F. Spicker and B. Towers. Reidel Publ. Cy. Dordrecht/Boston/London, 1979.

Noten (Deel II, hoofdstuk 3)

- 1 Sartre, J.P., *l'Existentialisme est une humanisme*. 1946.
- 2 Hegel, G.W.F., *Die Phaenomenologie des Geistes*. p. 150. Suhrkamp. Frankfurt, 1972.
- 3 1 Johannes 5:6.
- 4 Erdmann, J.E., "Grundriss der Psychologie." Paragraph 68. *De Idee* XXVIII t/m XXXI (1950 t/m 1953).
- 5 Husserl, E., aangehaald door H. Glockner, *Die Europäische Philosophie*. Reclam, Stuttgart, 1958, p. 1012:

"Die Phaenomenologie ist die Wissenschaft von dem reinen oder transzendenten Bewusstsein nach seinen erlebnismässigen und vermeintlichen Beständen."

Glockner, H., *Op.cit.* p. 760, over de Phaenomenologie van Hegel. Zie noot 39 van I.3.

- 5 Hessing, J., *Zelfbewustwording des geestes.* p. 5. Versluys, Amsterdam, 1925.
- 6 Over het 'op zich en voor zich' leze men: L.C.G. Hahn, *De zelfverantwoording van de geest.* p. 53-54. Futile, Rotterdam, 1980.
- 7 Kwant, R.C., *Sociale Filosofie.* Aula, Utrecht, 1969.
- 8 Schipperges, H., e.a., *Krankheit, Heilkunst, Heilung.* p. 452. Alber, Freiburg/München, 1978.
- 9 Barge, J.A.J., e.a., *De student aan de Leidsche Academie.* p. 51. Stenfert Kroese, Leiden, 1939.
- 10 Niehorster, L., "De dynamiek van den redelijken geest." *De Idee* 1939.
- 11 Huygen, F.J.A., "Paradigma's voor de Huisartsgeneeskunde." *Huisarts en Wetenschap* 21 (1978): 12 p. 447 e.v.
- 12 Verbrugh, H.S., *Paradigma's en begripsontwikkeling in de ziekteleer.* p. 18-19 en 180-182. Toorts, Haarlem, 1978.
- 13 Hessing, J., "Inleiding tot de wijsbegeerte; Kennis." p. 10-19. *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* I (1969).
- 14 Hessing, J., *Logica als leer van zuivere rede.* p. 39-41. Van Dishoeck, Bussum, 1941.

Noten (Deel II, hoofdstuk 4)

- 1 Horst, L. van der, *Anthropologische Psychiatrie.* Amsterdam, 1946.
- 2 Meininger, J.V., *De patient en zijn Geneesheer.* Orion, Den Haag, 1958.
- 3 Niets denigrerends bedoelt de wijsbegeerte als zij het woord primitief gebruikt. In de wijsbegeerte heeft alles zijn eigen geldigheid en betekenis.
Fortmann, H., *Inleiding tot de Cultuurpsychologie.* p. 51-53. Ambo, Baarn, 1971.
- 4 Fraiberg, S., *The Magic Years.* Scribner, New York, 1959.

- 5 Fortmann, H., *Wat is er met de mens gebeurd?* p. 32-34. Ambo, Baarn, 1971.
- 6 Hessing, J., "De Christelijke Godsidee en hare zelfontwikkeling." *De Idee VIII* (1930) p. 271: "Nu moet men 'daimonisch' niet (uitsluitend) als 'duivels' verstaan, maar ... onderscheiden tussen het 'eu-' en 'dys-daimonische' als tussen het goede en het kwade gevende, ten goede en ten kwade drijvende, wel- en wee-doende macht, die ons bezielt ..." In noot 3 Op.cit.: "In zoverre en in dien zin als onze stemming zo dan door den daimon wordt bepaald, worden wij, voor zover door onze stemming beheerste, zielige, wezens, door den daimon bepaald, wat, wel bedacht, niet anders beduiden kan dan, dat de daimon (in dezen zin) onze zieligheid of menselijke natuurlijkheid is."
- 7 Seidler, E., *Primärerfahrung von Not und Hilfe*. In: Schipperges, H., e.a., *Krankheit, Heilkunst, Heilung*. Alber, Freiburg/-München, 1978.
- 8 Pannekoek, A., *Anthropogenese*. p. 56. Noord Holl. Uitg. Mij, Amsterdam, 1945.
- 9 Sontag, S., *Illness as Metaphor*. Vintage Books, New York, 1979.
- 10 Bakker, R., *Merleau Ponty, filosoof van het niet-wetend weten*. Wereldvenster, Baarn, 1975.
- 11 Deutsch, A.W., *The mentally Ill in America*. New York, Columbia University Press, 2^e ed, 1949:
 "Before medicine there was magic. Primitive man peoples the world around him with gods and demons. He sees spirits in the trees, in the winds and in the moving clouds, in storms and lightning, in the running rivers, in sun and moon, in the very stones he treads upon. These spirits, benevolent and malevolent, control his destiny for good or ill. They are particularly responsible for his misfortunes. The primitive mind does not regard sickness, disease or even death as the consequence of natural phenomena. Rather they are looked upon as the results of supernatural intervention on the part of the spirits, which fill his world. In his naivety primitive man feels confident that by learning certain secrets and mysteries, certain rituals and incantations, he can gain control of the supernatural spirits and manipulate them to his own purposes and desires, or at least neutralize them - to ward off illness for instance. His efforts to manipulate external forces

through supernatural means of knowledge constitute the kernel of magic."

Griaule, M., *Folk Art of Black Africa*. Paris/New York, 1950: "... as a result of the negro's animistic religious outlook the raw materials he employs are never inert. The trees they cut down are the elaborate dwellings of supernatural powers. They kill them with assegai blows as if they were alive."

- 12 Ziegler, J., Artikel in *Die Neue Zürcher Zeitung* 14/07/1974.
- 13 Wolffers, I., "Het Medisch Jargon." *Medisch Contact* 36 (1981) p. 947.
- 14 Baggen, J.L., "De onmogelijkheid van huisartsgeneeskunde in onze hedendaagse Westerse Cultuur." *Medisch Contact* 31 (1976) p. 1033.
- 15 Snapper, I. en A.I. Kahn, *Bedside Medicine*. Grune & Stratten, New York, 1967.
- 16 Metz, W., *Pijn, een teer punt*. Callenbach, Nijkerk, 1975.
- 17 Verpleegkunde is nog geen verpleegkunst, net zo min als geneeskunde reeds geneeskunst is. Zie J.E. Erdman, "Grundriss der Psychologie." *De Idee* 1950-1953.
- 18 Meininger, J.V., Op.cit.
- 19 Buma, J.T., *Grondslagen van het Medisch Denken en Handelen*. p. 49. Jasonpers, Univ.Pers, Amsterdam, 1949.
- 20 Balint, M., *The Doctor, his Patient and the Illness*. Introductory. Pitman, London, 1963.
- 21 Hahn, L.C.G., "Gedachten over de vrede des gemoeds." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* VII (1975).
- 22 Baron, R.J., "Bridging clinical Distance: An empathic Rediscovery of the Known." *Jrnl. Med. & Phil.* Vol. 6 (1981) p. 5.
- 23 Bremer, G.J., *Klagen*. Stafleu, Alphen a/d Rijn, 1980.
- 24 Meininger, J.V., "De betekenis van het klagen in de geneeskunde." *Metamedica* Vol. 5 (1975) p. 141.
- 25 Weijel, W.A., *Medische Psychologie*. Daarin: De psychosociale anamnese. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- 26 Metz, W., Op.cit.
- 27 Bremer, G.J., in: J.C. van Es, G.J. Bremer en A. Hofmans. *Inleiding tot de huisartsgeneeskunde*. Dl. I, p. 62. Stenfert Kroese, Leiden, 1974.
- 28 Metz, W., *Het verschijnsel Pijn*. Bohn, Haarlem, 1964.

- 29 Bremer, G.J., "Drie medische Modellen." *Huisarts en Wetenschap*, Vol. 15 (1972) p. 418.
- 30 Reitsma, F.E., "Het Institute for the Study of Humanistic Medicine te San Francisco." *Medisch Contact* 31 (1976) p. 1445.
Vries, J. de, "Humanistische geneeskunde." *Nederl. Tijdschr. Geneesk.* 121 (1977) p. 700.
- 31 Aalderen, H.J. van en H.J. van den Hout, *De Huisarts*. Wolters, Groningen, 1971.
- 32 Drogendijk, A.C., *Huisartsgeneeskunde*. Bohn, Haarlem, 1965.
Sommigen hebben hier nog aan toegevoegd: biechtvader en ombudsman.
- 33 Het gaat in het genezen om de bevrijding van de mens uit zijn ziek-zijn; om de opheffing van zijn ziek-zijn en zijn ziekte-gevoel: om de verheffing tot geïntegreerd, evenwichtig vrij mens ondanks zijn ziekte.
Zie ook: J.H. de Swart, "Huisarts en vrij beroep." *Medisch Contact* 27 (1972) p. 1255.
- 34 Jores, A., *De mens en zijn ziekte*. Bijleveld, Utrecht, 1961:
"Het genezingsproces wordt in belangrijke mate bevorderd, indien de mens gedwongen is daarvoor een offer te brengen."
"Een behandeling of een geneesmiddel, waarvoor de zieke zelf betaalt is werkzamer dan een, die kosteloos ter beschikking staat."
"Het derven van inkomsten door ziekte is een stimulans voor de genezing." "Het verschaffen van een uitkering bij de specifiek menselijke ziekte is een zekere methode de ziekte ongeneeslijk te maken."

Noten (Deel II, hoofdstuk 5)

- 1 Lindeboom, G.A., "Doelstellingen en strevingen in de gezondheidszorg." *Medisch Contact* 27 (1972) p. 1231.
- 2 Schipperges, H., e.a., *Krankheit, Heilkunst, Heilung*. Alber, Freiburg/München, 1978. p. 399-418 en 447-488.
- 3 Veatch, R.M., "Professional Medical Ethics." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 4 (1979): 1 p. 1.
- 4 Vossen, J.J.J.H., "De patient-arts relatie in de huidige kentering der tijden." *Medisch Contact* 35 (1980) p. 195.
- 5 Baggen, J.L., "De onmogelijkheid van huisartsgeneeskunde in

- onze hedendaagse Westerse cultuur." *Medisch Contact* 31 (1976) p. 103.
- 6 "Rapport v/d commissie inzake het beroepsgeheim." *Medisch Contact* 7 (1952) p. 474.
"The Resolution of the World Medical Association in medical Secrecy." München, 1973 en *Medisch Contact* 28 (1973) p. 1239.
 - 7 Leenen, H.J.J., *Rechten van mensen in de gezondheidszorg*. Samson, Alphen a/d Rijn, 1978.
 - 8 WHO. Technical Report Series 69. Genève, 1953.
 - 9 Berg, J.H. van den, *Psychologie van het ziekbed*. p. 46. Callenbach, Nijkerk, 1963.
 - 10 Niehorster, L., "Geloof, twijfel en zich waarmakende zekerheid." *De Idee* XXVII (1950): II.
 - 11 *De kleine Gids voor de Nederlandse Sociale Zekerheid*. Vereniging v. Raden van Arbeid, Amsterdam, 1982.
 - 12 Meininger, J.V., "Filosoferen over gezondheidszorg." *Maatschappelijke Gezondheidszorg* VII (1979): 11 p. 48.
 - 13 Telders, B.M., "De Geschiedenis van het Godsgericht." *Verzamelde Geschriften* Dl. I. M. Nijhoff, Den Haag, 1947.
 - 14 Meininger, J.V., *De patient en zijn geneesheer*. Orion, Den Haag 1958.
 - 15 Bakker, R., *Wijsgerige anthropologie in de 20^e eeuw*. p. 40-41. Van Gorcum, Assen, 1981.
 - 16 Bakker, R. en J. de Graaf. *Wijsgerige ethiek van de 20^e eeuw*. Bijleveld, Utrecht, 1979. p. 80-81.
 - 17 Hartman, D., "Moral Uncertainties in the Practice of Medicine: The Dynamics of Interdependency from a Malakhic Perspective." *Jrnl. Medicine & Philosophy* Vol. 4 (1979): 1 p. 98.
 - 18 De Emmausgangers. Lucas 24.
 - 19 Stroink, J.H.H., "Plicht; verhandeling terzake van het begrip Plicht." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XIV (1982) p. 15-50.

Noten (Deel II, Nawoord)

- 1 Heije, J.P., "Journalistiek; over het wijsgerig, wetenschappelijk begrip der Geneeskunde." *Archief voor Geneeskunde*. p. 312. Joh. Muller, Amsterdam, 1844.
- 2 Bolland, G.J.P.J., *Aesthetische geestelijkheid*. Par. 22. p. 31-32. Adriani, Leiden, 1907.

- 3 Idem, Op.cit. Par. 21. p. 30-31.
- 4 Niehorster, L., "Geloof, twijfel en zich waarmakende zekerheid." *De Idee XXVIII* (1950) p. 75. Daarin op p. 79: "Twijfelen kunnen wij alleen aan datgeen, waarvan wij om te beginnen, onmiddellijk, dat is ondoordacht verzekerd zijn." Want: "Twijfelend denkend verjaagt de nog onzelfbewuste, nog kinderlijke mens zichzelf uit de zalige onnozelheid van zijn onmiddellijke zekerheid, zijn Paradijs, maar betreedt hij ook de weg om van zichzelf bewust en Gode gelijke te worden."
- 5 Rieff, Ph., *The Triumph of the Therapeutic*. London, 1966.
- 6 Geus, C.A. de, "Huisarts, maatschappij en wetenschap." *Huisarts en Wetenschap*. 16 (1973) p. 251.
- 7 Johannes 14, 16 en 17.
- 8 Jores, A., *De mens en zijn ziekte*. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- 9 Plato, volgens J.H.H. Stroink. "Plicht; verhandeling ter zake van het begrip Plicht." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XIV (1982) p. 15.
- 10 Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. Bolland-uitgave, Adriani, Leiden, 1901, p. 15.

Noten (Deel II, hoofdstuk 6)

- 1 Paracelsus, aangehaald door G.E. Müller, "Philosophy & Medicine." *The Personalist*. An International Review of Philosophy. California, Vol. 50: 2 p. 268.
- 2 Fortmann, H., *Wat is er met de mens gebeurd?* p. 17, 32 e.v., 40. Ambo, Bilthoven, 1971.
- 3 Idem, *Inleiding tot de cultuurpsychologie*. p. 51-53. Ambo, Bilthoven, 1971.
- 4 Kimsma, G.K., "Enkele historische aspecten van de pijn." *Aere Perennius*, verslagen en mededelingen uit het Medisch Encyclopaedisch Instituut v.d. Vrije Universiteit, Amsterdam, 1972.
Berg, J.H. van den, *Leven in Meervoud*. p. 248-253. Callenbach, Nijkerk, 1963.
- 5 West, M., *The Ambassador*. Dell-book, New York, 1971, p. 15.
- 6 West, M., *The Tower of Babel*. Dell-book, New York, 1969, p. 174.
- 7 Buma, J.T., *Grondslagen van het medisch Denken en Handelen*,

- een schets ener Encyclopaedie der Geneeskunst. Dissertatie, 1949. Jasonpers, Univ.Pers, Amsterdam. p. 138.
- 8 Idem, Op.cit., p. 182.
- 9 Berg, J.H. van den, aangehaald door G.K. Kimsma, *Aere Perennius*: "Alles is in staat ons van pijn te verlossen, mits dat alles ons slechts bindt."
- 10 Balint, M., *The Doctor, his Patient en the Illness*. p. 1. Pitman, London, 1968.
- 11 Stutterheim, C.F.P., *Inleiding tot de taalfilosofie*. Standaard, Antwerpen, 1949.
- Bremer, G.J., *Over Klagen*. Stafleu, Alphen a/d Rijn, 1980, p. 15.
- 12 Weijel, J.A., *Medische Psychologie*. p. 27. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- 13 Meininger, J.V., *De patient en zijn geneesheer*. Orion, Den Haag, 1958.
- 14 Hahn, L.C.G., "De Heer-Knecht verhouding." *Hand. Nederl. Filos. Genoots.* XII (1980) p. 23-34.
- 15 Treub, H., *Geneeskundige Bladen*. 1908, p. 154: "De geneesheer begaat een kunstfout dan, wanneer hij niet weet, niet onderzoekt, niet doet of niet nalaat datgene, wat goede medici in het algemeen, onder dezelfde omstandigheden, zouden weten, onderzoeken, doen of nalaten."
- 16 Schmidbauer, W., *Van Magie tot Psychotherapie*. De Toorts, Haarlem, 1971.
- Hill, D., *Magie en Bijgeloof*. Amsterdam-boek, 1973. Amsterdam.
- Niehorster, L., "Schoonheid, die nog geen kunst, kunst, die nog geen schoonheid is en schone kunst." *De Idee* XXVI (1948) p. 162-166.
- 17 Kwakken is opscheppen, pochen, beweren iets te kunnen wat hij niet kan. (*Etymologisch Woordenboek der Nederlandse Taal* noot 9 van I.3 & *The Concise Dictionary*. Clarendon Press, Oxford, 1956.)
- 18 Het blijkt, dat een placebo minder magisch (of psychisch) werkt dan men eerst dacht. Het blijkt uit recent onderzoek, dat placebo's endorfinen in het lichaam vrijmaken, zodat vermindering van pijn optreedt. Groenman, N.H. en P.V. Admiraal, "Aspecten van het placebo-effect." *Patient Care* 9 (1982): p. 17.

- 19 Jores, A., *De mens en zijn ziekte*. Bijleveld, Utrecht, 1961.
- 20 Idem, Op.cit. Aalderen, H.J. van, "Anders of steeds meer." *Medisch Contact* 37 (1982) p. 1371. Daarin: "... , dat gezondheid en ziekte, lijden en dood onverbrekelijk verbonden zijn met het menselijk leven, als geheel." "Het zal tevens nodig zijn, dat mensen geholpen worden en elkaar helpen om tot een ander bewustzijn over gezondheid en ziekte te komen. Het magische of naïeve bewustzijn, waarbinnen de mens is overgeleverd aan zijn situatie (en aan de geneeskunde) zal zich dienen te ontwikkelen tot een zelfstandig kritisch bewustzijn." (Tot zelfbewustzijn! (M))
- 21 Meerloo, J.A.M., *Illness and Cure*. New York/London, 1964.
- 22 Querido, A., *Inleiding tot een integrale geneeskunde*. De Tijdstroom, Lochem, 1955.
- 23 Idem, Op.cit. p. 247.
- Werf, G.Th. van der, "Wat betekent voor de huisarts integrale zorg?" *Huisarts en Wetenschap* 25 (1982) p. 46.
- 24 Rijpma, S., "De huisarts en de nieuwe schaarste." *Medisch Contact* 29 (1974) p. 994.

Curriculum vitae

Hans Mees werd in 1920 te Rotterdam geboren, waar zijn vader kunst-schilder was en hoofdleraar aan de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen. In 1939 deed hij eindexamen aan het Rotterdams Lyceum, afd. HBS, waarna hij zich in Leiden meldde voor de medische studie. Toen eind 1941 de Leidse Universiteit door de bezetter gesloten werd, studeerde hij nog ruim een jaar aan de Groningse Universiteit.

Door onderduiking onttrok hij zich aan de Arbeitseinsatz in Duitsland en had hij de tijd en de gelegenheid zich te verdiepen in de wijsbegeerte, waartoe zijn vader hem had opgewekt. Degene met wie hij in 1948 zou trouwen verschaftte hem de nodige, desnoods door de bezetter verboden lectuur. Zij was bibliothecaresse op de Groningse Leeszaal.

Na de bezetting keerde hij in 1945 terug naar Leiden, waar hij in 1950 artsexamen deed. Gedurende de 18 maanden militaire dienst heeft hij éénmaal een groep KNIL-militairen (Ambonnezen/Molukkers) met vrouwen en kinderen uit Indonesië naar Nederland begeleid.

Na een periode van anderhalf jaar als assistent op de interne afdeling van het Havenziekenhuis, waar hij onder de gewaardeerde leiding van Bonebakker kennis maakte met tropische ziekten, ging hij in oktober 1953 met zijn vrouw naar de toenmalige Goudkust in dienst van het Colonial Office te Londen. Hij verbleef daar ook nog toen dat land onafhankelijk werd en de naam Ghana kreeg; hij voltooide er in het geheel vier 'tours of service' van ruim 18 maanden elk.

In 1961 keerde hij uit Afrika terug naar Nederland, waar hij sindsdien de huisartsgeneeskunde uitoefent als solist te Drachten, Zuidkade 30. Sinds 1971 houdt hij zich bezig met de filosofie der geneeskunst, daartoe gestimuleerd door zijn vriend en collega Meininger.

Hij leeft nu naar de pensioengerechtigde, c.q. pensioenverplichte leeftijd toe.

